

F. 228A

NÉPRAJZI
ÉRTESITŐ

LI

1969

80 R

LI.

1969.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST 1969

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM—INHALT

HOFFMANN TAMÁS: A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei	5
Sind die volkskundlichen Sammlungen der Museen Quellen für die Wissenschaft	14
FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: A kalotaszentkirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására	15
Die Aussteuer in Kalotaszentkirály (Sinclair, RPR) I. Strukturanalyse in der gegenständlichen Ausrüstung eines Dorfes.....	36
TAKÁCS LAJOS: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez II. Köpüs felerősítések	37
Zur Geschichte unserer sensenartigen Schneidegeräte II. Mit Tüllenbefestigung	55
A néprajzi múzeum 1967—68. évi tárggyűjtése	
TAKÁCS LAJOS: Bevezetés	57
FÖLDES LÁSZLÓ: Az Állattartás-gyűjtemény gyarapodása	59
TAKÁCS LAJOS: A Földművelés-gyűjtemény gyarapodása	60
K. CSILLÉRY KLÁRA: A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodása	67
KRESZ MÁRIA: A Kerámia gyűjtemény gyarapodása	78
GYÖRGYI ERZSÉBET: A szokás- és Játék-gyűjtemény gyarapodása	90
VARGA ZSUZSA: A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása	90
Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1967 und 1968	
LAJOS TAKÁCS: Einleitung	97
LÁSZLÓ FÖLDES: Neuerwerbungen der Sammlung Viehhaltung	98
LÁSZLÓ FÖLDES: Neuerwerbungen der Sammlung Verkehr und Transport	99
LAJOS TAKÁCS: Neuerwerbungen der Ackerbau-Sammlung	101
KLÁRA K. CSILLÉRY: Neuerwerbungen der Sammlung Möbel und Beleuchtungsmittel	104
MÁRIA KRESZ: Neuerwerbungen der Sammlung Keramik	109
ERZSÉBET GYÖRGYI: Neuerwerbungen der Sammlung Brauchtum und Spielzeuge	115
ZSUZSA VARGA: Neuerwerbungen der Sammlung Volksreligiosität	116
BIRÓ FRIDERIKA: Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafön.....	119
Haus- und Wohnkultur der Leibeigenenzeit in Szalafő (Südwest-Ungarn, Örség)	156
UZSOKI ANDRÁS: A vastuskókról.....	159
Vom Stock im Eisen	176

Felelős kiadó Nemes Iván
Műszaki szerkesztő Gellért Andor
Készült az MSZ 5601—59 szabvány szerint B/5 alakban,
15.4 A/5 iv terjedelemben, 820 példányban, 69,2054

70/1612. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértes Ferenc igazgató.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

LI.

1969.

A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei?*

Ha valaki – történetesen a századforduló táján – előrukkolt volna ezzel a kérdéssel, a szakkörök magától érthetődően igennel válaszoltak volna. Az sincs kizárva, hogy a muzeológusok, magyarázatot keresvén a történetekre, a kívülálló okvetlenkedéséről beszélhettek volna.

Ez természetes. A néprajzi muzeológia hőskorában még indokolatlan és – valljuk be – illetlen kételkedni abban, ami magától érthetődő. Manapság ez másként van.

Az utóbbi évek során az európai néprajz művelői közül egyre többen tettek szavá, hogy a múzeumi gyűjtemények összefüggésükben áttekinthetetlenek és ilymódon aligha alkalmasak egészükben véve arra, hogy értékelésük nyomán megvonják a népi-nemzeti kultúrák mérlegét. Többen felhívással is fordultak a szaktestületekhez: gyorsítsák meg a számbavételt, ha lehet – nemzetközileg koordinált szempontok szerint. Az összefogás türelmetlen sürgetése mögött ott bujkált a kétely, a ki nem mondott kérdés: mennyiben tekinthetők a múzeumok néprajzi gyűjteményei a tudomány forrásának?

Nem valószínű, hogy a szkepticizmus lett volna úrrá kollégáinkon. Századunk második felében valamennyi országban számot kellett vetniök az etnográfusoknak azzal, hogy a nemzeti gyűjtemények több tudományos generáció meglehetősen eltérő szempontjai szerint gyarapodtak, már amikor erre egyáltalában sor kerülhetett. A kívánt mértékben talán soha. Szervezeti adottságok és az anyagiak szolgálnak elégséges, néha kimerítő magyarázattal. Többen megkísérelték egy-egy gyűjteménycsoport szisztematikus fejlesztését és nem is csekély sikerrel, ám ennek ellenére nagyon valószínű: nem vezetnek félre azok a becslések, amelyek szerint a múzeumokban őrzött néprajzi gyűjtemények csak ritkán szolgálatják az anyagi kultúra fejlődésének tipikus példáit, az anyagi javak előállításának és a fogyasztásnak hagyományos tárgyi kellékei társadalmi szóródását illetően pedig – néhány újabban bekerült kollekciótól eltekintve – úgyszólván semmiféle tudományos igényű konzekvencia levonására nem kínálnak alkalmat.

A legkézenfekvőbb volna most az itt vázolt helyzet miatt elődeinket tenni felelőssé, a néprajzi múzeumok gyűjteményeinek fogyatékosága miatt kizárólag őket, meggondolásaikat, tudományszervezeti feltételeiket kritizálni. Mégis meggondolandó, hogy nem csupán a gyűjteményt gyarapító tudományos előfutáraink, de maguk a gyűjtési lehetőségek is egészen mások voltak, mint napjainkban, vagy azokban az években, amikor éppen hogy felmerült magának a gyűjtésnek az igénye. A néprajzi

*Előadásként elhangzott a szerzőnek a Néprajzi Múzeum (Budapest) főigazgatójává történt beiktatása alkalmával 1969. május 5.-én (A szerk.)

muzeológia ugyanis hozzátétőlegesen egyidős a kontinensünkön végigvonuló ipari forradalommal, pontosabban annak falusi pályafutásával, ami napjainkra tulajdonképpen már véget is ért. Alkalmasint okozati összefüggést tételezhetünk fel az ipari forradalom falusi hatása és a néprajzi muzeológia kezdetei között, továbbá a forradalom végkifejlete, illetve a néprajzi muzeológia értékelésével kapcsolatos vélemények között. Minden esetre a két időpont között számolódott fel falun is a termelés és a fogyasztás hagyományos technológiája, helyt adva a termelés munka- és erőgépeinek csakúgy, mint a háztartás kisgépeinek és ezzel természetesen előidézte a munka-, valamint az üzemszervezet teljes és tökéletes átalakulását, sőt kikezdte a régi termelésre alapozott társadalmi kapcsolatok egész rendszerét; kontinensünk egynémely pontján már tapasztaljuk is, mivel helyettesítette azt. Ez a változás olyan átfogó volt, hogy akadnak manapság – vitatható elméleti orientáltságú – történetfilozófusok, akik az emberiség történetében mindössze két fontosabb forradalmi átalakulást hajlandók elismerni: az ipari forradalmat egyfelől, annak történelmi ellenpólusát másfelől, a domesztikációtól mozgásba hozott barbár agrárforradalmat. Bár ez az értékelés szimplifikálja az emberi történelem gazdag bonyolultságát, annyi egészen bizonyos, hogy az ipari forradalom, valamennyi következményével egyetemben a legfontosabb fordulópontra az emberiség eddigi történelmében, megszűnése az ember kézműves önfenntartásának, létrejötté a modern nagyüzemi termelésnek, megszűnése az ősi műhelyre, a földre alapozott tulajdonviszonyoknak, keletkezése a munka produktuma elidegenedett kisajátítási rendszerének, azaz a modern kapitalizmusnak és ezzel egyszerűsített potenciálisan a proletáriátus – napjainkra már feltartóztatatlannak bizonyult ... forradalmának.

Természetesen alig akad etnográfus napjainkban kontinensünkön, aki ne venné tudomásul ezeket a történelmi tényeket. Azoknak száma is egyre kevesebb, akik politikailag próbálnák – a néprajz első teoretikusaihoz híven – feltartóztatni a feltartóztatatlant, tagadni a hagyományos megszűnésének szükségességét és remélni a remélhetetlent: a régi falu felvirágzását. Az európai néprajz művelői – nemzeti hovatarozásra és pártállásra való tekintet nélkül – valamennyien osztoznak abban a felismerésben, hogy az ipari forradalom falun tapasztalt eseményei a néprajzi gyűjtés utolsó huszonnegy óráját siettetik. Mindamellet az itt változt helyzett felismerése önmagában még aligha garantálhatja annak tudományos analízisét, pláne a megközelítőleg pontos eredményt. Szeretném remélni, nem állok egyedül azzal a meggyőződéssel, hogy a további konzekvenciák hiányában lehet keresni annak okát, hogy a néprajzi muzeológia egyelőre még nagyon kevés tanulással szolgált a történelem törvényeinek jobb és mélyebb megértéséhez.

Vegyünk egy közismert példát! Néhány évvel ezelőtt Marburg/Lahn-ban összeült a Deutscher Volkskundekongress. A kiadott program láttán sokakban felcsillant annak reménye, hogy ennek a kongresszusnak a résztvevői, akiknek soraiban természetesen nemcsak a Német Szövetségi Köztársaság polgárait, hanem számos külföldi vendéget, így a szocialista országok több delegáltját is megtalálhattuk, most döntő lépést tesznek, szakítanak régi ideológiai kötelekeikkel és a néprajz ki is aknázza azokat a sajátosságait, amelyekkel csak a néprajz rendelkezik és amelyek más diszciplínák számára hozzáférhetővé téve alkalmassá teszik a néprajzot is arra, hogy a szó modern értelmében tudomány legyen, láttassa is, ne csak érzékelje a történelem folyamatait. Ezen a kongresszuson ugyanis azt deklarálták, hogy mostantól kezdve a régi falu életmegnyilvánulásait nem mint eddig, népszokást, folklorizációs alkalmak egymásbafűződő láncolatát kívánják felfogni, hanem mint az emberi munka teremtő folyamatainak eseménysorozatát. Sajnos azonban az ott elhangzott előadások – mi-ként ezt a kongresszusról kiadott tanulmánykötet is tanúsítja – semmi kétséget nem

hagytak afelől, hogy a várható teljesítményeket illetően aligha lehetnek az igények túlságosan felcsigázva.

A hagyományos téma és munkabeszámolók sorában – talán először a német néprajz történetében – helyet kapott az úgynevezett eszköz kutatás is. „Az eltárgyasult munka” (hogy Marx kifejezésével éljek) kutatásában kívánatosnak tartották a történeti módszer érvényesítését. A felsorakoztatott példákból ítélve lényegében véve arra törekedtek, hogy egy-egy szerszám fotójához megkeressék a korábbi századokból fennmaradt ábrázolásokat, a szerszám használatára vonatkozó kortársi tapasztalatokat pedig kontrollálják azokkal a mechanikai stb. tapasztalatokkal, amelyeket a XVII–XVIII. századi enciklopédiák, lexikonok, ezek a nagyon is tudálékos öreg salakbakterek őriztek meg, szükségképpen abból az időből, amikor az első jeleit észlelhetők a hagyományos termelő erőket pusztító, ám újakat teremtő ipari forradalomnak. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy a szóban forgó kézikönyvek egykori szerzői még képtelenek voltak akár csak sejteni is: a gépek megjelenésével egy egészen új korszak köszönt be az emberiség történetében, legfeljebb annyit tudtak megállapítani, amit a technokrata manapság is tud: a gép termelékenyebb a kézimunkánál, üzemeltetése gazdaságosabb. A régi lexikonok adatainak kibányászása ilymódon, az elvi konzekvenciák levonása nélkül semmivel sem visz közelebb az igazi probléma megértéséhez. Ez a történeti módszer mindössze arra jó, hogy újra tudományos rangra emelje a pozitivistá pedantériát, összehasonlítsa, sőt azonosítsa az azonosíthatatlant, az ipari forradalom előtti munkát az ipari forradalom már jelentősen előrehaladott szakaszában elvéve még vegetáló hagyományos munkával. Az ipari forradalom előtti hagyományos technológia teljesítményét mérje meg azzal, aminek kuriózum-léte sokszor éppen a kutató számára a legnyilvánvalóbb, különben nem hajtogatná unos-untalan a gyűjtés szükségességét és nem ecsetelné sokszor nagyon is drámai módon a régi falu pusztulását. Elfogultság nélkül mondhatom, ha valaki, hát éppen ez az etnográfus van meggyőződve arról, mennyire muzeális ritkaság lett a régi falu. Éppen ő tudja leginkább, hogy szinte szemünk láttára málik szét fenntartásának valamennyi eszköze, s még a megjavításukhoz szükséges ismeretek is feltartóztathatatlanul süppednek a népesség kollektív tudatának legmélyebb rétegeibe, a feledésbe. Ilyen körülmények között egyetlen gyakorlati feladat bizonyul reálisan megoldhatóknak; napjainkban szabadtéri múzeumokat szerveznek és rendeznek be Európa-szerte.

Mindamelletti ez a feladat tudományosan túlságosan kicsiny és a vele kapcsolatos teendők túlságosan prakticisták ahhoz, hogy a tudomány valóban tudomány legyen, megszabaduljon régi ideológiai sallangjaitól, ne megmenteni, hírmondónak fenntartani akarja a régi falut, hanem megértse, sőt megértesse azokat az erőket, amelyek valamikor létrehozták, azokat, amelyek fenntartásán munkálkodtak és azokat, amelyek – paradox módon – ugyanerre törekedtek, mégis végromlását gyorsították meg.

Érdekes, hogy a feladat megoldásában az etnográfusokat nagyon sokáig akadályozta a tudomány legfőbb sajátosságának tekintett módszere. Ha felütünk bármilyen néprajzi kézikönyvet, arról olvashatunk: ez a disciplina leginkább abban különbözik a társadalommal foglalkozó többtől, hogy adatait nem írásokból, hanem a közvetlen megfigyelés útján vagy információk szerzésével gyűjti össze. Információértékűek a használati tárgyak is. Ezeket az informátorok tulajdonából vonja el a kutató, hogy gyarapítsa velük a múzeumi gyűjteményeket. Mindez okot ad további konzekvenciák levonására. A kutató nem a tudomány tárgyát tekinti a tudomány leg-sajátosabb alapjának, hanem azt a vizsgálati módszert, amellyel a tárgyat megközelíthetjük. Bár az eljárás logikailag rendhagyó, mégsem egyedülálló (pl. a régészet létezését is elsősorban sajátos ismeretszerzési módjának, az ásatásnak köszönheti), s azt

sem szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a tárgy történelmi meghatározottsága, pl. az analfabétizmus polgárjogot is biztosít nemcsak a néprajz művelésének, hanem a módszer és nem a tárgy szerinti elhatárolásának a tudományos munkamegosztás rendszerében.

Mindamellet a szájhagyomány szolgáltatja információ, a közvetlen megfigyelés, vagyis azok az ismeretszerzési lehetőségek, amelyek az írásos feljegyzések elégtelensége következtében a néprajz adatainak többségét és legadekvátabb módszerét adják, valójában csak egy kicsiny csücskét lebbentik fel a múlt fátyolának. Az ember memória a legjobb esetben is csak néhány generáció tapasztalatait vagy elbeszélt emlékeit képes megőrizni, s már sokszor beigazolódott: nem is mindig hitelesen. A muzeális ritkaságszámba menő falu használati eszközei sem örökéletűek. Mindent egybevetve legfeljebb egy – másfél évszázadra visszamenően tudjuk néprajzilag rekonstruálni a paraszt gazdálkodását, a kézműves iparosok eljárásait, lakáskultúrájukat, a divat hullámvászásának hozzájuk megkésetten érkező, mégis tartósan átvonuló áramlatait. A néprajzi módszerekkel felderített folyamatok tehát az ipari forradalmat követően áradtak szét Európában, vagyis akkor, amikor a paraszt és a kézműves iparos hagyományos energiái már képtelenek megforgatni az idő kerekét. A már említett „történelmi módszer”, amely szerint a néprajz hagyományos információit össze kell vetni vagy kiegészíteni a múzeumba menekített tárgyra vonatkozó egykorú feljegyzésekkel, legfeljebb színezi a már korábban bekeretezett képet, de semmit sem javít ügyetlenül szerkesztett történelmi perspektíváin.

A történelmi távlatokat nem ennek a történelmi módszernek alkalmazása láttatja be, hanem annak a ténynek a felismerése vagy beismerése, hogy a parasztok és a kézműves iparosok váltak legfőbb okaivá az ipari forradalom előtti társadalmak anyagi szociális és intellektuális fejlődésének. Az a történetfilozófiai értékelés, amit a felvilágosodás ideológusai fogalmaztak meg és amit szaktudományosan alátámasztani kénytelen mind a mai napig valamennyi etnográfus, akár tudatosan vállalja ennek az elméleti helyzetnek a következményeit, akár nem, már félreérthetetlenül leszögezte, hogy a hagyományos kultúra és a modern civilizáció konfliktusának eredői két szélső értékben polarizálódnak. Az egyik a civilizálatlan őstársadalom, a másik a modern civilizáció. Két egymástól időben távoleső történelmi állapot és a köztük lezajlott folyamathoz közelít – többnyire kultúrtörténelmi módszerekkel – a néprajz. Ez a folyamat valamennyi európai nép életében lejátszódott, ezért tüntethető fel az etnikum történetének, olyan folyamatnak, amely egyrészt a társadalom többségének sorsán végigvonul, másrészt lezajlását tekintve mégis egyedi, más népekétől különböző. Következésképpen a néprajzi kutatás nem az utolsó óráit számláló faluban, hanem a nép történetében leli meg tárgyát, azoknak az életmódbeli változásoknak sorozatát hivatott rekonstruálni, amelyek a hagyományos termelőerőkkel ellátott dolgozó tömegek hétköznapjainak hosszú egymás-utánját jelentik, azokat az alig észrevehető apró változásokat, amelyeket valóban a dolgozó nép teremtő-alkotó munkája idézett elő. Kérdéses, hogy ez a probléma felfogható-e egyáltalán a társadalom többségét nap-mint-nap gyöttrő kenyérgond megértése nélkül, tulajdonképpen annak érzékelése nélkül, ami ugyan minden nép sorsában közös gond volt, de megoldása másként sikerült.

Ha viszont ezt a problémát látjuk az etnográfia gyűjtőlencsésének gyűjtőpontjában, szükségképpen számot kell vetnünk azzal, hogy nem egyedül a régi falu kuriózumlátétól fordul el a kutató figyelme, fel kell adnia azoknak a módszereknek a kizárólagosságába vetett hitét is, amely elődeit még átsegítette az akadályokon. Persze nemcsak a hittel van baj. A legfőbb nehézség alkalmasint abból adódik, hogy a nép életmódjának fejlődésében tapasztalt változásokat meg is kell okolni és a magyaráza-

tokat konfrontálni kell a többi társadalomtudomány eredményeivel. Ez viszont egyáltalában nem megy simán. Végére is több évezredes folyamatokat kell átfogni, s ha a problémák többségénél el is tekinthetünk ezen időszak eseménytörténetétől vagy legalább is a minimumra korlátozzuk az összefüggésbe hozható események számát, az elől aligha térhetünk ki, hogy a kapitalizmus előtti társadalmi alapformációk törvényszerű mechanizmusaival ne fedjük fel a nép életmódbeli változásainak kapcsolatát.

Bármilyen meghökkentő, mégis nagyon valószínű, hogy ezeket az összefüggéseket a néprajzi múzeumokba menekített szerszámok, eszközök elemzése kapcsán deríthetjük elsősorban fel.

Itt azonban két dologra nagyon kell ügyelni. Egyfelől arra, hogy a kézműves technológia szerszámainak túlnyomó többsége az ipari forradalom előtti korszakban különböző üzemi feltételek között nyerte el többé-kevésbé végleges formáját, ha úgy tetszik prototípusát. Azoknak a háztartási eszközöknek és a szerszámok javításához, netán a háziipar üzéséhez szükséges kellékeknek a túlnyomó többsége, amit pl. a középkori nyugat- és közép-európai parasztnak házatáján megtalálhatunk vagy amiről a XVII. század óta egyre nagyobb tömegben áradó végrendeleteket és inventáriumokat olvasva aránylag pontos képet alkothatunk magunknak, tulajdonképpen az ókori antik városi ipar a kikísérletezője és első hasznélvezője. Itt azután az igazi probléma az, hogy milyen okok következtében és milyen utakon jutnak el ezek a szerszámok a paraszthoz, másfelől pedig magyarázatra szorul az is, voltaképpen melyik az a történelmi szituáció, amiben a parasztnak számára gazdaságossá válik azoknak a munkafolyamatoknak a lebonyolítása, végső soron azoknak a termékeknek az előállítás, amelyekhez nélkülözhetetlenek ezek a szerszámok, hiszen — had utaljak erre még egy ízben nyomatékkal — ezek a szerszámok eredetileg nem istenhátamögötti parasztfalvakban teszik az életet elviselhetőbbé, hanem az antik civilizáció ipari műhelyeiben. Valójában itt — ezt talán hangsúlyozni fölösleges is — azokat a sorsdöntő történelmi változásokat, azokat az egyes történelmi korszakok közötti alapvető, ám a gazdasági élet konkrét szükségleteiben megragadható különbségeket, másfelől összefüggéseket kell az egyes szerszámok szokványos kultúrtörténete helyett felderíteni és bemutatni, amelyek csak önön korrelációikban érthetők meg és amelyeknek folytonossága nem „a szerszámok élete”, hanem a termelőmunka története. Valójában ugyanezzel a problémával kapcsolatos az a másik történelmi összefüggés, amit a szerszámok vizsgálata során nem szabad szemünk elől tévesztenünk. A néprajzi módszerekkel tanulmányozható elmaradott faluban ugyanis nem egyedül az antik ipari technológia szerszámai és munkaműveletei biztosítják az élet fennmaradását, hanem olyan technológiák is, amelyek a középkor városi iparát tették eredetileg árutermelővé, majd eljutván a falura, biztosították annak önellátását. Kerekes rokkák, lábítós szövőszékek, lábmeghajtású esztergák stb. stb., valamennyi néprajzi múzeumban — a leltárkönyvek tanúsága szerint — paraszti használatú eszközök, amiben aligha áll jogunkban kételkedni, de tudnunk kell azt is, hogy ezek a századunkban múzeumba gyűjtött tárgyak nem egyszerűen a falu anakronizmusának szimbólumai, hanem — elsősorban Kelet-Európában és Kelet-Közép-Európában — a falut ért súlyos megterhelések, roppant gazdasági tragédiák kézzelfogható bizonyítékai.

Az elmondottakból úgy fest a dolog, mintha kizárólag a mezőgazdaság és az ipar történelmi kapcsolatainak illusztrálására adna módot a néprajzi múzeumok tárgyi gyűjteményeinek vizsgálata. Valószínűleg jóval több lehetőség kínálkozik, még abban a viszonylatban is, mint ami a mostani, amikor tudniillik csak egészen elvontan lehetséges érzékelteni a munka kontinensünk egyes népeinek sorsát olyanannyira különbözővé tevő történelmi következményeit.

A tudományos kísérletek előtti európai mezőgazdaság szerszámai, munkaműveletei és üzemszervezeti rendszerei – hogy egy újabb példán próbáljam illusztrálni mondanivalóm lényegét – néprajzosok körében közkeletű teória szerint a kollektívum normái, azaz szükségletei és képességei szerint működtek. Az aszimmetrikus vasú ágyekék használata és közös fogatolásuk, amiről oly sok adóösszeírás is tanúskodik, a műveléskényszer rendje, a munkálatok időigényének egyeztetése, úgyszintén a szerszámok használatának gazdaságos munkaszervezete, s mindezekről megszabottan maguknak a szerszámoknak termelékenységét legcélszerűbben biztosító formavilága, látszólag mind olyan tényezők, amelyek eleve a kollektívum szabályai szerint funkcionáltak és talán épp e szabályoknak tulajdoníthatjuk létezésüket. Nem feltétlenül. A magyarázat nagyon tetszetős volt sokáig és ma is hatásos érveket szolgáltatna azoknak, akik – mint a múlt század néprajzi teoretikusai – a régi falu harmóniájában látják a jövő zálogát. Ezekben az érvelésekben azonban két mozzanat további magyarázatra szorul. Hogy a jövő zálogának mennyiben lehet tekinteni a régi falut, ahogyan ezt a narodnyikok, a történeti jogi iskola művelői vagy a német tudományos szociálpolitika teoretikusai elképzelték, arra felesleges a szót vesztegetni, elégséges cáfolatot adott már a történelem. Ami ennél pillanatnyilag fontosabb, az a régi falu harmóniájának eredetére vonatkozik. A teleszervezet, a település rendezettsége, a műveléskényszer rendje, sőt a kollektív szorgalmak egész rendszere nem közakaratból valósultak meg és váltak az emberi cselekedetek szabályozóivá. Ellenkezőleg, az ilyen falu a középkori földesurak népességlepítő politikája nyomán jött létre, akkor, amikor a földesúr alkalmilag tanúsított vitézi tettein túl elsősorban üzemszervezőként jeleskedett. Bármely korszerű településtörténeti kézikönyv szerzője szinte közhelyszerűen ismétli már azt a nem is olyan újkeletű tételt, miszerint a telekrendszerre alapozott szabályos falvak egyidősek a jobbágyság intézményével és mindketten a földesúri üzemek megváltozott munkaerő gazdálkodásának köszönhetik létüket. Az agrártörténészek joggal mutatnak rá arra, hogy ez a gyakorlat gazdaságosnak ígérkezett, sőt bizonyult földesúrnak, parasztnak egyaránt.

Ezek szerint nagyon is kétséges, van-e tudományos garanciája egyfelől azoknak a törekvéseknek, amelyek az empirikus szociológia módszereivel megközelítvén a falut, a kis és zárt közösségek új terminológiájú, ám kiábrándítóan ósdi politikai elkötelezettségű teóriájával igyekeznek – úgymond – korszerűsíteni az etnográfát, másfelől azoknak, amelyek a régi faluban konstatált jelenségek eredetét nyomozva kultúrhistorikus módjára mindent etnikai okokra, ha úgy tetszik: különbözőségekre vezetnek vissza. Szeretném remélni, nem állok egyedül, ha azt mondom: ezeknek a felfogásoknak a gondolati konstrukciója teljesen rozsdás, a legtöbb esetben politikai konzekvenciáiban is nagyon reakciós, az akadémikus pozitívizmus jó egy évszázada már megbukott gyakorlatától mindössze abban különbözik, hogy adatdokumentációja frissebb és árnyaltabb. Lényegében véve mind a két magyarázatnak csak az szolgál objektíve a propos-ul, hogy az etnográfia által vizsgált jelenségek, tehát a kézműves technológiával fenntartott életformák, ipariak és mezőgazdaságiak egyaránt, az európai történelemben és így minden egyes európai nép történetében az ősközösségi társadalom rendszerében alakítják ki karakterük első vonásait. Másfelől pedig arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ipari forradalom, tulajdonképpen a tőkés termelés előtti társadalmi fejlődés kontinensünkön minden egyes ma is vizsgálható nép történetében az ősközösségből a feudalizmusba való átalakulást, majd a feudalizmus megerősödését és hanyatlását jelentette, még pedig oly módon, hogy az antik civilizáció közvetlen vagy közvetett hatása is érvényesült, sőt éppen ez utóbbi befolyásának módja vált nagyon is döntővé a feudalizmus egész rendszerének, különösen pedig termelő erőinek, így dolgozó tömegei életmódjának alakulására nézve.

Az anyagi kultúra történésze számára egyáltalában nem lehet mindegy, hogy pl. a kelet-európai erdőövezet mezőgazdasági struktúrája az ipari forradalom előtt lényegében véve ugyanazokon a termelési eszközökön és eljárásokon nyugodott, mint a kelet-európai államok kialakulása előtti időszakban és az, hogy eltekintve néhány, a rendszer természetén nem sokat változtató eljárás adaptációjától vagy feltalálásától, sokkal inkább ennek a régi struktúrának a mennyiségi gyarapodása, mintsem a minőségi átalakulása számottevő az utóbbi évezred folyamán. Voltaképpen éppen ez a stabilitás ad magyarázatot azokra a terminológiai egyezésekre, amelyeket a munkaeszközök megnevezésével kapcsolatban megállapíthattak, a jelentésváltozások számát egészen minimálisnak tapasztalva, sőt számottevő formai egyezést látva a régészeti leletek és a XIX. század második feléből származó, néprajzi gyűjtőutakon felkutatott eszközök között. Másrésztől számot kell vetni azzal is, hogy a Földközi-tenger mellékének nagyobb részén mind a mezőgazdaság, mind a kézműves ipar életmódbeli viszonylatai egészen a modern kapitalizmus térhódításáig szinte háborítatlanul megőrizték antik karakterüket, gyakorlatilag az ókori városi civilizációban kialakult technológiai, oly sok esetben üzemszervezeti, illetve az ezeknek megfelelő fogyasztási normákat. Kétségtelen az is, hogy a feudalizmus új rendszere éppen ezeken a területeken bizonyult a legkevésbé befogadhatónak, továbbá az is, hogy a feudalizmus önellátó rendszerét felbomlasztó üzemi specializáció és áruforgalom éppen ezeken a területeken éledt újjá, többnyire az antik eljárások hatékonyabbá válása, vagy szélesebbkörű elterjedése révén. Mindez természetesen nem egyszerűen csak a gazdaságtörténet által megragadható probléma, a dolgozó tömegek életmódjának az etnográfia révén megközelíthető problémája ez, aminek magától érthetődően megvannak a gazdaságtörténeti megvilágításra váró okai és következményei egyaránt.

Megtévesztő volna ugyanakkor eltitkolnom azt is, hogy meggyőződésem szerint éppen ezeknek a gazdasági okoknak, illetve következményeknek a feltárása terén látom egyedül lehetségesnek a néprajzi kutatás és éppen a múzeumi tárgyakkal kapcsolatos kutatás — elméleti és módszertani vonatkozásban egyaránt sürgető — munkálatainak meggyorsítását vagy egynémely részterületen még a megindítását. Másrésztől azt is szeretném remélni, osztoznak mások is abban a felfogásban, hogy ezeknek az összefüggéseknek a következetes felderítése és ábrázolása teljesen más megvilágításba helyezi a néprajzi kutatómunkát, szakít annak régi és ma már inkább terhes, mint megtisztelő hagyományaival, és ugyanakkor éppen a múzeumi gyűjtemények értékelése terén kezdeményezhető leginkább egy ilyen vizsgálat, biztosítván egyúttal a muzeológiai munka korszerűségét és nem utolsósorban tudományosságát.

Ezt a sok vonatkozásában már ugyancsak előkészített elméleti — módszertani fordulatot nem egyedül az eszköztörténeti kutatás területén várhatjuk. Több mint valószínű, hogy a szabadtéri néprajzi múzeumok fejlesztésével kapcsolatban nyílik a legjobb alkalom a néprajzi ismeretek és a társadalomtudományok egyéb ágai elméleti-módszertani konfrontációjára. Sőt éppen ez az ága a néprajzi szakmuzeológiának állítja nehéz próba elé a kutatógárdát problémáinak komplexitásával, tulajdonképpen azzal, hogy itt egy nagyon adekvát és sűrített képet kell adni a dolgozó nép történelmi teljesítőképességéről. Az emberi cselekedetek valamennyi szférája éppen itt kaphatja a legkoncentráltabb dokumentációt, a termelés csakúgy, mint a fogyasztás és az a szociális kapcsolatrendszer, amelyben mindkettő lebonyolódott a maga sajátos eszközeinek használata révén. Nem szükséges valószínűleg most részletesebben bizonygatni, mennyire éppen az architektúra, a lakáskultúra és az öltözködés azok az ágai az anyagi kultúrának, amelyek mindennél szembeötlőbben reprezentálják a barbárság és a kapitalizmus közötti európai történelem pályafutásának egyes állomásait, tulajdonképpen a falu és a város történelmileg konkrét kapcsolatrendszerét, trendjé-

ben a falu lassú, mégis feltartóztathatatlan urbanizálódását. Talán éppen ez az a területe a néprajzi muzeológiának, ahol a legkézzelfoghatóbban le lehet mérni az európai és a nemzeti történelem lényeges összefüggéseit és azt, hogy ezek milyen módon és milyen mértékben emelték meg az ipari forradalom előtti dolgozó tömegek életszínvonalát. Az is letagadhatatlan, hogy éppen ezen a területen sejthető a legtöbb rejtett buktató, éppen itt lehet leginkább szem elől téveszteni az igazán lényeges, európai távlatú történelmi összefüggéseket és belebonyolódni a táji formavariációk útvesztőjébe. Ha pedig a táji sajtóságok tipizálás nélküli ábrázolása szükségképpen provincializmushoz vezet, semmiképpen sem csodálkozhatunk azon, hogy a provincializmust leplezni is kell, ami többnyire ködös őstörténeti eszme-futtatásokra készíteti az etnográfust, arra, hogy csak homályosan érzékeltethető etnogenetikai különbségekre utaló okokra hivatkozzon, közvetlen – analógiák felvonultatásával igazolni remélt – összefüggéseket bizonygasson az ipari forradalom korának esetleges anakronizmusai és az azokkal legtöbb formális egyezést sejtető barbár, őstörténeti példák között. Csakhogy ez a gyakorlat már az akadémikus pozitívizmusban teljesen természetlenné bizonyult. A romantikus tudományosság útja a XX. század második felében eleve járhatatlannak tűnik azok számára, akik vállalják a tudomány elméleti és módszertani megújításának valamennyi kockázatát.

Az eddigi tapasztalatokból ugyanis arra kell következtetnünk, hogy az ipari forradalom falusi pályafutása közelesem befejezést nyer kontinensünkön, hazánkban pedig abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy mind e folyamatnak a lezajlását illetően, mind a vele kapcsolatos tudományos tanulságok hasznosítását illetően a történelem legobjektívebb gondolati módszerét, a marxizmust–leninizmust alkalmazhatjuk. Voltaképpen éppen ennek a tudományos felfogásnak a szaktudományi szükséglete, sőt alkalmazásának némely részterületen tapasztalható sikere kecsegtet elegendő garanciával arra nézve, hogy a néprajzi szakmuzeológiának az ipari forradalom végén felbukkanó szintetizálási igénye egyáltalában nem öncélú, nem egyedül a tudomány belső mozgásától vezérelt. Voltaképpen egy ilyen szintézis szükséglete a társadalom egészének megváltozott gazdasági rendjével szoros kölcsönhatásban jelentkezik, ami teljesen és tökéletesen megfelel a tudomány etikai elkötelezettségének is, midőn az a dolgozó tömegek története törvényszerűségeinek felderítésére vállalkozik. Éppen ezért semmi különös nincs abban, hogy a néprajzi szakmuzeológia itt vázolt törekvései most, ezekben az években és nem évtizedekkel korábban bukkantak a felszínre, valamint abban sem, hogy mi magunknak kell megteremteni a cél elérése érdekében az összes elméleti és gyakorlati feltételét a tudományos munkának, továbbá, hogy nem várhatunk sem más tudományágak kezdeményező segítségére vagy a tudomány és a művelődéspolitikai részletkérdésekben állásfoglalni könnyítő ösztönzéseire. Nagyon fontos, hogy – a modern tudományosság egészében kialakult gyakorlathoz híven – eredményeket a néprajzi kutatásban és még inkább a sok szervezési feladattal párosuló néprajzi szakmuzeológiában csak kollektív erőfeszítések révén lehet elérni. Ha muzeológus elődeink korábban beérhették még a témák vizsgálatával, az utóbbi évek során egyre nyilvánvalóbbá vált: feladatokat kell megoldani és ezeknek a munkálatai nem egyszerűen az egymástól elszigetelt vagy legalábbis független téma-vizsgálatokkal azonosak. Éppen azok a kezdeményezések, amelyek egy átfogó és minden részletre kiterjedő egységes nyilvántartási rend, a múzeumi tárgykollekció korszerű katalógusa vagy a szabadteri néprajzi múzeum felépítésének terveiben, továbbá kivitelező munkálataiban mutattak fel eddig is számottevő eredményeket, figyelmeztetnek egészen félreérthetetlenül arra, hogy a párhuzamos európai törekvésekkel egyidejűleg a magyar néprajzi muzeológia is rálépett arra az útra, mely megújulásához vezethet. Meg vagyok győződve arról is, hogy mindazok, akik ezt az utat

választották, nem reméltek gyors és látványos sikert. Illúziókkal senki sem áltathatja magát, ha ismeri a tudomány művelésének, nemkülönben teljesítőképeségének a tudomány művelői objektív történelmi adottságaitól meghatározott lehetőségeit vagy határait. De vajon nem éppen a tudomány munkásának a leginkább osztályrésze: perbe szállni a múlt idővel, megragadni az elmúltót, megalkotni gondolatilag összefüggéseinek a hétköznapok egymásutánjában sosem látható támpilléreit, megalkotni azt a konstrukciót, amelyen a tudomány művelésének egymást váltó nemzedékei — éppen szilárdságának ismeretében — tovább munkálkodhatnak?

Mindamellet aziránt sem lehetnek kétségeink, hogy a néprajzi kutatás itt csak egészen elnagyoltan vázolt feladatai vagy lehetőségei mást már nem ígérnek tudományos tanulságaikon túlmenően. Íme, ezek és ezek a történelmi okok tették Európa ebben vagy abban a sarkában, történetesen hazánkban a dolgozó nép mindennapi életét olyanná, amilyennek tapasztalhattuk, minek előtte az ipari forradalom gépezetei fel nem forgatták az élet már megszokott, hagyományos, de mindenképpen nyomasztó és kilátástalan történelmi rendjét. Ez volt az a csúcsteljesítmény, mit a nép, földesuraktól, királyoktól, uzorás polgároktól közrefogottan és nem csekély mértékben akadályozottan fel tudott mutatni a kapitalizmus előestéjén, mindössze ennyi az a tudományos konzekvencia, amit a maga sajátos eszközeivel levonhat az etnográfia és különösképpen a néprajzi szakmuzeológia. Ennél többet azonban semmiféle tudománytól elvárni nem lehet, csupán akkor, ha lemondunk a kutatás tudományos rangjáról. Szeretném remélni, egyetértenek velem abban, hogy a vázolt alternatívák közül nem az utóbbi megvalósítására kell törekednünk.

HOFFMANN TAMÁS

SIND DIE VOLKSKUNDLICHEN SAMMLUNGEN DER MUSEEN QUELLEN FÜR DIE WISSENSCHAFT?

Die Antwort auf diese Frage ist überhaupt nicht beruhigend. Im ganz Europa läßt es sich erfahren, daß der informative Wert der volkskundlichen Sammlungen, nicht nur wegen der Verschiedenheit der Dimensionsgröße der Sammlungen, sondern auch wegen der sich nicht nur in den früheren Jahrzehnten, sondern auch in unseren Tagen wechselnden Gesichtspunkte ihrer Vermehrungen, ziemlich verschieden sein kann. Die nach einheitlichen Prinzipien vorgenommene Vermehrung der Sammlungen wird — fast mit zwingender Kraft — hauptsächlich durch den Umstand begründet, daß der Akkulturationsprozeß in den meisten Ländern Europas, mit der hastigen Zunahme der modernen technischen Zivilisation, bereits zu ihrer Endphase nähert. In dieser Lage bilden der Ersatz der Lücken und die wissenschaftliche Synthetisierung der Informationen der vorhandenen musealen Bestände eine synchronistische Aufgabe.

Die Lösung dieser beiden Aufgaben hängt — abgesehen von den organisatorischen und materiellen Vorbedingungen — eigentlich von der richtigen Beantwortung der aufgeworfenen Fragen ab: welcher historische Wert wird durch die in Rede stehenden Sammlungen repräsentiert? Vom chronologischen Gesichtspunkt aus scheint sehr wahrscheinlich zu sein, daß durch die materiellen Mittel der immer neuen Produktivität des Lebens die der industriellen Revolution vorangehenden Zustände repräsentiert sind. Sie bilden den Gipfelpunkt der die industriellen Revolution hervorrufenden technologischen Entwicklung auf eine merkwürdig paradoxe Weise: usw. als Widersprüche der industriellen Revolution und bald des von der technischen Zivilisation hervorgerufenen Prozesses der Akkulturation.

Eine solche Exponierung der Frage erheischt natürlich die Übersicht der ganzen Entwicklung der materiellen Kultur, immer mit Berücksichtigung jenes sich chronologisch wechselnden merkwürdigen Umstandes, unter welchen Betriebsumständen die gegebene Technologie (sowohl bei der Produktion, als bei der Aufnahme) der Aufrechterhaltung der Gesellschaft gedient hatte.

Die Formvarianten der landwirtschaftlichen Geräte der in Westeuropa einsetzenden mittelalterlichen Agrarrevolution sind z.B. hauptsächlich durch die in den frühmittelalterlichen industriellen Betrieben eingeführten Verfahren der technischen Erfindungen der Wissenschaft des Altertums geschaffen worden. Andererseits ist nicht zu vergessen, daß diese materielle Kultur in erster Reihe die Erhaltung der im individuellen Besitz der Grundherren (hauptsächlich in dem der Kirchen) zu sichern berufen war. Eine höhere Erhebung des Lebensniveaus im Dorf wurde durch sie erst parallel mit dem Ausbau des Grundorganismus' des Fronbauerntums ermöglicht. Um die aufgeworfene Frage mit einem anderen Beispiel zu beleuchten, ist es nicht zu vergessen, daß durch die dauerhafte Krise des Wirtschaftslebens Oseuropas und Mitteleuropas im XVI.Jh. zahlreiche industrielle Gebiete und deren Technologien zu den Bauerwirtschaften gewiesen waren, deren Ursprung bis zu den industriellen Betrieben der Städte zurückzuführen ist. Der Natur dieses Problems nach wird durch die technologische Ausgerüstetheit der Bauernwirtschaft eine Deformation innerhalb der gesellschaftlichen Arbeitsteilung widerspiegelt. Diese Ausgerüstetheit hatte weitgehende Auswirkungen auf die Arbeitskäftelendung des Bauerntums, eigentlich auf seine Lebensweise und auf seine sozialen Beziehungen.

All diese prinzipiellen und methodischen Probleme erheischen eine Lösung bei der Schaffung der Freilichtmuseen äußerst konzentriert, viel stärker, als es in den Fällen der traditionellen Aufgaben zu sehen ist.

Auf beiden museologischen Gebieten besteht die Verbundenheit der Wissenschaft im Wesentlichen darin, die Entwicklung der schöpferischen Arbeit der Bauern und der Handwerker vor der industriellen Revolution zu registrieren, mit besonderer Rücksicht auf jene geschichtlich erfassbare Leistung, die als eine unmittelbare Voraussetzung die Geburt der materiellen Kultur der modernen industriellen Zivilisation für die europäischen Gesellschaften ermöglicht hatte.

Dieser Text wurde als Festrede anlässlich der Installation des Verfassers, als General direktor des Ethnographischen Museums, Budapest, den 5. Mai 1969 vorgetragen.

A kalotaszentkirályi kelengye I.

Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására

Ez a tanulmány a paraszti tárgyi világ szerkezetével foglalkozik. Abból a feltevésből indult ki, hogy egy-egy parasztcsalád vagy parasztközösség tárgyi felszerelése szervezett, strukturált egész és rendje, struktúrája feltárható, mégpedig az egyes tárgyak és tárgycsoportok egymás közötti viszonyainak vizsgálatával. Ezt a rendet kísérletünk két iker-község, Kalotaszentkirály és Zentelke (Sincraiu, Zam, RNK)¹ tárgyi világában, ott is a tárgyaknak egyetlen jellegzetes csoportosulásánál, a kelengyénel veszi vizsgálóra. A „konkrét struktúrát”, a kézzelfogható tárgyak rendjét elemzi, de jelezni kívánja, hogy mögötte „mélyen fekvő struktúrák”² is megközelíthetők.

Több indoka is van, hogy éppen a kelengyével foglalkozunk. A kelengye meghatározott számú elemből áll, pontosan körülhatárolt, jól áttekinthető. A tárgyi világ rendje a mindennapi használatban sokféle adottsághoz és szükséglethez alkalmazkodva, rengeteg esetlegességgel, kompromisszummal, mondhatnánk „tisztátalanul” valósulhat csak meg. Ezzel szemben a kelengye mintegy az ideális felszerelés félig-meddig absztrakt, egységesen standardizált modellje. A bizonytalan formájú, rangtalan, értéktelen tárgyféleségeket kihagyva, szinte kristályos rendben állnak benne az asszony tevékenységi köréhez tartozó fontos tárgyak, számbeli arányaikban megvalósítva a teljesség helyi normáit. A kelengye közszemlére kerül, kiállítják, a lakodalmas ház vendégei, de meg nem hívott falubeliek is megtekinthetik. A készítés hosszú évei után és a hasz-

¹ Kalotaszentkirály és Zentelke két szorosan összenőtt ikerfalu, a Kalota patak választja szét őket. — Az öltözködés és a lakáskultúra, a népművészet hagyományai e vidéken mind máig nem szakadtak meg, a menyasszonyok most is pártában esküsznek, a villanyvilágítású modern szobákban is vannak magasan fölvetett díszágyak, a falakon cifra keménycserép tányérok sorai függnek. — A kelengyéről adott leírásunk a század első évtizedeire vonatkozik.

² A „mélyenfekvő struktúrák”-kal Cf. LÉVI-STRAUSS „structure profonde”, „underlying structure” fogalmára utalunk (vö. LÉVI-STRAUSS: *Anthropologie structurale*. Paris 1958, 309). A struktúrának általunk ezzel szembeállított „konkrét” felfogására — a társadalmi struktúra vonatkozásában — A. RADCLIFFE-BROWN megfogalmazását idézhetjük: „A társadalmi struktúra elemei emberek és a struktúra a személyek elrendezése intézményesen meghatározott és szabályozott kapcsolatokban” („the components of social structure are human beings and the structure is an arrangement of persons in relationships institutionally defined and regulated”. RADCLIFFE-BROWN, A. R. — DARILL FORDE: *African Systems of Kinship and Marriage*. London 1950, 82. — vö.: NADEL S. F.: *The Theory of Social Structure*. London 1957, 5 ssk. — RADCLIFFE-BROWN és LÉVI-STRAUSS struktúra fogalmának lényegi eltéréséről lásd: LEACH, E. R.: *Rethinking Anthropology*. London School of Economics Monographs on Social Anthropology 22, London 1961, 1 ssk). Tanulmányunkban, ennek megfelelően, a tárgyi világ rendjén, illetve struktúráján azokat az intézményesen meghatározott és szabályozott vonatkozásokat értjük, amelyek az egyes konkrét tárgyakat összekötik, rendbe állítják.

A tárgyi világnak önálló rendszerként való elemzésére eddig inkább régészek tettek kísérletet. Vö.: V. G. CHILDE: *Piecing Together the Past. The Interpretation of Archaeological Data*. London 1956. LEWIS, R. BINFORD: *A Consideration of Archaeological Research Design*. *American Antiquity* 29 (1964) 425 — 441.

nálatba vétel még hosszabb esztendei előtt, azon a néhány napon, amikor a tárgyak mint kelengye állnak együtt, a közösség elvárja, hogy bennük az elvont ideális rend s a fogható tárgyak tényleges együttese összeessék.

Ez a rend és teljesség a kelengye használatba vételével megzavarodik ugyan, de nem vész el. A kelengye számszerű arányai később is normául szolgálnak. Ahogy egyes darabjai pusztulnak, kopnak, pótlásuknál mintegy a kelengye létszámát igyekeznek helyreállítani.

A kelengye sok tekintetben az új pár egész életére készül. Az ünneplő női ingeknek például szín és díszítés szerinti hét kategóriájából a legöregebb típust majd csak ötven-hatvan éves kora körül viseli istentiszteletekre az asszony. A kelengyében ott vannak az öltözetnek s a „ház öltözetének” mindazok a darabjai, melyek kísérik, kifejezik majd az egyén s a család életének változásait, ünnepi fordulóit. Ha gyászol (vagy megöregszik) a háznép, gyászos lesz a magasra felvetett dísz-ágytól az ételhordó tarisznyáig, a kenyérruháig minden. Ha vidáman ünnepelnek, fiatalok, dús piros díszítés cifrázza, élénkíti az öltözetet is, a szoba berendezését is. A kelengyében összegyűjtött ünnepi szerepű tárgyakban mintegy benne van az egyéni és családi élet egész programja, a kisgyerek alá való párna, s a ravatal elemei egyaránt — s áttekinthető, csaknem teljes szélességben, a díszes tárgyak kifejező képessége.³

³ Dolgozatunk egyik részlete csupán a kalotaszentkirályi kelengyével kapcsolatban tervezett — részben már el is készített — feldolgozásoknak. Itt a kelengye összetételét és elkészítését irányító szabályokat vesszük vizsgálatra, azzal a távolabbi és általánosabb céllal, hogy ezzel rámutassunk az egyes paraszti csoportok (családok, faluk) tárgyi felszerelésében mutatkozó szabályszerűségekre, illetve a tárgyi felszerelések összetételének egyes néprajzi elemzési lehetőségeire. Ennek a dolgozatnak — egyes részletekben bővebb, más részletekben szűkebb — német nyelvű változatát a marburgi Institut für mitteleuropäische Volksforschung a Gerhard Heilfurth tiszteletére szerkesztett emlékkönyvben adta ki.

A több száz darabból álló kalotaszentkirályi kelengye jellegzetes példa arra, hogy a népművészet egy-két nemzedékkel korábbi virágzó időszakában milyen hatalmas értékek, mennyi emberi munka és erőfeszítés halmozódott fel díszes tárgyak formájában egyes parasztházakban. A későbbiekben szólni szeretnénk ezért — az itt közreadott megjegyzéseknél részletesebben — a kalotaszentkirályi kelengye „közgazdasági” vonatkozásairól: arról, hogy ezeknek a pompás kelengyéknek a kiállítása mit jelentett az egyes családi üzemek gazdálkodása, munkaszervezése és az egész község gazdasági egyensúlya szempontjából. Ez az elemzés, úgy reméljük, rávilágíthat majd a kalotaszegi népművészet múlt századi virágzásának társadalmi-gazdasági értelmére és általában a „parasztstílusok” kivirágzásának néhány fontos feltételére, motívumára. (A „parasztstílusok” kifejezéssel a magyar népművészetnek általában a múlt század közepétől felbukkanó erőteljes, színes, „új stílusait” jelöljük, vö. FÉL EDIT—HOFER TAMÁS—K. CSILLÉRY KLÁRA: A magyar népművészet. Budapest 1969.)

A kalotaszegiekéről már JANKÓ JÁNOS megírta: „Talán Magyarország egy parasztsága sem olyan gazdag fehéreneműekben, mint a kalotaszegi” (JANKÓ JÁNOS: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány, Budapest 1892, 86.) A kelengye módot ad egy igen differenciált szövő és varró kultúrában használt sokféle anyag és technika áttekintésére, továbbá a lakás öltözetéhez, a háztartás felszereléséhez és az öltözethez tartozó, forma és szerepkör szerint igen változatos nagyszámú tárgyfésiség számbavételére. Ezt az ismeretanyagot a Néprajzi Múzeum kalotaszentkirályi kelengyéjének katalógusszerű bemutatásával kívánjuk közreadni.

A tanulmány hátterében több éves muzeológiai erőfeszítés áll, mellyel összeállítottunk egy teljes kelengyét, — összesen 294 db — a Néprajzi Múzeumban. A kelengye összegyűjtése korábban megkezdett kísérleteinkhez kapcsolódik, melyekkel összetartozó tárgyezütteseket és tárgysorozatokat szereztünk meg (vö. FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: A monografikus tárggyűjtés. Az átányi példa. NÉ 46 (1964) 5—90; uók: Über monographisches Sammeln volkskundlicher Objekte. Festschrift Alfred Bühler. Basler Beiträge zur Geographie und Ethnologie, Ethnologische Reihe Bd. 2. Basel 1965. 77—92.). Efféle ezüttesek múzeumba hozatalának, úgy véljük az lehet a legfőbb indítéka, hogy ezek a szervezett tárgycsoportok az egyes tárgyak által el nem érhető módon képesek tükrözni az őket létrehozó, használó paraszti társadalmak életét. (Tudomásunk szerint az arnemi néprajzi múzeumnak van egy teljes paraszti kelengyéje, ami kiállításában be is van mutatva A. BERNET-KEMPERS szíves közlése szerint.)

A Néprajzi Múzeum kalotaszentkirályi kelengyét (illetve annak egyes részeit) két időszakos kiállításon volt alkalmunk bemutatni: a Párizsban, a Musée de l'Homme-ban, 1968 tavaszán Paysans et Bergers címen, és Budapesten ugyanez évben a Nemzeti Galériában „Parasztok — pásztorok”

I.

Kalotaszentkirályon az új pár a lakodalmi szertartások különböző szakaszai-ban többféle forrásból kap ajándékokat. A menyasszonynak az esküvő előtti *siratóba*, ahol lányságától búcsúzik, leány barátnői falra aggatni való cifra keménycserép tányérok és bokályokat hoznak párosával, ötvenet is. Másnap reggel a lakodalomba a rokonasszonyok kalács- és sütemény-ajándékkal érkeznek: fejükön hozzák kerek kosárban, amelybe kis fenyőfát, *termőágot* (életfát) szúrtak. Ezekbe a kosarakba a menyasszonyos ház vendégei egy-egy ruhadarabot is tesznek: a menyasszony lánytestvérei és sógornői, nagynénjei, nagyanyja egy-egy férfinget a vőlegény számára (összesen 4–5 darabot, néha többet is), a távolabbi rokonok egy-egy törülközőt, kenyértakaró ruhát, tarisznyát (harminc darabot is).

Mindez az ajándék azonban csak jelentéktelen kiegészítés ahhoz a kelengyéhez, amit a lányos háznál készítettek. Ez elsősorban vászonneműből áll: a díszágy párnáiból, ágytakaróiból, lepedőiből, szalmazsák- és derékalj huzataiból, a lakás „öltöztetéséhez” szükséges egyéb kendőkből, abrosszokból, továbbá törülközőkből, tarisznyák-ból, zsákokból. Ehhez járulnak a menyasszony viselő ruhái, szintén csaknem egész életre szóló bőségben; vászon ruhák a vőlegénynek; a lakás díszítésére szolgáló cserépedények, kancsók, tálak és tányérok; a tükör és a ruhanemű tartására szolgáló ládák. Ezt a kelengyét, kiegészítve az ajándékokkal, az egyházi esküvő után viszik át a vőlegény házához. Ennél a háznál úgynevezett *vőlegény-kelengyét* készítenek a lakodalomra, mely sokkal szerényebb a menyasszonyénál, azt kiegészíti. A vőlegény adja pl. az ágyi ruhákhoz az ágyat, a cserépkancsók, tálak tartására a tálást és a padládákat. A vőlegény számára össze van készítve továbbá néhány pár vászon viselő ruha, a posztó és a bőr felsőruhák és lábbelik, valamint egy-két rend viselő ágynemű.

A lakodalom második napján még egy ajándékgyűjtés van az új pár részére. A menyasszony násznépe (mely külön ünnepe) e nap délutánján felkeresi az új párt a vőlegény házában. Ekkor a különlegesen díszes abrosszal leterített asztal mögé odaáll az új pár és mindkét háztól a násznagy s először, mint vendégek a menyasszony szülei és rokonai, majd a vőlegény szülei és rokonai ünnepélyesen, nevük bemondásával, ajándékot adnak vagy ígérenek. Az apák, elsősorban a legény apja, földet, állatot *szól*, ha van módja; a nőrokonok gyakran ruhaneműt, viselőruhákat a menyasszony számára, a nagyanya és az anyós egy-egy párnát, a férfiak gyakran pénzt — mindez ott tornyosodik az asztalon.

Az új párnak adott felszerelés összetétele két, látszólag ellentétes törekvést mutat. Az egyik: teljes, hiánytalan, szinte életre szóló ellátás. Ez érvényesül a férfi és nő számára összegyűjtött rengeteg viselő és ünneplő öltözetdarabban és a szoba hétköznapi és ünnepi berendezéséhez tartozó textíliákban. Szembetűnő azonban az is, hogy a kelengye nem kívánja biztosítani sem az új pár független gazdálkodását, sem önálló háztartás-vitelét: hiányoznak belőle a munkaeszközök, a főző- és tálaló edények, a bútorok közül pl. az asztal. Általában hiányoznak belőle azok a nélkülözhetetlen, de rangtalan tárgyfeleségek is, amelyek nem újonnan készülnek, pl. a textíliák közt a zacskók, törülközők, mosogatóruhák stb., melyek más célra szőtt darabok másodlagos felhasználásával készülnek (s melyek a kelengye használatba vételével egy-két év múlva „termelődnék” csak).

címmel rendezett néprajzi kiállításon. E kiállítások alkalmával a „terített házat” mutattuk be, a kelengye legszebb darabjainak a vőlegény házában való kiállítását a lakodalom alkalmával. (Paysans et Bergers. Art Populaire Hongrois. Objets et Mondes 8 (1968) No. 1. és FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: „Parasztok — pásztorok”, a magyar népművészetről egy kiállítás kapcsán. Művészet 9 (1969) 3. szám.

1. ábra. Vendégek érkezése a lakodalomba, elől a vendégeket összegyűjtő legények, fiatalemberek csoportja, cigányzenészekkel, mögöttük lakodalmi ajándékokat hozó asszonyok, fejükön kosarakkal, a kosarakba ütve süteménnyel teleaggatott *termőágakkal*. — Bánffyhunyard 1895.

Ez a felemáság megfelel az új család helyzetének. Az új pár rendszeren a vőleány szüleihez költözik, az ő gazdaságukban dolgozik, és egy kenyeret eszik velük — ezért nincs szükség külön szerszámra, asztalra, főzőedényre (bár a gazdaságban is megkezdődhet már a lakodalommal a különvagyon kialakítása a fiatal pár saját tulajdonába adott szántófölddel, állatokkal stb.). Az összeköltözés azonban gyakran időleges: ha van fiatalabb fivér is, mire az házasodik, az idősebb külön házba költözik. Voltaképpen nagycsaládok, melyekben több házas fivér él együtt a szülőekkel, már a múlt század végén sem fordultak elő, csak törzscsaládok, melyekben egy házas gyermek, többnyire a legkisebb fiú maradt a szülőekkel, ez esetben is gyakran külön lakószobában.⁴

A személyes viselő ruha, a lakás ünnepi és köznapi „öltözete” bővített családban is mindig a kis család külön vagyona. A kelengyével az új házaspár mintegy megkapja a felszerelést ahhoz, hogy mint önálló kiscsalád létezzen: akár egy bővített család kebelében, akár saját házában.⁵

⁴ MALONYAI DEZSŐ: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest 1907, 105.

⁵ Amint az új pár mint új kiscsaládi egység megkezdí életét, a kelengye valóban rögtön használatba vevődik. Ha együtt laknak a szülőekkel, a szobában az anyós díszes darabjai lekerülnek a falról, a két ablak közötti fő helyről lekasztják pl. a tükrét és helyébe teszik az új menyecskéét, a falra felakasztják az ő tányérjait, bokályait. Egy héttel a lakodalom után, ha ősszel kukoricát törni vagy vetni menne az új férj, az új kelengyéből adnak neki iszákot. Néhol az anyós — különösen, ha férjhez menendő lányai vannak — ragaszkodik, hogy az egész népes család számára az új asszony törülközőit, abroszait, tarisznyáit vegyék használatba, hogy ő a sajátját lányai számára kímélhesse. Másutt megegyeznek, hogy egyik héten az újasszony ad abroszt, törülközőt, stb., másik héten anyósa.

2. ábra. Parádés szoba. 1949-ben férjhez ment asszony kelengyéből való felvetett ágygal és cserépedényekkel, tükörrel. – Kalotaszentkirály

A kelengye felkészíti az új párt, hogy illő öltözetben mehessen úrvacsorát venni, lakodalomra vagy temetésre, vagy munkára, illően felöltözhessenek mint fiatalok, s mint öregek, megfelelő ünnepi takaró alatt vihessék az ételajándékot keresztkomájuknak, lakásukat pedig egyaránt felékesíthessék lakodalomra vagy halott siratására. A kelengyében az új pár megkapja mindazt a tárgyi kelléket, ami az életük során rájuk váró hagyományos szerepek betöltéséhez szükséges. Ezek a szerepek egyaránt várnak mindenkire – mindenkinek lesz keresztkomája, mindenkinek kell egyszer ravatal – ezért lehet a kelengye összetételének minden új párra egyformán érvényes rendje. Ami viszont igen különböző: az új pár megélhetésének biztosítása, arról a szokások kalotaszentkirályi rendje a lakodalmi szertartásokon kívül gondoskodik.

A kelengye szorosan az új asszony személyéhez kapcsolódik. Az a kevés ruhanemű, amit a vőlegény házánál a vőlegény számára készítenek, voltaképp csak biztosíték. Ha ugyanis az új pár szétválna, az asszony az egész kelengyét, tehát a férjének hozott fehéreneműt s a használatba vett ágyruhát is mind elviheti.⁶ Szembetűnő, hogy a ro-

⁶ Ha az asszony gyermektelenül meghal, a kelengyét ugyancsak visszaveszi a családja. Ha gyermek marad, akkor viszont őt illeti. Az anyai nagyszülők azonban ekkor is gyakran kísérletet tesznek, hogy a kelengyét elvigyék, mert, ha mostoha kerül a házhoz, elpredálhatja az előző asszony holmiját. A korán és gyermektelenül elhunyt asszonnyal kelengyéje szép ruháiból sokat vele adnak a sírba: a rajta levőn kívül két ünneplő öltözetet is, egy igen szép díszlepedőbe csavarják, további takarókat tesznek rá a koporsóban. Ha viszont leányt hagy maga után az asszony, akinek még nem tudta elkészíteni a kelengyét, arra kéri a hozzátartozóit, hogy még őrá magára se adják az egyébként illő ruhadarabokat, hadd jussanak azok is lánya kelengyéjébe.

konok ajándékozási kötelezettsége is mennyivel nagyobb a menyasszony oldalán: ők hoznak reggel a süteményekkel együtt ruhadarabokat, a völegény rokonaitól ezt nem várják el. A helyi szólás szerint: „dupla költség a menyasszony rokonának lenni”.

A kelengye kiállítása nagy anyagi teher a lányos családon. „Ahány lánya volt, annyiszor égett le a háza”, „mindent oda kellett adni” — így jellemzik.⁷ A nők, első sorban az anya munkaerejét éveken át megfeszítve leköti a fonás-szövés-varrás. A kelengye kiállítása sok pénzbeli kiadással jár. Pénzért kell megvenni a finomabb vászonnemű szövéséhez a fehér és színes pamut fonalat, a párnákba, derékaljba a tollat (a községnek ugyanis nincs libalegelője, nem nevelnek libát), a cserépedényeket, a tükröt, a ládákat, az ágyi ruhához tartozó gyapjútakarót (a csergét) és a leány ruházatának posztóból, selyemből, kasmirból, bőrből levő darabjait, a gyöngyöket stb.-t. Ezekre a vásárlásokra évek során hol egy sertést, hol egy borjút, tehenet vagy a termés egy részét el kell adni.⁸ Ha volt kereső fiúgyermek a családban, esetleges zúgolódása ellenére is, az ő keresete szintén a „leány kiöltöztetésére” használódott, sőt, ha más megoldás nem kínálkozott, a gazda még egy-egy darab földet is eladott. „Fiaim, tanuljátok meg, hasán spórolhat az ember” — mondta egy szegény parasztember — „de a ruházat az látszik”. „A leányt ki kell állítani.” Egy átlagos méretű kelengye értéke tíz vékás föld értékének felel meg.⁹

Bármennyire nagy teher is a kelengye kiállítása, szegény és gazdag családok kelengyéi közt még sincsen a vagyoni adottságaikkal arányos különbség. Az átlagos kelengyébe 8 párna tartozik, a szegény árva leány csupán hatot vitt, de nem kevesebbet, a nagy gazda leánynak adtak kilencet, ami az ajándékba kapott kettővel kiegészülhetett 11-re, de nem volt több. A gazdag leány ládáját több vászonneműjéhez nagyobbra csináltatták, 90–95 cm magas volt, a szegény lányé 75 cm. Ennek a viszonylagos kiegyenlítetttségnek főként az az oka, hogy a pénzért vett elemek ellenére, a kelengye legnagyobb része saját termésű kenderből házilag szőtt vászon. A kender termesztése és elmunkálása e falukban a közelmúltig megmaradt a gazdálkodás kizárólag önelátó ágának. „Amit megtermelt a kenderföld, ott maradt a házba” — mondják — „előbb adtak el disznót, ökröt, bivalyt, még földet is, mint fonalat, vásznat vagy zsákot.”

Szegény is, gazdag is saját kenderföldjére volt utalva, ami kis területet jelentett, átlagosan 120–150 négyszöglet, ha kelengyét készítettek, 300–400 négyszöglet (amit tehát többnyire a szegény is ki tudott hasítani). A gazdag asszony később a fonás, a varrás, a szövés egy részét pénzért vagy természetbeni fizetségért elvégeztethette szegényebb asszonyokkal. „Megfonatta a hombár” — mondták az ilyenekről. Efféle megoldásokra a jómódú családok azért is rá voltak utalva, mert a női munkaerő jelen-

⁷ Félig-meddig a kelengye adás és a rendkívül költséges lakodalmi szertartás megrendezése alóli kibúvóként alakult ki Kalotaszegen a „leánylopás” szokása. Eszerint a legény esküvő nélkül, látszólag titkon, elvitte a lányt szülei házához. Ezután a lány már nem mehetett pártásan esküvőre. Magát a lakodalmat egyszerűen, kevés vendéggel rendezték meg, elmaradt a kelengye ünnepélyes bemutatása is. A leánylopás nem mentette fel a lányos házat a kelengye adás alól, de ezt teheték később, részletekben és az egyébként elvártnál szegényesebben. Kalotaszeg keletebbre fekvő községeiben, melyeket „cifra vidék” néven ismertek különösen fényűző öltözetükről és lakásberendezésükről, egyik-másik községben már többségbe kerültek az ilyen leánylopással rendezett esküvők — Kalotaszentkirályon előfordulásuk még szórványosnak mondható.

⁸ A derékaljhoz és a párnákhoz pl. egyszerre kell megvenni a tollat, mert messze kell utazni érte. Ehhez egy tinót, de legalábbis egy 200 kilós sertést kell eladni. A gyöngyökkel kirakott párta és a selyemmel kivarrt birkabőr mellrevaló, amit konfirmáció után egy évvel meg kell venni a leánynak, egy kétéves borjú értéke.

⁹ A kelengyével viszont a lányok ki is kapták jussukat a családi vagyontól: „a lány elvitte a telek árát a ládába”.

tős részét télen át is lekötötte a nagy jószágállomány gondozása. De a bérmunka alkalmazásának is voltak korlátai. A helyi megítélés szerint a kelengye kiállításának legfőbb alapja az asszony szorgalma. A szegény családok kelengye gondjaira célozva ilyen kifejezéseket lehet hallani: „megvót az asszonynak a két keze”, „ott van a keze”, „mint szegény árva lány nem vitt sok ruhát, de vitte a kezét” — ami azt jelenti, hogy saját munkájával az asszony elő tudja teremteni a vászonneműt. A kelengye nagysága és minősége így elsősorban az anyának szerez hírnevet vagy megrovást. A falu közvéleménye számoltartja a férjhezmenendő leányokról, melyikre vár nagy kelengye. „Ez gúnyás lány, ezt vedd el” — biztatják a legényeket.

.II

Ebben a szakaszban a kelengyébe tartozó ruhanemű összetételét mutatjuk be.

Ezeket a ruhaféléket a falusiak két nagy kategóriába osztják. Az egyik a *letevő* vagy *ládabeli ruháké*, a másik a *felvevő ruháké*, vagyis az öltözetdaraboké. Az alábbi táblázatban megadjuk az egyes tárgyfélések darabszámát, az általános és a gazdag kelengyében, külön feltüntetve az ezen kívül ajándékba kapott darabok számát, továbbá a használatba vett, „forgó” darabok számát, olyan tárgyfélések esetében, ahol a darabok egy része félre van téve tartalékként.

	db-szám	ajándék	”forgó” db-szám
<i>Letevő ruhák</i>			
<i>Ágyi ruhák</i> ¹⁰			
szalmazsák	2		2
derékalj	2		1
lepedő, viselő	4–6		2
lepedő, takarózó	4–6		2
díszlepedő (ágytakaró)	6–10		3
ágyfűtől való lepedő	2		1
cserge	1–2		1
paplan	1–2		
párnahéj, viselő	4		2
párnahéj, ünneplő	32–48		8
kispárna	0–2		
<i>Rúdravalók</i> ¹¹			
hosszú	2–4		2
kicsi	6–12		6

¹⁰ A kalotászentkirályi ágy mennyezetes szerkezetű. A diszpárnák tetejére vannak fölvetve úgy, hogy alól fekszik egy szalmazsák, rá van borítva a paplan (régiesen egy díszesen szőtt abrosz), ami elöl lecsüng, rajta derékalj és 3×3, 3×2, 4×2 vagy 3×3+2 párna, legfölül esetleg a két kispárna. Alól a voltaképpeni ágy a köznapi használatra szánt szalmazsákkal, derékaljjal, lepedőkkel, csergével van megvetve, sok házban alszanak is benne. Az ágy elejét köznapokon egy egyszerűbb díszlepedő, ünnepen három díszlepedő fedi el, még pedig úgy, hogy mindegyiknek széles díszített széle lássék, alól egy szóttos díszű, fölötte szabadrajzú varrású, legfölül fehér vagdalásos nyers színű fodorvászon. Az ágy keskeny végét takarja az *ágyfűtől való* keskeny lepedő. Ha az ágy szélesebb, mint a paplan, a paplan mellett két díszes vőfélykendő csüng.

¹¹ Azon a falon, amelyik mellett a díszágy áll, közvetlen a mennyezet alatt, továbbá derékszögben a hátsó falon, a szoba egész hosszában és szélétben két rúd van felerősítve. Erre általában két darabban szőtt rúdravalót akasztanak úgy, hogy egyenletesen 60–80 centire lecsüngjön. Széles függőleges piros, illetve fekete sávok tagolják. A sávok közeiben kisebb kendőszerű szóttéseket vetnek át, amelyeket aprólékosabb vízszintes csíkozás díszít.

	db-szám	ajándék	"forgó" db-szám
Abroszok¹²			
viselő	10–14		4
vasárnapi	2–4		2
kontyoló	1		
cifra	2		
sütőabrosz	2		1
hamvasruha (lugozáshoz)	2		1
Kendőfélék			
törülköző	10–16	6–10	4
dísz törülköző	2		
kenyértakaró kisruha	12–16	6–15	4
kenyérsütőruha	8–12		8–9
komaasszonyruha (ajándékvivő kendő)	2		
széleskendő (díszkendő ravatalra)	2		
vőfélykendő	12–14		
Zsákok-tarisznyák			
zsák	8–12		mind
szütyő (félzsák)	1		1
iszák (általvető)	2–4		mind
tarisznya, vékony	4–6	2–6	4
tarisznya, vastag	4–6	2–6	
tarisznya, ünneplő	1–2		
ételhordó kantár	2		
<i>Fellevő ruhák, az asszony ruhái</i>			
Ingek			
vállfűs (ujjain keresztben himzett)	4–6		
kétkötéses (ujjain hosszában két dupla himzéssor)	2	1	
egykötéses (ujjain két szimpla hosszanti himzéssor)	2		
paraszting (csak kézelőjén himzett)	2		
kőznapló	6–8		4
Pendelek			
kőznapló	6–10		4
ünneplő	4–8		
Szoknyák			
muszuj	3–5		
fersing (gyolcs szoknya)	2		
gyapjűszoknya	4		
kimenő szoknya	4		
Kötények			
pántlikás (szalagrátéttel)	3–5		

¹² Községünkben sohasem érkeztek abrosz nélküli asztalon. — A cifra abrosz arra szolgál, hogy temetéskor a lelkész elé tett asztalt letakarják vele.

	db-szám	ajándék	"forgó" db-szám
háromszél	4-6		
szórkötő	4-6		
köznapló kötő	4		
Kabát és mellényfélék			
pruszlík, bársony	2		
pruszlík, bőr	1		
rékli (ujjas)	4-6		
bujka (kék posztó téli ujjas)	1-2		
daróc (fehér posztó téli ujjas)	1		
Kendők			
fejrevaló kásmér	20-30		
fejrevaló selyem	3-6		
karra való kásmér	4		
Lábbelik			
piros csizma	1-2 pár		
fekete bőrcsizma	1 pár		
fekete lakkcsizma		1 pár	
A férfi ruhái			
Ingek			
köznapló	10	4-8	4
ünneplő	10	4-8	2
„molnáros” (öreges)	2		
Gatya			
köznapló	6		4
ünneplő	4		2

A ruhafélék közt elkülönülnek először is az ünneplő és a viselő darabok. Ahol ünneplő és köznapló darabok mintegy párba állnak, különbségüket többnyire megmutatja magának a vászonnak a minősége. Az egyszerű kendervászonnal szemben a pamutvászon vagy a pamuttal vegyes vászon ünnepi. Az ünnepi szerepet mutatja a díszítés mértéke. A hétköznapló abroszba is szőnek keskeny piros vagy fekete csíkokat, a rangban ezután következő vasárnapi abroszokba több és szélesebb csík kerül, a kontyoló abroszra még szélesebb csíkok, a legpompásabb, csak temetésen elővett *cifra abroszoknak* már csaknem egész felületét beborítja a him.

A hétköznapló, és az ünneplő darabok számszerű arányát a kelengyében azért nehéz megállapítani, mert a női öltözet legtöbb hétköznapló darabja, s a háztartás sok használati textíliája nincs fölvéve bele. Így is szembeütnek azonban az egyes tárgycsoportok differenciáltságának eltérő foka. Vannak ünneplő változatokkal nem rendelkező tárgyféleségek, mint a zsákok. Vannak olyanok, ahol a hétköznapli használatra szánt példányok sorába csupán egyetlen ünneplő darab illeszkedik (ill. egy darab piros és fekete példánya) mint pl. a tarisznyák, törülközők esetében. Ezek olyan tárgyféleségek, melyek mintegy távol állnak az ünnepektől, ünnepi szokásoktól, csupán egy-egy küldöttjük helyezkedik el az ünnepi alkalmak peremén. Mellettük állnak aztán azok a tárgycsoportok, amelyek tárgyi főszereplői az ünnepeknek, belőlük

3. ábra. Parádés szoba szöglete, 1950-ben férjhez ment asszony kelengyéből való díszággal, kasztannel. — Kalotaszentkirály

4. ábra. Parádés szoba szöglete, 1950-ben férjhez ment asszony kelengyéből való tükkörrel, cserépedényekkel, lámpával. — Kalotaszentkirály

árnyaltan különböző sorozatok készülnek különböző jelentőségű és hangulatú ünnepi alkalmakra,¹³ számszerűen messze meghaladva a hétköznapi használatra való készletet. Ilyenek pl. a párnahuzatok, díszlepedők, díszkendők.¹⁴

Ezt az osztályozást keresztezve, más szempontból tagolja kétfelé a tárgyakat a piros és a fekete (vagy sötétkék) szín használata. Egyetlen tárgyfeleség a lúgáshoz

¹³ A darabszámnak más értelme van az egyszerű használati textíliák és az ünneplő darabok esetében. A használati daraboknál (pl. törülközők, tarisznyák, zsákok) egyforma vagy nagyon hasonló példányok homogén készletéről, az ünneplő daraboknál viszont különböző színű, illetve különböző technikával és különböző motívumokkal díszített darabokról van szó. Azért van szüksége például a szegény leánynak is legalább három muszujra, mert sem a piros, sem a sárga, sem a fekete posztóval díszítettet nem nélkülözheti. Az ágytakaró díszlepedők közt sincs két egyforma: van közöttük egyszerű piros, ill. fekete sávokkal díszített kendervászon, bonyolultabb szőtteshímmel cifrázott pamutos vászon, fehér geometrikus vagdalással kivarrott nyers színű kendervászon és piros szabadrajzú varrással díszített pamutos vászon, gazdag kelengyében a díszítés elrendezése és motívumai szerint e kategóriáknak is több változata lehet jelen. Ezek egymással különböző módon társíthatók a parádés szoba ágyának összeállításánál. A 4–6 párnahuzat készlet készülhet szőttés, vagdalásos, újabban rece és horgolt betéttel, egy-egy sorozatban négyféle mintával, mivel párosan készülnek egyforma darabok. Ezeknek a párnahuzat-sorozatoknak a kombinációs lehetőségei azáltal is tágulnak, hogy gyakran két készletnek a felét teszik egymás mellé: pl. négy fehér recemunkásat és négy piros szőttet. A szegény s a gazdag asszony is ki tud tehát állítani szép díszágyat, a nagy kelengyével rendelkező gazdag azonban az egymást követő évek ünnepi alkalmai során többféle elemből, többféle változatban rakhatja össze a díszágyat.

¹⁴ Ez a fajta differenciálódás Kalotaszeg községein belül is eltérő irányokat választhatott. Míg Kalotaszentkirályon egyetlen ünneplő tarisznyafeleség van, a keletre fekvő „cifra vidéken” 8–10 különböző díszes tarisznyafeleség is használatos különböző ünnepi alkalmakra.

5. ábra. Díszágy, hétköznapi lepedővel.
1946-ban férjhez ment asszony
kelengyéből.
Kalotaszentkirály

használt hamvasruha, melyben nincs színes csík, másfelől egyetlen tárgyféleség, a kontyoló abrosz, amelyik csak piros színben készül, fekete párja nincs.¹⁵ Nincs színes csík sem a szalmazsákon, sem a derékaljon, a derékaljra azonban külön szőnek váltható piros és fekete véget, a szalmazsákokat pedig piros vagy fekete takaróval borítják le. Általános a darabok piros és fekete párokban való előállításra — az abroszokat pl. különféle csíkozással szövik, de úgy, hogy mindegyik csíkozásból legyen egy piros és egy fekete. Legfeljebb az egyébként is rendszeres pótlást igénylő, „fogyó” tárgyféleségeknél érvényesül a piros iránti előszeretet, törülközőből például többet gyártanak piros csíkkal, mint feketével.

A piros szín általában a fiatal korhoz és a derüs ünnepi alkalmakhoz kapcsolódik, a fekete pedig az idős korhoz és a gyászhoz. Az elhatárolás azonban nem szigorú és egyértelmű. A fiatal halottnak a ravatala és körülötte a szoba gyászöltözete is piros. (Azért van szükség a kizárólag ravatalon használt *széles kendőből* is pirosra és feketére.) Másrészt a fekete gyakran együtt szerepel a pirossal, mintegy annak ellentéteként, anélkül, hogy gyászos, öreges hatást keltene. A piros muszujhoz a fiatal lány fekete vállfűs inget vesz, a díszágyon váltakozva állhatnak a piros és fekete párnák, a piros rúdravalóra, a piros sávok közé fekete kendőket terítenek — anélkül, hogy gyászos lenne. A hétköznapi abroszok, körülközők, tarisznyák közt váltakozva használják a fekete és piros csíkosakat, csak az ünnepek alkalmával s a gyász időszaka alatt kell felhagyni a váltogatással és szabályosan, jelképes értékük szerint használni valamennyi tárgyféleség esetében a színeket.

Egyes tárgyféleségekből csak annyi van, ami hétköznapi vagy ritkán felbukkanó

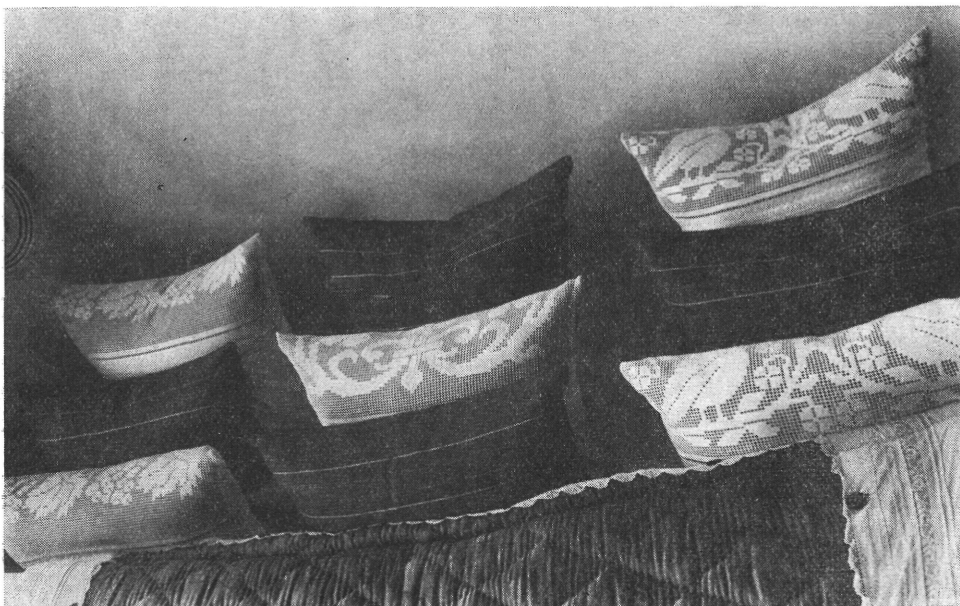
¹⁵ Gyári kelméből készült női ruhadarabok közt előfordul többféle szín is, használatuk rendje megmutatja azonban, hogy kétfelé csoportosíthatók: a piros módjára viselkedő és a fekete-kék módjára viselkedő színekre.

6. ábra. Díszágy teteje, nyolc, recediszes párnával megvetve, 1946-os kelengyéből. Kalotaszentkirály

ünnepi szerepei ellátásához szükséges. Más tárgyféleségekből vannak azonban szinte soha meg nem mozdított, letett tartalékok is. A „forgó”, használatba vett alegységek, kisebb tárgycsoportok mintegy a mindennapok zavartalan folyásához szükséges minimális tárgylétszámokat mutatják, illetve azokat az egységeket, alakulatokat, amelyekben a tárgyak ládabeli pihenő helyzetükből a használat sodrába belépnek. Ezek egyben tükrözik az egymás közötti szolgálatváltásokat, használatban való forgásuk ritmusát és ciklusait. Abroszból, törülközőből, kenyértakaró ruhából, ételhordó tarisznyából, férfiingből, gatyából 4–4 forog, ugyanis egy hét után váltják őket és négy hét leteltével mossák. A lepedőt egy hónapig használják, a férfiak az ünneplő inget-gatyát, nők az ünneplő pendelt négy vasárnap öltik fel, ezekből egy-egy kerül a havonkénti mosásba és kettő forog. A női öltözet ünneplő darabjainak a ciklusa általában jóval hosszabb. A színes hímzett díszű ingeket nem lehet kimosni (a színes fonal fog, a hímzést papír merevíti – ha mégis kimossák, alacsonyabb rangú *táncbavaló ingg*é változnak), egyet-egyét belőlük legfeljebb négyszer vesz fel az asszony egy évben, akkor is csak néhány órára a templomba. E ritkán használt daraboknak vannak előre kitűzött visszatérései, pl. a lányok, fiatal menyecskék piros vállfűs ingben mennek úrvacsorát venni húsvétkor – és vannak ugyancsak előre kitűzött nyugvó időszakai is, amikor például az első hó leestével viselni kezdik a darócot és a bujkát, félretevődik az összes hímzettujjú ing egész húsvétig, amikor ismét nyárra vált az öltözet. Egyébként a nagyszámú ünneplő darab szolgálata egymásközt váltakozik oly módon, hogy pl. az egymásra következő vasárnapok öltözete lehetőleg ellentétes színösszhangokra és különböző formaváltozatokra legyen felépítve.

A kelengye összetételében végül tükröződik egy még tágabb időbeli ciklus, az emberi élet teljes köre is. Ahogy az új pár idősödik, egyre újabb, öregesebb tárgy-

7. ábra. Díszágy teteje, kilenc párnával, négy piros szőttés és öt vagdalásos huzatúval megvetve vö. 8. képpel. — Kalotaszentkirály

féleségeket vesz használatba, más fiatalos tárgyféleségeket pedig véglegesen félretesz. Az új asszony még olyan vállfűs ingeket visel, amilyeneket lánykorában is hordott, a menyecskés, két kötéses ingeket öt-hat évi házasság után kezdi viselni. Ezzel a piros vállfűs ing ideje végleg letelt, fekete változatát azonban még további öt-hat évig felveheti. Újabb tíz év elteltével a két kötéses ingek is elmaradnak, előbb a piros, néhány évvel utóbb a fekete, helyükre lépnek az egy kötésesek, hogy aztán 50–60 éves kor közt azokat is leváltsa a hímzetlen ujjú *paraszting*. A női ünneplő öltözet több, csak lányokat illető díszes darabját magával hozza ugyan a menyasszony, bár esküvője után nem veheti fel őket: a bársony pruszlikot, a fehér gyolcs szoknyát, gyöngyös pártát, nyakbavaló gyöngyöt, darócot. Ezeket az értékes darabokat mégsem viszi magával hiába; ha lánya születik, ő használja majd, az ő kelengyéjébe kerülnek bele.

Úgy tűnhet, hogy a kelengye éppen nagy értékű ünneplő tárgycsoportjaiban sokszor irreálisan túl van méretezve. Az öt, sőt talán hat rend párnahuzatból egy asszony élete alatt legfeljebb két rendbeli *őszül meg* (fakul ki) a díszágyon, a többi három darabjait tán elő se veszik a ládából. Ezek a fölöslegesnek tűnő tartalék darabok ugyancsak elemei lehetnek egy következő generációhoz tartozó leány kelengyéjének.¹⁶ Azt lehetne mondani, hogy a kelengye az élet többi ünnepi feladata mellett arra is fölkészíti az új asszonyt, hogy majd saját lányát férjhez adja.

¹⁶ Ezeknek a tárgyaknak így az életciklusa az egyes ember életénél hosszabb: egy nemzedék életét a ládában élük át. A következő nemzedékhez tartozó leány azonban már az újabb, anyja által szőtt darabokat becsüli többre és kíméli meg és a nagyanyja félét fogja használatra.

Több más magyar népcsoporttól eltérően, Kalotaszegen az új divatok nem szorítják ki végérvényesen a korábbi izlés szerint készített darabokat. A leány vagy a fiatalasszony az ő számára újonnan készített muszujok mellett felveheti azt is, amit annak idején nagyanyja, esetleg dédanyja kapott ugyancsak ünneplő darabként. Bizonyára erre a hosszú utóéletre tekintettel hímeznek Kalotaszegen sok ruhadarabba nevet és dátumot, van tudomásunk például 18. szá zadi datált muszujró

III.

A kelengye vászonneműi különböző osztályokba tartoznak vászonanyaguk minősége szerint.

Kalotaszentkirály és Zentelke igen differenciált szövőkultúrájában sok vászonfélét szőnek az asszonyok: négygyüstöset és kétgyüstöset, tiszta kendervásznat, tiszta pamutvásznat, pamuttal vegyes kendervásznat, különleges erősen sodrott kenderfonalból olyan *fodor-vásznat*, amit szövés után vízben erősen csapkodva, szinte kallatva, fodros felületűvé tettek (az első világháború előtt kapható volt még olyan erősen sodrott gyári pamutfonal, mely lehetővé tette hasonló fodros felületű pamutvászon szövését is). A kendervásznakat készíthették fehérre, de fehérítetlen fonalból magát a vásznat is fehérítetlenül hagyva sárgás nyers színűre. Mindezekből a féleségekből a fonal vastagsága szerint készültek vastagabb, erősebb és vékonyabb vásznak, valamint szélesebb és keskenyebb végek (az abroszokhoz pl. keskenyebb széleket szőttek, mint a lepedőkhöz, keskeny végekben szőtték a törülközőket, kenyértakaró ruhákat, rúdravaló díszkendőket stb.).

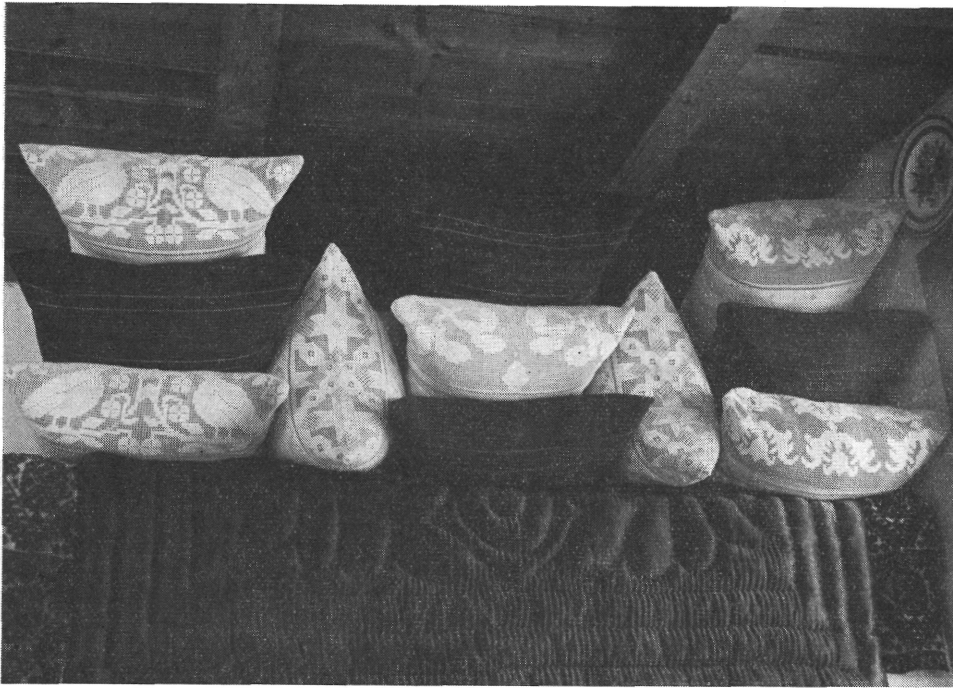
Az azonos vászonminőség igen reális, konkrét kapcsolatot jelent a különböző rendeltetésű, formájú tárgyak közt: anyagukat egy végben szövik meg, születésükkor formájukat ugyanazon vászonra mérik ki egymás mellé. A különböző vászonfélék rangkülönbsége, előállításuk igényesebb vagy igénytelenebb volta kifejeződik továbbá egy időbeli egymásutánban is: ez a kelengye elkészítésének időrendje

Amikor lánya 7–8 éves, akkor fog az asszony a kelengye elkészítéséhez. Ekkor már legalábbis tíz éve házas, háztartásának, életének keretei kialakultak, az előző években megszotte mindazt, ami a maga kelengyéje pótlásához szükséges volt. Mikor hozzáfog a lánya kelengyéjének elkészítéséhez, tíz-tizenkét éven át ez lesz fő munkája.

Az elkészítés rendje az egyszerűtől halad az igényesebb felé. A tíz évnyi szakasz első felében csak kendervásznat sző: zsákokat, tarisznyákat, majd ágyi-asztali ruhá-neműt, a háztartásnak szükséges köznapi vásznakat. Az ötödik, ritkábban a hatodik évtől pamuttal kevert vászonféléket sző közvasárnapra. Ezután az ünnepre való színes hímű pamutvásznakat szövi meg, legutoljára marad a „legkedvesebb, legdrágább” díszlepedők szövése s mellettük a felvevő ruhák: ingek, pendelek és a *vőlegény-stafiring* elkészítése. Amikor a kislány 15 éves és konfirmál, a szövéssel rendesen készen kell lenni. A felső ruhák előállításának és a vásznak hímzésének ideje következik most, amit három év alatt be is kell fejezni. Az elkészítés programjában van egy olyan fokozatosság is, hogy először a gazdaság és a hétköznapi használat olyan darabjai készülnek, melyek mintegy fogyó anyagok, állandó utánpótlásra szorulnak minden háztartásban (melyek tehát nem vesznek kárba, akkor sem, ha a leányka nem nőne meg). Utána jönnek a kifejezetten kelengyébe való díszdarabok és legvégül a leginkább személyesek: a vőlegényről pl. csak az eljegyzés után vesznek mértéket, ekkor szabják ki testarányaihoz a gatyákat és állítják össze méretére a már korábban kihímzett ingalkat-részeket.

Ez a fokozatosság egyben a szövés és varrás egyre bonyolultabb feladataiba való beletanulás menetrendje is az anya és lánya számára. Az asszony, aki a szülői háznál csak bele-belesegített anyja szövésébe, ez alatt gyakorolja be önállóan a szövés műveleteit. Lánya már 7–8 éves korában is horgolja az ágyiruhák összevarrásához szükséges csipkebetéteket, a kelengyekészítés tíz éve alatt megtanulja a hímzést, szabást, részben a szövést is.

Az asszonynak már a munka megkezdésekor pontos tervének kell lennie az egész kelengyéről. Több tárgyféleség alkatrészei különböző szakaszokban készülnek,

8. ábra. Díszágy teteje, tizenegy párnával, négy piros szőttés és hét vagdalásos huzatúval megvetve. Vö. 5. képpel. – Kalotaszentkirály

a párnahuzatok vásznát pl. már évekkkel előbb megszövik, mint színes pamutos végüket. Már az induláskor ki kell tűzni a kelengye számbeli arányait, az az illő ugyanis, ha a főbb tárgyféleségek – bár a használatban nincs egymáshoz közük – arányosan, sőt azonos számban vannak a kelengyében képviselve. A jómódú lány azt mondja „én mindenből tizenkettőt vittem”, ez annyit jelent, hogy alsó és takaróző lepedőkből együttesen, viselő abroszból, zsákból, tarisznyából, esetleg törülközőből, kenyérsütő ruhából is 12–12 darabot készítettek számára. Más leánynál nyolc vagy tíz lehet az irányszám. Ha van *parádés szoba*, ahova beállítsák, már a szövés kezdetén megveszik a díszes festett kelengyeládát, amit ugyancsak a tervezett kelengyéhez méreteznek. Az elkészülés sorrendjében kerülnek bele a *letevő ruhák*, ami egyben megfelel tárolásuk később is érvényes hagyományos rendjének.

Alább az elkészítés időrendjében tekintjük át a kelengye vászonneműit.¹⁷

1. év: zsákok és iszások, négynyüstös vastag kendervászon, 46–74 sing: viselő lepedők, hamvasruha, kétnyüstös kendervászon 36–48 sing: vékony tarisznák, kétnyüstös kendervászon 4–6 sing.

¹⁷ Kalotaszentkirályon azt mondják: „nem minden évbe azt szöjjük, amit szeretnénk” – eltérő ugyanis az egyes éves kendertermése és a legfinomabb, vékony fonalat kívánó, vékony négynyüstös vásznakat, valamint a fodorvásznakat csak különösen jó kendertermésből tudják elkészíteni. Ennek megfelelően az ismertetett éves program egyes szakaszai felcserélődhetnek.

Ez a terv egy teljes átlagos kelengye új elkészítésére van számítva, nincs azonban olyan asszony, aki saját letett ruháiból ne iktatna be lánya kelengyéjébe, gyakorlatilag tehát teendői kevésbé feszítettek. Ahol több leány van, ott az ad könnyebbé az asszonynak, hogy a már kiházásított lányok is szönek fiatalabb hűgük kelengyéjébe.

2. év: takarózó lepedők, négynyüstös kendervászon (több, mint az alsó lepedőké, mivel három szélből varrják) 40–60 sing; férfiingnek és gatyának való vászon, kétnyüstös kendervászon 90 sing; vastag tarisznyák, négynyüstös kendervászon 4–6 sing.
3. év: szalmazsák és derékalj, négynyüstös kendervászon 36–48 sing; viselő abroszok, négynyüstös (újabbán kétnyüstös) kendervászon 45–63 sing.
4. év: kenyértakaró kisruhák és sütőabrosz, kétnyüstös kendervászon 16–24 sing; kenyérsütőruhák, kétnyüstös kendervászon 16–24 sing; törülközők, kétnyüstös kendervászon (a felvető szálak közt pamutzálakkal) 25–40 sing.
5. év: rúdravaló, pamuttal váltakozó négynyüstös kendervászon 19–25 sing; rúdravaló kis kendők, pamuttal váltakozó négynyüstös kendervászon 6–12 sing pamuttal kevert gatyák, ingek, pendelek és egy ágytakaró vászna 97–125 sing; párnahuzat vászon, kétnyüstös kendervászon 48 sing.
6. év: vasárnapi és kontyoló abroszok, pamuttal vegyes kendervászon, négynyüstös 30–50 sing; a tiszta gyapot férfiingek, gatyák és a pendelek vászna kétnyüstös 55 sing; tiszta pamut ágytakaró 14 sing.
7. év: párnavegek, négynyüstös tiszta pamutvászon 40 sing; cifra abroszok, négynyüstös tiszta pamutvászon 18 sing.
8. év: ajándékvívó kendő, széles kendő, ágyfűtül való kislepedő, ágytakaró, négynyüstös pamutvászon 22 sing; finom nyersszínű fodorvászon ágytakarónak és férfiingnek 20 sing.

IV.

A lakodalomban a kelengye létének csúcspontján van. Az eljegyzést követő hetek megfeszített munkája után elemei mintegy „zárt alakulatban” állnak együtt. A lakodalom fényes „rite de passage”-a nemcsak a fiatal pár új állapotba való átvezetését ünnepli, hanem ugyanekkor a kelengyének az új pár kezére adását is, egy új család mellett egy új házi berendezés, felszerelés, családi vagyonszületését. A tárgyaknak, az emberi élet díszes foglalatául szánt és a kelengyében összerakott tárgyaknak az egész közösség számára való fontossága fogalmazódik meg ekkor ünnepi gesztusokban és a tárgyak bemutatásának nagyvonalú színre vitelében.

A menyasszonyos háznál az esküvőt megelőző napon, a sirató estére állítják ki a kelengyét. A díszágy a legünnepelesebben van megvetve, minden párnára két huzat kerül, kétfelől hímes véggel. A rudakra szín és díszítés szerint váltogatva ágytakarók (díszlepedők), rúdravalók, legfelül az ágyra is, rúdra is kásmir kendők és vőfélykendők kerülnek. A láda, melyben a letevő ruha áll, ki van nyitva, a fiókos sublót, melyben a menyasszony felvevő ruháját és a „vőlegény kelengyét” tartják, fiókjai ki vannak húzva, tartalmuk szétterítve. A zsákok, tarisznyák, törülközők, háztartási kendőfélék néhány egyformára hajtogatott oszlopa ki van téve a padlákra, a székek, padok támláját díszes párnahuzatok borítják, rajtuk a vőlegény kihímzett ünnepi ingei. A sirató este vendégei szinte kizárólag nők, lányok-asszonyok, jóval többen, mint akik hivatalosak a lakodalomba. A menyasszonytól való búcsúvétel mellett a kelengyét megnézni jönnek.¹⁸

¹⁸ A kelengyét néző asszonyok elsősorban a vásznak minőségét, a szövést vizsgálják, emellett a hímzés és egyéb díszítések kivitelezése mellékes. Vizsgálják azt is, hogy egy-egy tárgyféleség sorozatai ugyanabból a vég vászonnál, azonos csíkozással készültek-e – ha nem, a kelengye *szedett-vedett*. A lakodalom alkalmával rendezett kiállításon a fogdosástól egyik-másik tárgy annyira elszennyeződhet, hogy utána ki kell mosni (bár ez inkább arról a kényességről vall, amivel már a legkisebb mértékben bepiszkolódott tárgyat sem teszik be Kalotaszentkirályon a ládába).

9. ábra. Ágykivető, az elszállításra kész kelengye kirakva a menyasszony háza elé. Bánffyhunad 1895.

A lakodalom első napján, ebéd után van a templomi esküvő. A szertartás alatt a menyasszonyos háznál maradt asszonyok összehajtogatják és a ládába teszik a vászonneműt, a falról leszedik a menyasszony tányérjait, bokályait, bögréit és kosarakba rakják. A kelengyét összekészítik a ház elé, ez az „ágykivető” (lásd 2. kép).¹⁹ JANKÓ JÁNOS feljegyzése szerint arányosan nőtt fenyőfa ágaira akasztották ilyenkor a menyasszony bokályait, bögréit, tányérjait.²⁰

¹⁹ Ezt a képet – és a hozzátartozó 1. és 10., 11. képet – GYARMATHY ZSIGÁNÉ készítette egy különösen fényes bánffyhunyadi lakodalmon 1895-ben, ugyanő közölte is „Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából” (Budapest 1896) című könyvében. A vőlegény, Pócs István, Pócs Mártonnak, a község egyik legmódosabb fazdájának a fia volt, számára apja a lakodalomra saját udvarán új *kőgrádcicos* házat épített. A menyasszonyról, „piaci” Kudor Katáról azt mondták: „ha nem éppen leggazdagabb is, de azért hat leánynak sem csinált annyi gúnyát az édesanyja, mint annak”. (GYARMATHY ZSIGÁNÉ, i. m. 64). Magát a képen látható *ágykivetőt* GYARMATHY ZSIGÁNÉ így írja le: „a menyasszony elvitele előtt pár órával kiteszik az utcára az ágyat is, a ládákat, edényeket: szóval az egész házbeli kelengyét. . . A piaci Kudor Kata kelengyéjén van mit nézzen a község: az ágyon tíz párna, azon, amint az ötödik képen látható is, két-két rendbeli varrottas párnahéj olyan módon, hogy a felsőnek a hímzetlen vége nyitva van s azon kandikál ki az alsó varrottas csupja. A párnák alatt – ez már újítás – a paplan alatt „hajtásos lepedő”: kár, hogy azt a régi gyönyörű mintát újításból elfedték egy más lepedővel is, valamint az is kár, hogy az ősi *ágyfűtől való* nem látszik. A menyasszony le van könyökölve a *fiókos kasztra*, szemben vele áll az ő édes bátyja, Pista. . . A szép fehérneművel tömve rakott ládák fedele fel van nyitva, s ott látszik a mézes pogácsa szív, a vőlegény ajándéka. Tíz kosárban a fogasok díszre: a gyönyörű régi kancsó van, ezt már nem lehet pénzen beszerezni; és ott van a menyasszony előtt egy kosár varrottas ing, ami már nem fér bele a ládába. „A gúnya is több, a tükrös is nagyobb, mint más menyasszonyé, de inkább hisszük, a tisztesség is nagyobb, hogy még képet is csinálnak erről az állapotról.” Ezt a megjegyzést éppen a hátam mögött tették. . .” (i. m. 66, 68).

²⁰ JANKÓ JÁNOS: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Budapest 1907. 152.

10. ábra. Menyasszony és vőlegény esküvői öltözetben, a kelengyébe adott díszágy előtt. Bánffyhunad 1895., (Gyarmathy Zsigáné által beállított felvétel)

A templomi esketésről a vőlegény és a násznép a menyasszonyos házhoz indul. A menyasszony ekkor búcsúzik el szüleitől, a vőlegény násznépe ekkor kéri ki. A násznagy így szól: „...most már adják ki törvényes úton és módon megnyert menyasszonyunkkal minden hozzátartozó ingóságát s mindazt, amije van elszállítás végett”.²¹ A ládákat lezárja a menyasszony s a kulcsokat átadja új férjének.

Az elszállításra két fogat áll elő. Az elsőbe hat ökör van fogva, az egész falu legszebb, magyar fajtájú fehér, széles szarvú állatai. Mindhárom pár jármába, a közezső járomszeg mellé embermagasságú szép növésű fenyőfa van ütve. Különösen az első díszes: kifújtt tojásokkal, pattogatott kukoricával és színes papírláncokkal rakva.²² Az első pár ökör külső szarvára egy-egy hímezett vőfélykendő, a másik két pár ökör szarvaira egy-egy piros kartonkendő kötve, valamennyi nyakán széphangú csengők. Magán a szekéren a négy lőcs mellé ütnék egy-egy fenyőfát, szintén füzérekkel, a vasútállomásról elkért távirószalagokból készített bojtokkal díszítve. Közéjük rakják fel a ládát s arra a párnákat, a párnák tetejébe ültetik a menyasszonyt, aki pártásan, élete legünnepélyesebb öltözetében van, ahogy a templomból jött. Melléje ül két leány barátnöje, akik a szülői házból elkísérik s köréjük áll néha húsz leány is a vőlegény násznépéből.

A másik kocsit lovak húzzák. A lőcs mellé ott is felcifrázott fenyőfák vannak

²¹ JANKÓ JÁNOS i. m. 153.

²² Ezt a gazdagon díszített fenyőfát a vőlegény háza előtt hosszú póznára erősítve kitézik s egy hónapig ottmarad.

11. ábra. A kelengyéért érkező csetenyés szekerek. — Bánffyhunyad 1895.

ütve, a lovakon csengők, fülük mellett kendők. Erre a kocsira a fiókos sublótot teszik fel és melléje asszonyok ülnek.

A menetben legelől táncolva haladnak a legények, mögöttük a cigányzenészek, akik az *ágyvitel* nótáit húzzák. Követik őket a férfiak, közvetlen a szekér előtt a vőlegény. Az ökröket kísérő „béres” szüntelen pattogtat hosszú ostorával. A kocsikon énekelnek a lányok és az asszonyok. Akik nem fértek fel, mellettük, mögöttük haladnak, egyesek fejükön hozzák a törékeny holmit, a tükröt, és kosarakban az edényfélét.²³

A vőlegény házánál a lakodalom második napján, ami általában vasárnapra esik, reggel készítik el a *terített házat*, terítik szét a kelengye legszebb darabjait. Kora reggel a menyasszonyos háztól mennek át asszonyok a *házat felteríteni*. A parádés szobában ekkor áll a lakodalom, hosszú asztaloknál folyik a vendéglátás, ezért csak az ágyat vetik meg különösen ünnepélyesen és a rudakra halmozzák, amit lehet. A rudakra kerül ekkor több rend díszes párnahuzat is, a kasmir kendők tetejére pedig ünneplő vőlegényingek. A két hosszú rúd szögletébe rövidebb vendégrudat állítanak be, erre akasztják a menyasszony muszujait és különböző színű ünneplő kötényeit, ingeit. A láda ez alkalommal is nyitva áll, a sublót fiókjai kihúzva, tetején ugyancsak ünneplő ingek. A szoba egy teljes hétig így marad felterítve, ez alatt mindenki, hivatalnok is, meglekinthetik.

²³ Az *ágykivevő* és a kelengye átszállításának hasonló szokásait írja le NAGY JENŐ Magyarvalkóról. — NAGY JENŐ: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón. Erdélyi Múzeum 48 (1943) 391–405.

V.

A kalotaszentkirályi kelengye példája, úgy véljük, a tárgyi világ szemléletének több lehetőségét is megmutatja.

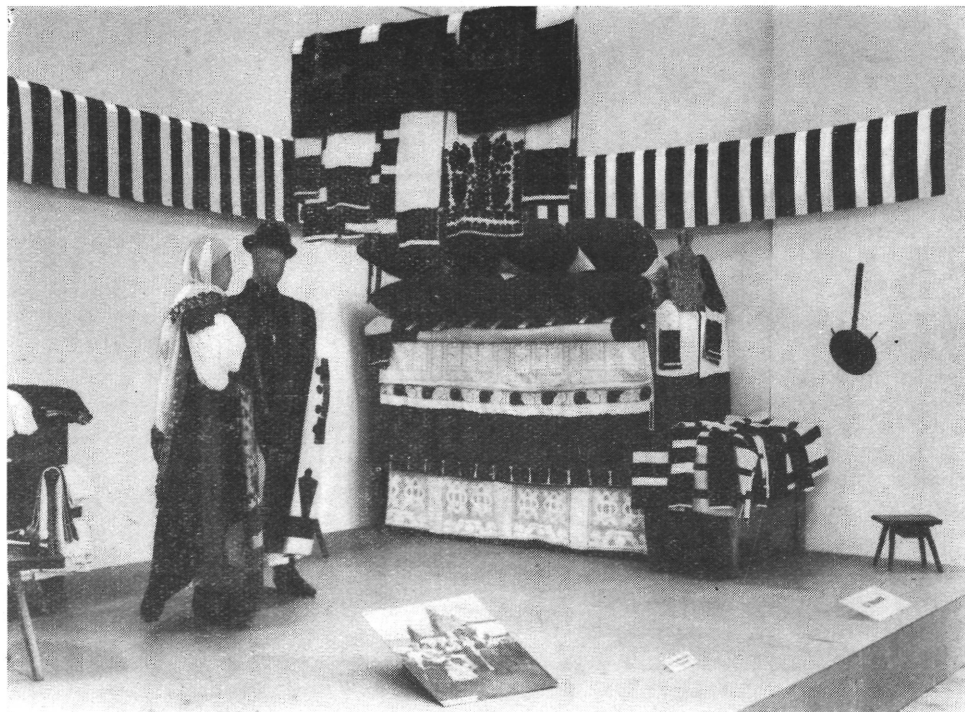
Megmutatja, hogy vizsgálható a tárgyaknak és a tárgyak szervezett egységeinek, a felszereléseknek szaporodása, regenerálódása, mintegy élete egy-egy emberi közösségben.²⁴ A kelengye különösen a családi felszerelés életciklusára irányítja rá a figyelmet. Olyasféle ciklus ez, mint a család-szervezetek életében a „fejlődési ciklus” (developmental cycle),²⁵ ami abból adódik, hogy az idő múlásával a családon belüli személyes kapcsolatok átrendeződnek, a fölnövekvő gyermekek új családok alapítására kiválnak. A felszerelés is állandó, fokozatos átrendeződésben van és a kelengye megfeszített munkával való elkészítésével új önálló felszerelés kibocsátására is képes. A két folyamat, a család s a felszerelés életciklusa szorosan összefügg. Kalotaszentkirályon a kelengye szokatlanul gazdag kimunkálása egy könnyen osztódó, a gyermekeket maga szárnyára bocsátó családszervezéssel jár együtt.

A falu egészét nézve, egymás mellett látszanak azok a háztartások, melyek csupán a felszerelés állagát óvják és a fogyó tárgyfeleségeket pótolják, s azok, melyek teljes energiájuk megfeszítésével, talán idegenek bevonásával is, nagyértékű új tárgyakat termelnek új felszerelések létrehozására. Nemzedékeken át szemlélve a község tárgyainak életét, kirajzolódnak azok az előre meghatározott csatornák, melyeken a tárgykészletek, az egyes nagyértékű darabok családok s házak között továbbbocsátódnak. Míg a házak, földek, szerszámok apáktól fiúkhoz kerülnek, addig a díszes szöttesek, cserépedények, általában a lakáskultúra díszes tárgyai anyáról lányára, attól lányunokájára szállnak, a leszármazás anyaági vonalai mentén. Emellett előtűnnek a tárgyak továbbadásának, szétszóródásának és akkumulálódásának kisebb mechanizmusai is. A menyasszony számára például 50 cseréptányért, bokályt is összeadnak leánybarátnő, de szobája faláról ugyanennyi cserepet lekaszt majd saját lánya is, barátnő számára. A menyasszony kelengyéjét több tucatnyi kendő, ing gazdagítja ajándékként, de később neki is meg kell szőni, varrni legalább ennyit, hogy más menyasszonyok kelengyéjét gazdagítsa vele. A kapott és az adott ajándékok egyébként kirajzolják, mintegy megjelenítik a leányok-asszonyok vérrokonai kapcsolatait.

A kalotaszentkirályi vagy mondjuk inkább, a kalotaszegi kelengye sajátos összetétele egyedüláll. Talán egyetlen hasonló paraszti munkát végző, hasonló módon kálvinista, hasonló jobbágysorból felszabadult más magyar parasztcsoportnál sem azonos a kelengye, sem általánosabban a családok tárgyi felszerelésének összetétele. Egy-egy helyi tárgyi világ felépítése választások, döntések eredménye afelől, mi a fontos, mi a lényegtelen, mi az, amiért érdemes áldozatot hozni, bevetni a saját energia s az anyagi források korlátozott készleteit. A kalotaszentkirályi asszonyok például, a kelengye tanúbizonysága szerint, kenderüket, pamutjukat, rengeteg munkájukat túlnyomórészt olyan tárgyak előállítására fordítják, melyek nem valamely közvetlen szükségletet elégítenek ki. Az ágyban ágytakarók függönyzik el azt az egyetlen párnát, ami tényleg alvásra szolgál, míg az ágy tetején nyolc vagy akár tizenegy díszesen kivarrt párna tornyosodik (s hozzájuk még öt rend további huzat tartozhat a ládában),

²⁴ A „tárgy-népeesség” (emberkészítette tárgyak népeessége) fogalmát hasonló értelemben, mint ahogy mi a „tárgyi világ” kifejezést használjuk, alkalmazzák egyes régészek, vö.: LEWIS R. BINFORD i. m. GEORGE KUBLER vetette fel ugyancsak régészeti-történeti anyag vonatkozásában a tárgy-népeesség „demográfiai sajátosságainak”, reprodukálási, szaporodási folyamatainak vizsgálati tervét. GEORGE KUBLER: *The Shape of Time*. New Haven 1962.

²⁵ Vö.: *The Developmental Cycle in Domestic Groups* ed. by Jack Goody. Cambridge Papers in Social Anthropology No. 1. Cambridge 1962, különösen MEYER FORTES bevezetése.

12. ábra. A „Parasztok – pásztorok” kiállítás részlete.

Terített házban álló kalotaszentkirályi újházások. – Budapest, Nemzeti Galéria, 1968.

bár ezeken élő ember nem fog nyugodni sohasem, legfeljebb a ravatalon kiterített halott. A tárgyak nagyrésze voltaképp arra való, hogy kerete, színtere, foglalata legyen a kalotaszentkirályi módon jónak elképzelt életútnak. Ezeknek az egyes kis-családok köré gondosan felépített tárgyi környezeteknek e községekben olyan fontos-ságot tulajdonítanak, hogy megteremtésükért képesek állatokat, földet is eladni – olyat tenni, ami más csoportok erkölse, világfelfogása, a jó emberi életről alkotott képe szerint elítélendő lenne. A tárgyi világok sajátos arculatát az összehasonlítás mutathatja meg. Megvizsgálva és összevetve, mely területeik gazdagon kimunkáltak s melyek vázlatosak, úgy tűnik, különböző irányú emberi törekvésekről nyerhetünk felvilágosítást és a tárgyakat kiindulásul használhatjuk embercsoportok értékrendjének, személyiségének megismerésére.

A tárgyi világnak, mint valamely épületnek az összarányai mellett figyelmet érdemel – ugyanennél a hasonlatnál maradván – az is, hogy téglái hogyan vannak összeillesztve, az egyes összetevő elemek hogyan vannak egymáshoz rendelve. Említettük, hogy a kelengye megtervezésénél az asszonyok vezérszámokat használnak s egymással sem elkészítésük, sem használatuk során kapcsolatba nem kerülő tárgyak darabszámát eszerint határozzák meg. Ez mutatja, hogy az asszonyok megkomponálható, megszerkesztendő egésznek fogják fel a kelengyét s a számok szimbólumait²⁶

²⁶ A kulturálisan determinált számfogalmak viselkedést irányító szerepére vö.: LOTZ, JOHN: On Language and Culture. International Journal of American Linguistics 21 (1955) 187–189.

arra használják, hogy minél nagyobb absztrakt részarányosságot és szabályosságot vigyenek bele. A teljes példányszámok, mint ugyancsak jeleztük, kisebb számú készletek, a használatban egymást váltó csoportok alegységeiből tevődnek össze. A legkisebb egység általában az egy pár: tányért, kancsót sem ajándékoznak, hagyományoznak, vásárolnak sose egyesével. A vászonféléknél a párokból való építkezés és a legkisebb elemekben is megkívánt szimmetria gondolatát valósítja meg a piros és fekete szín használata. Ez a két szín a magasabb rangú tárgyakra színik szerint sajátos jelképes szerepköröket jelöl ki, mintegy az emberi élet két aspektusának kifejezőivé avatja őket. Az a következtetés azonban, amivel a kalotaszentkirályiak a két szín jelét ráteszik az efféle szerepekre nem hivatott egyszerű zsákokra, háztartási kendőkre is, azt sejteti, hogy itt a bináris oppozíciók párjaival való szerkesztés iránti előszeretet is működik.

A kelengyének (és általában a tárgyi világnak) belső rendet ad továbbá, hogy elemei összefoglaló kategóriákra, azokon belül specieszekre és subspecieszekre, végül egyedi változatokra oszlanak. Olyanfajta szabályos hierarchikus rend ez, mint amit az emberi fogalomalkotás rendszereit vizsgáló kutatók írnak le.²⁷ A tárgyi világ esetében az ember rendszerépítő képessége, az azonosítás és megkülönböztetés műveletei voltaképp két szinten is működnek: egyrészt a tárgyak fogalmi megragadásánál, osztályozásánál, nevekkel ellátásánál, a tárgyi világ s a kelengye fogalmi képezésének kiformálásánál. Itt azonban az emberi elme nem a természet jelenségeit, hanem maga alkotta készítményeit ragadja meg, így a rendszeralkotó készség és a rendszeralkotás technikája megfigyelhető a kisebb és nagyobb tárgyi univerzumoknak a tárgyi valóságában is, ahogy az ember a tárgyakra megkülönböztető és összefoglaló jegyeket ad, hogy ezáltal kategóriákba sorolja őket, ahogy például a szőttekbe kender vagy gyapotfonalat, piros vagy fekete szálakat tesz, ahogy a különböző tárgyfelelésekből kisebb vagy nagyobb megszabott létszámú alakulatokat szervez.

Végeredményben úgy tűnik, a tárgyi világ is egy olyan terület, olyan színtér, ahol vizsgálni lehet az ember rendszeralkotó képességét s azt is, hogy egyes embercsoportok hogyan alkotják meg saját jellegzetes rendjüket belső és külső világukban.

FÉL EDIT — HOFER TAMÁS

DIE AUSSTEUER IN KALOTASZENTKIRÁLY (SINCRAIU, RPR) I.
STRUKTURANALYSE IN DER GEGENSTÄNDLICHEN AUSRÜSTUNG
EINES DORFES.

Diese Studie ist in deutscher Sprache im Festschrift für Gerhard Heilfurth erschienen (Kontakte und Grenzen. Göttingen 1969.)

²⁷ FRAKE, CHARLES O.: The ethnographic study of cognitive systems. In: *Anthropology and Human Behavior*, T. Gladwin and W.C. Sturtevant, eds. Washington 1962, 72–85. — CONKLIN, HAROLD C.: Lexicographical treatment of folk taxonomies In: *Problems in Lexicography*, F.W. Householder and S. Saporta, eds. Bloomington 1962, 119–141. — LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *La pensée sauvage*. Paris 1962, első, ötödik és hatodik fejezet.

Kaszaszerű vágóeszközök történetéhez II.

Köpüs felerősítésűek

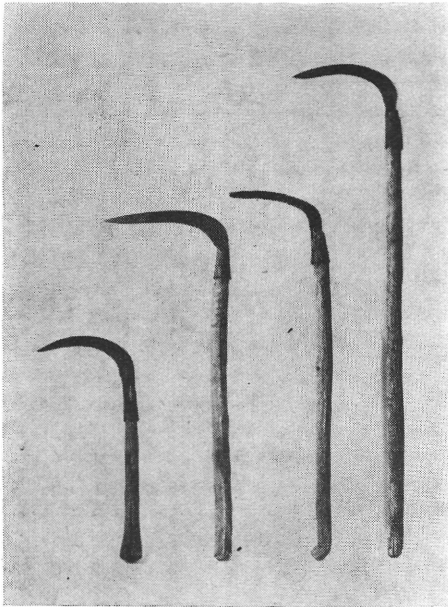
Kaszaszerű vágóeszközök egyik csoportját alkotják azok a szerszámok, melyeket köpüvel erősítenek nyélre, de a köpü nem a penge egyszerű visszahajlításából jön létre, hanem ez eredeti irányától derék – vagy tompaszögben megtörve, rövid nyakkal folytatódik a köpüben, mely a nyak hosszanti irányába nyílik (1–2. ábra). A köpü az átvezető nyakon helyezkedik el és ezért nyakköpüs, vagy röviden köpüs felerősítésűnek nevezhetjük.

Az e típusú vágóeszközök, a nádvágók, adataink szerint a következő helyeken és elnevezéssel fordulnak elő:

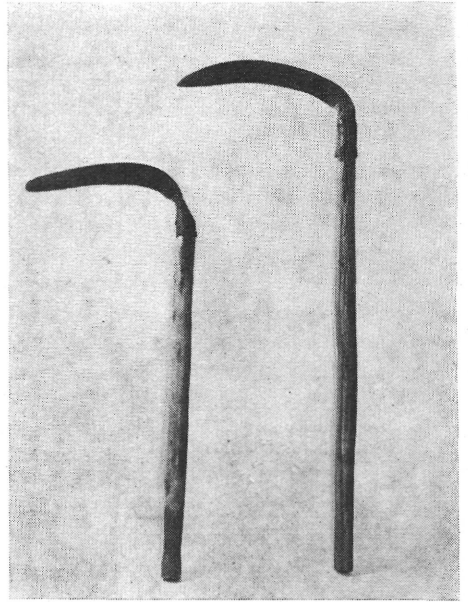
1. ltsz.: 5984 *Tókasza nádcsapások kivágására*, Komárom, Komárom m. (H: 48 cm.)
2. ltsz.: 33.058 *Gyalázka* Balaton vidéke (H: 35 cm.)
3. ltsz.: Sze.M. 50.19.8 *nádvágó*, Öcsény, Tolna m. (vh: 30 cm. nyh: 74,5 cm.)
4. ltsz.: Sopr. M. 56.528.1 *nádvágó*, Fertőrákos, Sopron m. (vh: 30 cm. nyh: 189 cm.)
5. ltsz.: Bajai M. 61.20.5 *nádvágó*, Bátmonostor, Bács m. (vh: 25; nyh: 68 cm.)
6. ltsz.: 65.175.1 *bicske, nádvágó bicske*, Szigliget, Zala m. (ph: 33 cm; nyh: 70 cm.)
7. ltsz.: 67.90.1 *nádvágó*, Dunafalva, Baranya m. (ph: 25 cm; nyh: 93 cm.)
8. ltsz.: 67.90.2 *nádvágó*, Dunafalva, Baranya m. (ph: 25,5 cm; nyh: 69 cm.)
9. ltsz.: 67.90.3 *nádvágó*, Dunaszekcső, Baranya m. (vh: 28 cm; nyh: 48 cm.)
10. ltsz.: 67.90.4 *nádvágó*, Dunaszekcső, Baranya m. (vh: 31,5 cm; nyh: 73 cm.)
11. ltsz.: 67.90.5 *nádvágó*, Sárpilis, Tolna m. (vh: 20 cm; nyh: 76 cm.)
12. ltsz.: 67.90.6 *nádvágó*, Sárpilis, Tolna m. (vh: 26,5 cm; nyh: 55,5 cm.)
13. ltsz.: 67.90.7 *nádvágó*, Sárpilis, Tolna m. (vh: 11,5 cm; nyh: 76 cm.)
14. ltsz.: 67.90.8 *nádvágó*, Sárpilis, Tolna m. (vh: 13 cm; nyh: 58 cm.)
15. ltsz.: 67.90.9 *nádvágó*, Gerjen, Tolna m. (vh: 17 cm; nyh: 27 cm.)
16. ltsz.: 67.90.10 *nádvágó*, Gerjen, Tolna m. (vh: 12,5 cm; nyh: 53 cm.)
17. ltsz.: 67.90.11 *nádvágó*, Gerjen, Tolna m. (vh: 14 cm; nyh: 56 cm.)
18. ltsz.: 67.90.12 *vesszővágó bicske*, Gerjen, Tolna m. (vh: 15,5 cm; nyh: 21 cm.)
19. ltsz.: 67.90.15 *vesszővágó kés*, Paks, Tolna m. (H: 47 cm.)
20. ltsz.: 67.150.22 *nádvágó*, Alsónyék, Tolna m. (H: 45,5 cm.)

Az első, ami az adatok áttekintése, de különösen térképre vetítése után szembeötlik, az, hogy az e típusú szerszámok a Dunántúlon, illetve a Duna déli vidékén fordulnak elő. Egy adat, a bacsmonostori (Bács m.) ugyan a Duna – Tisza közötti való, de ez a táj szorosan összetartozik azzal, ahonnan a tárgyak zöme való, a mohácsi, sárközi és az ettől északra terülő nyugati Dunamentével. Valószínűleg ide kell sorolnunk azt az először a BÁTKY-féle „Útmutatóban” közölt,¹ majd a Magyarország Népraj-

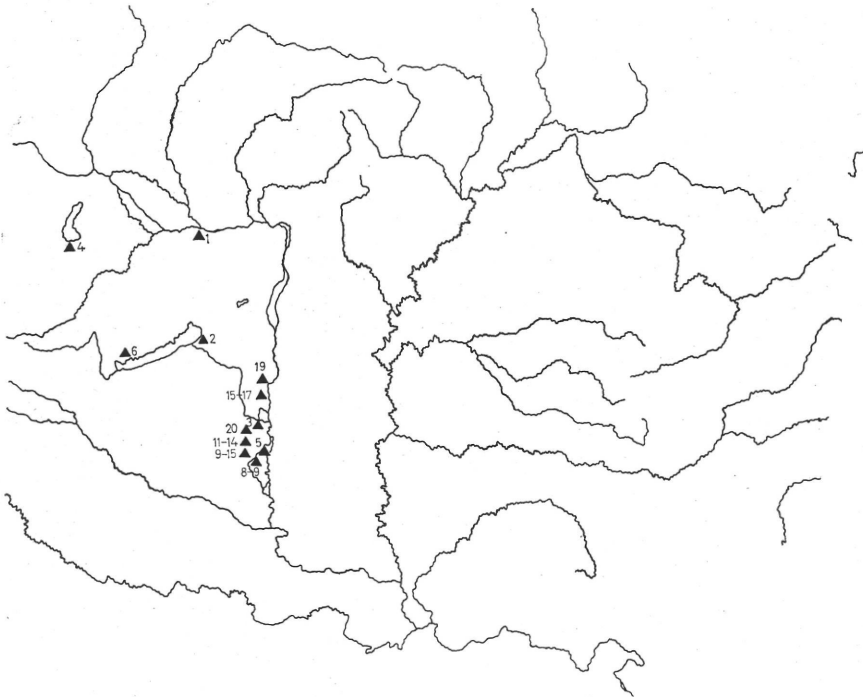
¹ BÁTKY Zs., 1906, 42 (4:17)

1. ábra. Kaszaszerű köpös nádvgók
(Néprajzi Múzeum)

2. ábra. Kaszaszerű köpös nádvgók széles pengével (Néprajzi Múzeum)

A kaszaszerű köpös nádvgók elterjedése

zába is átvett rajzot,² mely szintén kaszaszerű, kovácsoltvas vágószerszámot ábrázol, melynek neve „gyalázka” és előfordulási helye az aláírás szerint „Alföld”. Az Alföld más területén ugyanis ehhez hasonló vágószerszámmal ez ideig nem találkoztunk, de a gyalázka elnevezés is — a Dunántúl észak-nyugati részén kívül — csak a Duna—Tisza közének e déli, délnyugati szegélyén fordul elő megbízható adatok alapján.³

Az előfordulások a Duna vonalát követik, és ha a komáromi, illetve a fertőrákosi adatot nem szórványnak vesszük, a teljes magyarországi partvidéken feltételezhető előfordulásuk. A végleges választ természetesen itt is a tüzetesebb adatgyűjtés fogja megadni.

Magában áll a balaton-vidéki két előfordulás, melyek közül az egyik, mely nyitottabb sarlónak is vehető, bizonytalan eredetű és csak általában lokalizált a Balaton környékére. A másik viszont, mely egyike a klasszikus kaszaformájú nádvágóknak, és az 1965. évi gyűjtésünk során Szigligetről került a múzeum gyűjteményébe, az időközben lezajlott gyűjtések, utánajárások és érdeklődések során megtalálta eredeti hazáját. Mint a Néprajzi Értesítő 1966. évfolyamában közöltük,⁴ e nádvágó, noha Szigligeten találtunk rá, nem helyi készítmény, hanem az idesereglett nádmunkások valamelyikének hagyatéka, akik az Allsó-Duna mellékéről, többek között Bátoról is jártak e vidékre nádat vágni, az 1950-es évek elején. Azóta a bátai eredeztetés bizonyosnak mondható, mivel azt helyszíni adataink is megerősítették. Az történt ugyanis, hogy ezekben az években az akkori gazdaságpolitika következtében az itt szép számmal élő nagygazdákra súlyos nyomás nehezedett, minek következtében többen kényszerültek házukat és falujukat elhagyni, és a biztos keresetet és nyugalmat biztosító nádvágásra adni magukat, ami Szigliget körül adódott. E munkára magukkal vitték otthoni szerszámukat is, amely e nagygazdánál, kiknek hagyományőrzése közismert, még a régifajta kovácsoltvas nádvágó volt. Ez a szerszám, mely tartós, nehéz kivitefű, kiválóan megfelelt a kisebb mennyiségű nád leszedéséhez, éppúgy, mint a kisebb bokrok, fűcsomók kicsapásához, de már nehézkesebb bizonyult a teljesítményben végzett nádvágásra. Ezért aztán e bátai nádvágók is hamar átváltak az ott általános, éles, vékony kaszapengéjű eszközökre — melyek ismertek voltak ugyan Bátoron is, de főképpen a részes munkában, tehát teljesítményben dolgozó szegényemberek között — s régi alkalmatlan szerszámaikat pedig veszni hagyták.

E tárgyat tehát valójában Bátorra kell lokalizálnunk, melyet volt gazdája vitt Szigligetre, de azt ott neki a nagyobb ütemű munkára már a helyi nádgazdaság jobb szerszámára kellett átváltani: S ha e nyomozásunk kissé hosszúra is nyúlt, azért talán nem volt érdektelen, mert némileg megvilágította a hagyományos, kovácsoltvas szerszám szerepkörét, illetve az őt felváltó, kaszapengéből készült nádvágó előnyét, és használati körülményeit, amelyekhez hozzájárult az olcsó kaszapengéből való gyors elkészítés lehetősége is.

E nádvágók előfordulását adataink most főleg a Duna mentére lokalizálják, azonban úgy látszik, hogy e típus szoros kapcsolatban áll azokkal a sarlószerű, ívben hajlított, ugyancsak köpüs nádvágókkal, amelyek Dunántúl vizes területein közismertek. Egyrészt e típust ott is mindig megtalálhatjuk, ahonnet a kaszaszerű formák valók — még ha más funkcióban is, mint pl. Gerjenben, ahol főleg vesszőszedők, — másrészt pl. a balatoni nádvágókkal oly szoros kapcsolatot tartó balaton felvidéki tuskoszedők között is időnként kaszaszerűen hajlított szerszámokat is találhatunk, amelyek ugyan jóval kisebb késűek, nyelük viszont sokkal hosszabb. E szerszám vasának kaszaformája azonban félreismerhetetlen.

² GYÖRFFY I., 1934, 174 — 175.

³ I. az UMTSZ. gyalázka adatait.

⁴ TAKÁCS L., 1966, 183 — 184.

Ugyancsak e kaszaformájú nádvágókból is minduntalan kiütözik az átmeneti forma és olykor komoly mérlegelés dönti el, hogy valójában hova is sorolhatók.

Tény az, hogy a két forma — a kaszaformájú és a sarlószerű pengéből álló nádvágó — szorosan összetartozik és összetartozásuk alapja az egy helyben is megtalálható átmeneti formákon kívül éppen a köpüs felerősítésű mód. Ez jellemző általában is a dunántúli nádvágókra és ez olyan erős hagyomány, hogy még a kaszahegyből készült szekundér nádvágóknál is erősen érvényesül: a Néprajzi Értesítő 1968. évi számában bemutatott 15 db köpüs kaszahegy-nádvágóból csak három nem volt dunántúli.⁵

Míndez azt jelenti, hogy a kaszaformájú nádvágók vizsgálata elválaszthatatlan a görbe ívűekétől, nemcsak a jelen életüket, hanem eredetüket, továbbélésüket illetően is. Úgy látszik, kialakulásuk is egy helyen keresendő. De ha tisztában vagyunk is e szoros összetartozással, mégis limitálnunk kell a kutatást a most minket elsősorban érdeklő kaszaformájú szerszámokra és csak annyiban kívánunk kitérni a másik típusra, amennyiben az a megértéshez szükséges. E sarlószerű típus ugyanis még annyi különálló problémát rejt magában, ami megérdemli, hogy egyszer önállóan is visszatérjünk rá.

Ami a nádvágók elnevezését illeti a 20 adat közül 15 esetben: *nádvágó*; *bicske*, illetve *nádvágó bicske* szerepel a szigligeti példánynál, amit a fentiek után nyugodtan transzponálhatunk Bátára, *nádvágó* elnevezéssel. *Vesszővágó bicske*, illetve *vesszőszedő kés* egy-egy gerjeni, illetve paksi eszköz neve; lehetséges, hogy az csak a vesszőszedés szerszámaira szorítkozik. Egyes gerjeni adatközlőink ugyanis (Vajda József, 67 éves, Vajda Béni, 63 éves) kijelentették: „a nádvágót sosem nevezték bicskének; csak a vesszőszedő késnek volt az a neve”. Persze a tárgyak többféle funkcióját ismerve könnyen feltételezhető, hogy a terminológiájuk is keveredett.

Gyalázka annak a nádvágónak a leltárkönyvben bejegyzett neve, aminek nincs megadva pontos lelőhelye, hanem csak annyi: Balatonvidék. Ez a tény alaposan megingatja a terminológia bizonyosságát, még akkor is, ha tudjuk, hogy a Balaton keleti felének mindkét oldalán „gyalázka” a nádvágó helyi kifejezése. Úgy látszik a gyűjtő e kifejezést ismerve mint egyfajta terminust alkalmazta a bizonytalan és így eredeti elnevezését elvesztett tárgy megnevezésére.

A gyűjtő terminusának tetszik az 5984. ltsz.-ú komáromi kasza elnevezése is, mégpedig elsősorban hosszú magyarázó jellege miatt. Ez van ugyanis neveként feltüntetve: *tókasza, nádcsapások kivágására*. Ha helyi kifejezés lett volna, talán nem kapcsolták volna hozzá a funkció-jelölő bővítést is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez esetben jogos lehet e terminus, mivel a szerszám erősen elüt a többi nádvágótól, és úgy látszik, hogy kasza mintájára készült, mégha a felerősítése köpüs is. Lehetséges, hogy valamelyik tógazdaság készítette, és ha így van, akkor ugyancsak megkérdőjelezendő a terminusa, mivel nem valószínű, hogy paraszti eredetű. Akárhogy is van, teljes bizonyossággal ezt sem fogadhatjuk el.

Ami tehát a teljes áttekintés után marad, az a *nádvágó* elnevezés nagy szupremanciája, ha tényleg nádvágóról esett szó. A többi kifejezés vagy bizonytalan, vagy más funkciójú tárgyra vonatkozik. Most a terminológiával nem is kívánunk bővebben foglalkozni, annyi mégis leszögezhető, hogy viszonylag egységes, mégpedig a nádvágó kifejezéssel.

E szerszámok használati módját ma már igen nehéz pontosan megállapítani, mivel legtöbb helyen, ahonnan a tárgyak a múzeumba kerültek, csupán a tárgy maradt

⁵ TAKÁCS L., 1968, 38–39.

meg, és az már nem él, aki azt nádvágásra használta. Ha akadt is olyan ember, aki vágott vele nádat, az régen tette ezt, és e régi használat visszaidézésekor gyakran keveredtek az emlékek a formában hasonlatos kaszahegyből készült nádvágó használatával. Ennek pedig, mint már részben a szigligeti példán is láttuk, használata eltért a régítől: a vékony kaszapenge könnyebben csúszott, többet vágott, és éppen ezért azok a nádmunkások, akik részben, vagy teljesítményben dolgoztak, csak ezzel kívántak nádat végni.

Mégis érdemes lesz éppen a régi szerszám használatának pontosabb meghatározása érdekében, kissé az újnál is időzni. A kaszahegy nádvágó egyik korai ismertetője, SZTRIPSKY HIADOR, aki az erdélyi halászok segédeszközeként mutatta be, ezt írja használatáról:⁶ „a kaszát (tudniillik a kaszahegy nádvágót), nem úgy mozgatják ívben, mint a szénafű kaszálásnál, hanem maguk felé a penge lapjának síkjában huzogatják”. Ez a használati mód tulajdonképpen egyes elnevezésekben is feltűnik, mint pl. a tápéi gyékénymunkásoknál, akik a kaszahegyből készült, „újabban elterjedt” szerszámot, *rángatóst*, vagy *csöttögtető kaszának* nevezték.⁷ De ez egyezik a mai újabb megfigyeléseinkkel is, amelyek szerint az éles kaszaheggyel az átnyalábolt nádat egyszerre átvághatták olyképpen, hogy a szerszámot kissé felfelé tartva maguk felé húzták. Ezért is mondhatta pl. BARABÁS JENŐ, hogy a velencei nádvágók a nyaláb nádat „*elmetszik a tövénél*”.⁸

Nem egyezik egészen a fentiekkel az, amit a régi kovácsoltvas nádvágók használatáról össze tudunk állítani. JANKÓ JÁNOS pl. a Balatonvidék nádmunkáinak ismeretésekor a huzogató, metsző mozgással ellentétben a nagyobb lendületű vágásról ír,⁹ amennyiben a következő szövegét helyesen értelmezzük: „a nádat télen lekaszálják, néhol a nehezebben hozzáférhető helyeken kisebbfajta gyalázkával (nádvágó sarló)”.

Adatközlőinkre, mint mondtuk, csak részben, áttételesen támaszkodhatunk, mivel a szerszám használata ritkán bizonyítható rájuk. A dunafalvi Dóczy József (53 éves) pl. bevallása szerint, csak újabb kaszahegy nádvágóval dolgozott, és ennek megfelelően a régi nádvágó használatára vonatkozó megjegyzései is az ott szerzett tapasztalatokra támaszkodnak. Mint mondtam, a nádcsomót, mit „bal kézzel csomóba fogtak, a nádvágóval, ami jobb kezükben volt, elrántották”. De ugyanő elmondta azt is, hogy a régivel nem szeretett dolgozni, „mert nem csúszott,” s azonkívül azért sem, mert „eltörte a nádat”. Ebből pedig az következik, hogy ha mégis ezzel akartak nádat aratni, *vágni, csapni* kellett az összefogott nádra, hogy a lendülettel pótolja azt az előnyt, amit a kaszahegy-nád vágó finom éle jelentet.

De tudni kell azt is, hogy a kovácsoltvas nádvágókat korántsem használták olyan kizárólagos nádvágó funkcióban, pontosabban: nádaratásra, nádnyérésre, mint az újabb kaszahegy vágókat, melyekkel napokon, heteken át nyiszálták a főleg uradalmi nádasokban vállalt feles nádat a szegényemberek.

A nádvágó amellett, hogy ezzel vágták meg az épületekre szükséges fedőnádat, sok egyéb célt is szolgált. Ezzel vágták a tüzelni való nádat, gázt is, aminek nem volt kár, ha megtörött. De SZABÓ KÁLMÁN szerint Kecskemét körül erre volt szüksége a halászoknak,¹⁰ „a nádrengetegben a varsák és vejszék állításánál, a nád, gyékény és egyéb giz-gaz eltakarításához”. Ez a funkció a halászat körében általánosnak mondható, habár előfordult, hogy e feladatra speciális hosszúnyelű nyeselőt alkalmaztak,

⁶ SZTRIPSKY H., 1903, 166—7.

⁷ ILIA M. — JUHÁSZ A., 1960, 154, 170, 176.

⁸ BARABÁS J., 1950, 86.

⁹ JANKÓ J., 1902, 301.

¹⁰ SZABÓ K., 1937, 409.

mint a velencei tavon is,¹¹ ami viszont szintén e köpüs dunántúli nádvágók egyik változatának tekinthető.

De szedtek vele pl. Bátán gyékényt, vagy vesszőt is, amibe nyáron a búzát kötötték, vagy amiből kosarat készítettek. Ugyancsak Bátán nádvágóval, vagy sarlóval metélték le azt a magas erdei sást, amiből aratásra erős kötél készült. De vágtak vele fiatal nádat, amiből széna is lehetett. Dunaszekcsőn pedig emlékeztek arra, hogy az árokparti füvet és gatz, ahol a sok göröngy, és az egyenletlen föld felülete miatt a hosszúnyelű kasza vékony pengéjét nem kockáztathatták, nádvágóval csapdosták le.

S ha nem is tartozik a fentiek sorába, megemlíthetjük azt a kaszahegyből készült és makkos felerősítéssel — tehát technikai kivitelben a régiektől eltérő — de formájában és nagyságában (pengehossz: 24,5 cm, nyél h: 46 cm) megegyező, apátfalvi (Csanád m.) (ltsz: 54.123.23) szerszámot, mit a gyűjtője, CSERMÁK GÉZA nagyon helyesen nem sorolt önkényesen az e típust általában képviselő nádvágók közé, hanem funkciója után „*herevágó kis kasza*”-nak nevezett megemlítve, hogy helybeli neve „*fűvágó*”, s hozzáfűzte még azt is,¹² „akinek kis földje van, szegényebb, az ilyen kis kaszával szed herét állatjának.”

E példa azért érdekes, mivel mutatja, hogy a rövid nyelű kis kasza — még ha kaszahegyből készült is, — a szegényeberek kezén nem csupán fűvágásra, mint népi neve mutatja, hanem mezei vetett takarmány sarabolására is szolgált napjainkig, — a kaszát helyettesítve.

A nádvágók tehát, amelyek GYÖRFFY ISTVÁN szerint is¹³ „a vastagabb növény és kóró vágására” szolgáltak, a pusztá nádaratásnál — mit egy szezomban végeztek, — jóval kiterjedtebb funkcióban éltek és olyan feladatokat is elláttak szinte egész éven át, amit ma a kasza vagy ritkán a sarló végez. E feladatokra különben már maga GYÖRFFY is utalt,¹⁴ amikor e szerszámokat „forma szerint a sarló és kasza közt” helyezi el és részint a sarlóból, részint a kaszából származtatja őket.

De ha a nádvágónak fűvágó, kaszaszerű funkciójáról beszélhetünk is, korántsem szabad azt a mai hosszúnyelű kaszával azonosítani, amelyekre jellemző, hogy lent vágnak, pengéjük vágáskor a hegyük irányában csúszik a földre, nagyjából egyenletes, alacsony tarlót hagyva maga után. Ezek nyaka a penge síkjához képest felfelé van hajlítva, ami egyenletes lenti vágást biztosít úgy, hogy a kaszának nem kell nagyon meghajolnia. E kasza irányítása nem kis feladat és csak akkor valósítható meg jól, ha a talaj is sík, egyenletes, hiszen a hosszúnyelű szerszámmal lehetetlen lenne a göröngyös mező alakulatait nyomon követni, vagy a dimbes-dombos partokról, bemélyedésekről a füvet lefaragni.

E hosszúnyelű kaszák, melyek pengéje és nyele hegyesszöget zár be, megjeleneése egyúttal feltételezi a rendszeres rétgazdálkodást, amivel a rét tisztítása, gondozása, talajának elegyengetése is együtt jár. De tudnivaló az is, hogy a rendszeres kaszálással a rétek fűállománya is átalakul, és éppen azok a keményebb szárú, kórószerű szálak pusztulnak ki, amelyek esetleg a hosszabb és vékonyabb pengéjű kaszában kárt tehetnének.

De a fenti fordítva is igaz: ahol egyenletlen, göröngyös a terep, és a fűnyerés az egyenletlen talajon, kövek, bokrok között folyik, ahol a nagy kaszák használatára jellemző ritmikus, lendületes fűvágást végezni nem lehet, ott a rövidebb, tömörebb pengéjű, kisebb nyelű kasza maradt meg, még akkor is, ha a hosszúnyelű kasza ismert, és beszerzése sem ütközik elháríthatatlan akadályokba.

¹¹ HERMAN O., 1887, 815.

¹² I. a Népr. Múzeum 54.125.23 sz. leltárcédula 4. pontját.

¹³ GYÖRFFY I., 1934, 173.

¹⁴ GYÖRFFY I., 1934, 173.

Jellemzők erre ZELENIN sorai,¹⁵ aki arról ad hírt, hogy Észak-Oroszországban a vologdai kormányzóságban és az azzal szomszédos területeken, valamint Szibériában, a hosszú kasza, amit *litovki*-nak (litván), vagy *stojki*-nak neveznek (mivel állva kaszálnak vele), igen ritka: e szerszám e vidéki használatának fő akadályai a réteken meglevő földhalmok, bokrok és az alacsonyan növé gazos fű. Helyette a rövid ún. *gorbusa-kasza* használatos. De RUDENKO is arról tudósít, TAGÁN G. közlése szerint,¹⁶ hogy „az oroszok által *gorbusának* nevezett rövid nyelvű kaszával. . . , mely eszköz a mai napig igen elterjedt Észak-Oroszországban. . . , csak magas, kizárólag erdei fűvet kaszálnak.” De e szerszám norvégiai fennmaradása is a köves, egyenetlen talajjal magyarázható, amint azt STEENSBERG írja:¹⁷ „The use of the short scythe in Norway in recent times is connected with the many stones and the uneven surfaces in the field, which make the use of the long – handled scythe difficult or even impossible”.

E rövid kasza, melyet szakirodalmunk, mint fontos fűvágó, vagy esetleg aratóeszközt Kelet- és Északkelet-Európából, valamint Ázsiából tart számon,¹⁸ szórványosan Európa más részein is előfordul, mégpedig ott, ahol éppen a terep alakulatai, vagy a fű durvasága kedvezőtlen a hosszúnyelűnek. Közvetlen szomszédságukban is megtalálható: a szlovéniai Celje irtásait ismertette PREDAN DRAGO pl. leírja,¹⁹ hogy az erős, szálas füveket, gazokat főleg rövid kaszákkal szokták levagdოსni. SCHEUERMEIER közlése szerint²⁰ az olaszországi Bergamóban, pl. a szokásos kaszatípus a „ranza” mellett szokták használni a kisebb, egyenes nyelvű „ranzino”-t is, amikor az erősebb szálú hangafűvet vágják alomnak. Egykezes, egyenesnyelvű kasza, amelyet „falcino” néven Campodolcino-ban sarlóként használtak, Lombardiából is ismert. Az egyik ultentali (Val d' Ultimo) paraszt közlése szerint hasonló eszközt, melynek ott „Schopper” a neve, vadfű vágására használtak.²¹ DE I LG közlése szerint e kis kasza Dél-Tirolból is ismert, ahol rozs aratására is alkalmazták.²²

Németországban is többfelé elterjedt, főleg, mint a hangafű vágóeszköze. A lüneburgi pusztáról már BOMANN említi²³ „Heidlinge” néven, a különböző észak-németországi múzeumok anyagából pedig a Berlieni Eszközarchívum ad bizonyos áttekintést (No. 87/17, 18; 90/7), ahol „Heidsichel” néven tartják számon, noha kaszaalakú. Rövid pengével, hosszú nyéllel ugyancsak hanga vágására szolgált Odenwaldon.²⁴ Mint bozótkasza szerepel a rövid penge a Dán Nemzeti Múzeum gyűjteményében is.²⁵ De megtalálható a rövid, egyenes nyelvű kasza tüske, és durvafű vágására, Írországban is. E. EVANS ezt írja róla:²⁶ The old – fashioned scythe. . . was staight – handled. A short bladed toolk nown in Co. Antrim as the „bromle scythe” is used for cutting coarse vegetation or mowing hay arrond bushes.”

¹⁵ ZELENIN D., 1927, 32 – 33.

¹⁶ TAGÁN G., 1937, 416.

¹⁷ STEENSBERG, A., 1943, 205.

¹⁸ VILKUNA K., 1934, 234.

SIRELIUS U. T., 1919 I. 279 – 280.

ZELENIN D., 1927, 32 – 33.

MOSZINSKY K., 1929, 193 – 195.

STEENSBERG A., 1943, 179 – 208.

LÜHNING A., 1951, 267 – 306.

¹⁹ PREDAN D., 1956, 25.

²⁰ SCHEUERMEIER P., 1943, 55 – 56.

²¹ SCHEUERMEIER P., 1943, 56.

²² ILG K., 1948, 181 – 182.

²³ BOMANN W., 1927, 180.

²⁴ MÖSSINGER F., 1960, 162 – 163.

²⁵ Nationalmus. Arb. 1963 – 65, 132.

²⁶ EVANS E., 1958, 101.

Megemlíthetjük még azokat a kifejezetten ágvágásra szolgáló kaszaszerű szerzőket is, amelyek a Balti tenger vidékén és Észak-Németországban terjedtek el, és amelyeknek egy része ugyan egész rövid pengével rendelkezik, de elvéve akad olyan is, amely a hangavágó kis kaszákat idézi. Ilyen pl. a Schleswig-Holsteines Landesmuseum 1961/1043 ltsz-ú és 1963/1180 ltsz-ú tárgya – melyekről dr. A. Lühning volt szíves tudósítani, és – amelyek közül az első „Hiep, zum Abschneiden der Knieks”, a második „Schnethaken, zum Abschneiden und Abhauen von Knickes”. E tárgyak rövidebb pengéjű változatai Lett-,²⁷ Észt-²⁸ és Finnországból²⁹ ismertek.

Noha összeállításunk korántsem teljes, adatainkból kitűnik hogy a rövid kasza változatai nem csupán Kelet-, hanem Nyugat-Európában is fennmaradtak – nem is szólva most a speciális aratószerszámról, a Sichtéről – mégpedig többnyire a durvább fűfélék, ágak, vesszők vágásának szerepkörében.

Talán nem sokat tévedünk, ha most e kaszák sorába vesszük a mi fenti nád-vágóinkat is, melyek ha nem is pontos másai a vágókaszáknak, de egyfajta változatuknak tekinthetők.

A rövid kasza kialakulása, elterjedése és visszaszorulása, illetve speciális irányba való továbbfejlődése a nemzetközi kutatások nyomán – főleg VILKUNA, STEENBERG, LÜHNING munkáiban³⁰ – jól nyomon követhetőek: e szerszám a kelta korban alakult ki a takarmányszükséglet megnövekedésével és általánosan elterjedt a római korban. De ugyanebben az időben az ívsarló és a hosszúnyelű kasza kialakulásával a vágóeszközök nagyarányú specializálódása is megindult, aminek következtében a rendszeresen művelt, tiszta fűvágó réteken a hosszúnyelű kasza, az állandó szántóföldeken pedig az ívsarló nyert polgárjogot. A rövid kasza, illetve a horgas sarló pedig fokozatosan periférikus területre szorult, illetve ahol párhuzamosan megmaradt, valamilyen speciális feladatot vállalt magára.

E szerszámok felerősítési módja igen változatos: az ívsarlóké tuskés, a rövid és hosszú kaszáké általában makkos. De nem ritka a köpús felerősítés sem: a vágó-sarlóknál éppúgy előfordul, mint a rövid és hosszú kaszákénál.

A köpús vágóeszközök a kora vaskorban tűnnek fel Nyugat Európában, ahol a mai Anglia és Franciaország területén játszottak nagyobb szerepet, és az e vidéken ismert bronzsarlók továbbfejlődésének tekinthetők.³¹ A köpús bronzsarlók másik nagy központjában Közép Ázsiában, Turkesztán, Kirgizia könyékén ugyancsak megfigyelhető e forma továbbélése a vaskorban is.³² Kirgiziában pl. a bronzkorra jellemző ún. tagaski típusú sarlókat felváltó vas eszközök nagyon jól mutatják a forma továbbélését. Az egyik X. századi leletanyagban három sarló közül kettő köpús, míg a harmadik tuskés és szögelt.³³ (3. ábra). A köpús sarlókra jellemző a nagy görbület, mely kaszaszerűvé teszi őket, és pusztán a formát tekintve még a mi nád-vágóinkra is hasonlatosak. De ha e szerszámoknak volt is e vidéken nagy kisugárzása, amely egész a

²⁷ MOORA H., 1938, 537–539.

²⁸ MANNINEN I., 1933 (II), 40.

²⁹ SIRELIUS U. T., 1919, 247–8.

³⁰ VILKUNA K., 1934, 229–235.

STEENBERG, A., 1943, 179–208.

LÜHNING A., 1951, 267–306.

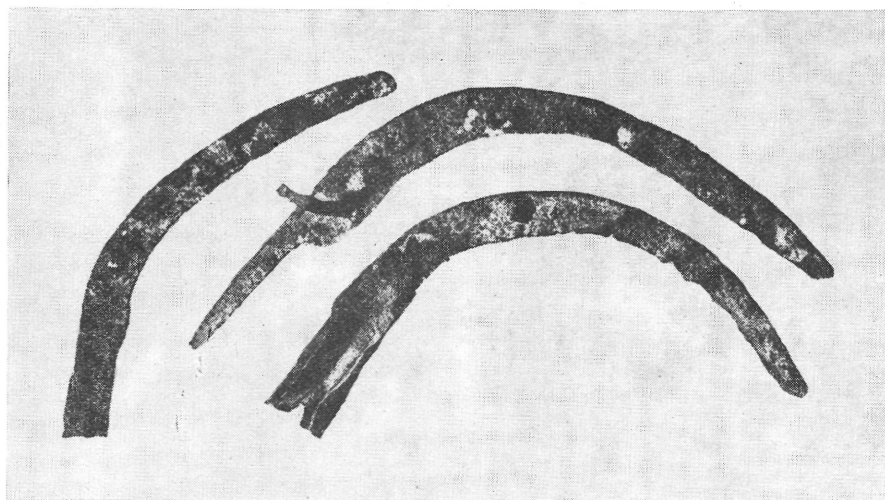
³¹ RIETH A., 1942, 22–23, 65–67.

STEENBERG A., 1943, 178.

³² KOŽEMJAKO P. N., 1960, 105–106.

STEENBERG A., 1943.

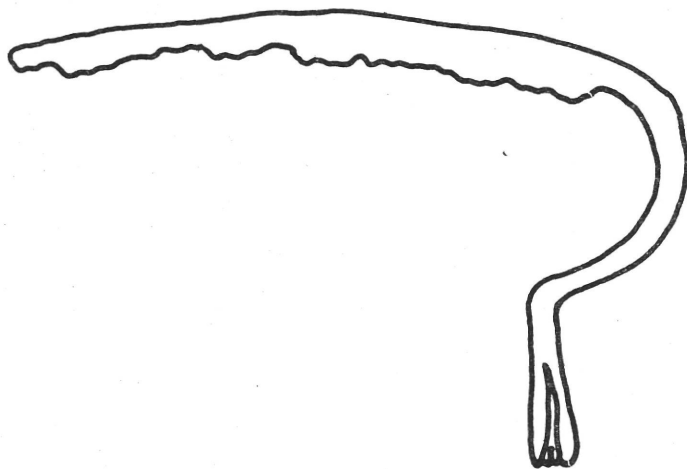
³³ KISELEV S. V., 1951, 270–272.

3. ábra. Köpús és tüskés vassarlók a X. sz-ból, Kirgizia (Kiselov, S. V. 1951, 272)

Kaukázusig, vagy azon túl is elért, és ennek nyomaival, akár a honfoglalás előtti őseink is találkozhattak, a mi vágóeszközeinket mégsem hozhatjuk ezekkel közvetlen kapcsolatba éppúgy, mint a nyugat-európai bronzkultúrákból fakadó köpús sarlók-
kal sem.

A Kárpát-medencében és általában Közép Európában a köpús vágóeszközök a kelta- római kortól fogva fordulnak elő nagyobb számban. Kelta kori horgas sarlók,³⁴ melyek pengéje rövid kaszának is felfogható, ugyan makkosak, de köpús az a szebeni, hosszabb pengéjű és nagyobb nyakívú, kaszaserű vágóeszköz, melyet PARVAN adott közre a kelta leletek között,³⁵ s amely LÜHNING feltételezése szerint

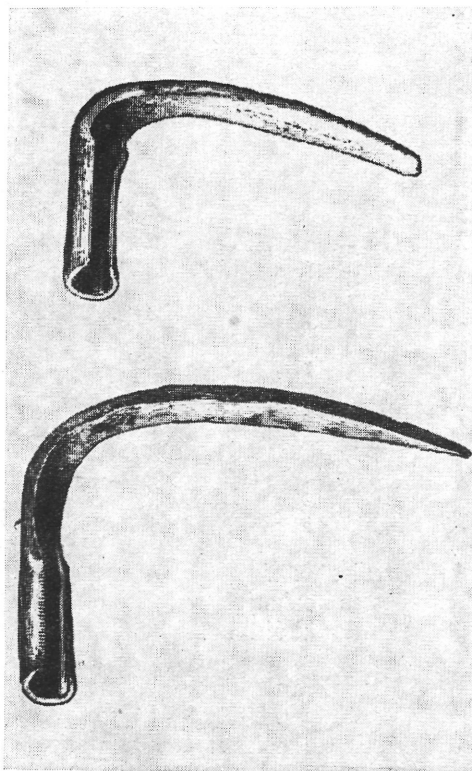

4. ábra. Kelta kori (?) köpús kasza (Nyíregyházi Múzeum ltisz: 55.169.1)

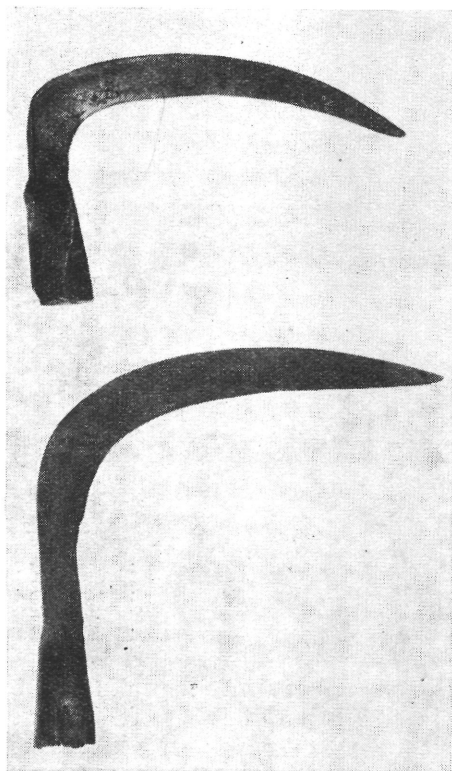
³⁴ LEHÓCZKY T., 1901: 203, 205, 211; 1908: 353, 358.

TÖRÖK GY., 1961, 67 (VII, 7–9 kép).

³⁵ PARVAN V., 1926, 493.

5. ábra. Kaszaszerű vágóeszközök a kelta korból (Szombathy J., 1903, 322)

6. ábra. Mai kaszaszerű nádvágók (Néprajzi Múzeum)

a kavrama típusú sarló elődjének fogható fel.³⁶ Ez az eddig egyedi darabként ismert tárgy viszont datálhatja azt a formában és méretben vele csaknem teljesen megegyező köpús kaszát, mit a Nyiregyházi Múzeum őriz (Itsz. 55.169.1) (4. ábra).

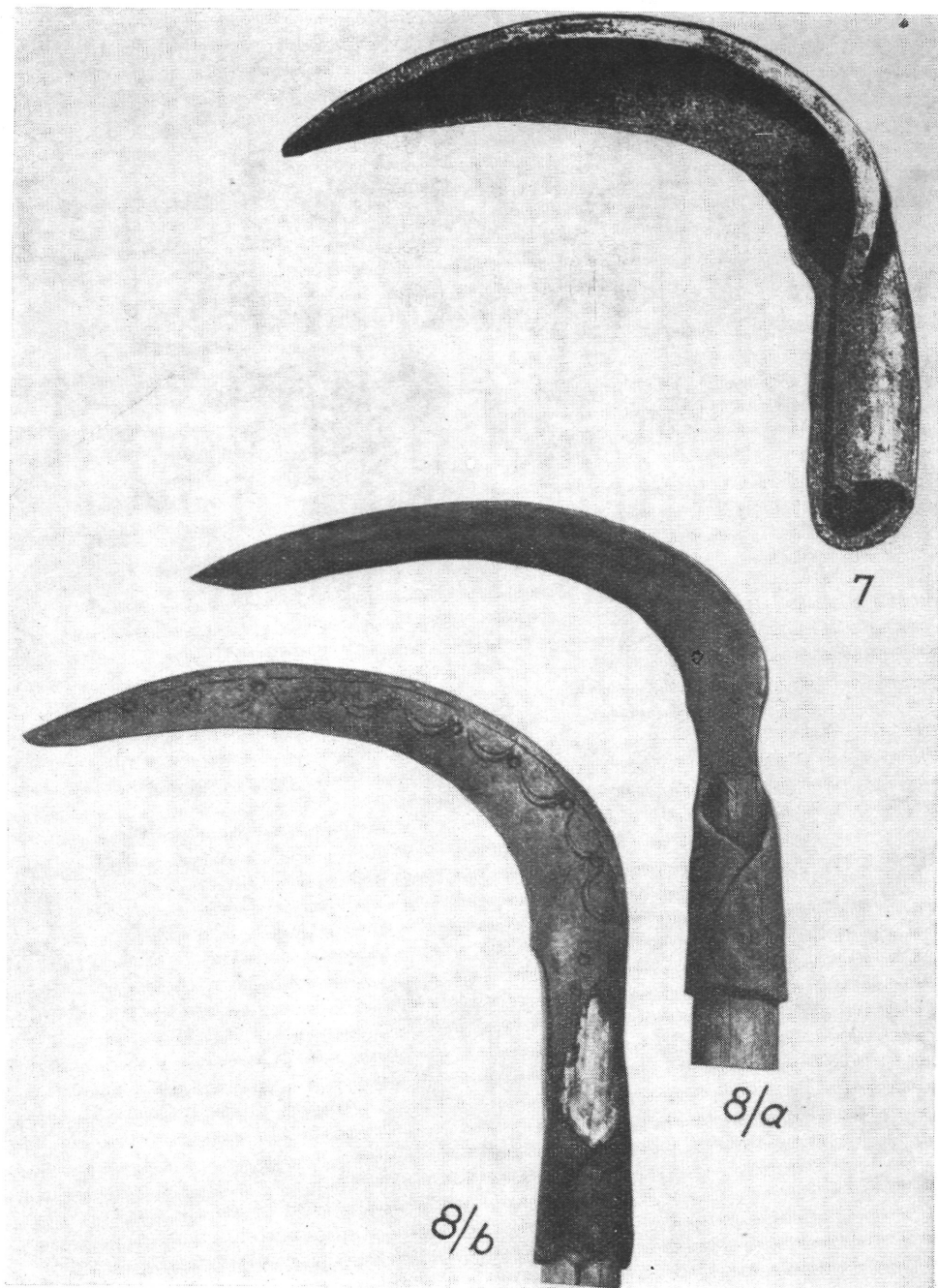
Mindezeknél fontosabbak azok a kaszaszerű köpús vágóeszközök, amelyeket SZOMBATHY közölt az Idria di Bača-i kelta római leleletanyagból,³⁷ és amelyek minden egyéb korai vágószerszámnál nagyobb egyezést mutatnak mind formában, mind méretben a mi nádvágóinkkal (5.–8. ábra). E több rétegből előkerült, lényegében azonos szerszámokkal, tudomásunk szerint, az eddigi kutatás bővebben nem foglalkozott és SZOMBATHY is – ki pedig más esetben, pl. a köpús görbe késeknél szívesen utal a funkció megmagyarázásánál a recens példákra – megelégszik azzal, hogy pontos méret-adatait közli a tőle „Spitzhaue”-nak nevezett szerszámoknak.

Ha nem is ennyire meglepően hasonlatosak, érdemes utalnunk a római leletanyagban nagy számmal fellelhető köpús sarlókra és kaszákra is. A köpű gyakran nyitott és szögnyelves felerősítéssel készült, mint a Jena–Loboda-i sarlóleletnél,³⁸ vagy a szabályos félkörívű – tehát formájával egyes mai dunántúli nádvágókra emlé-

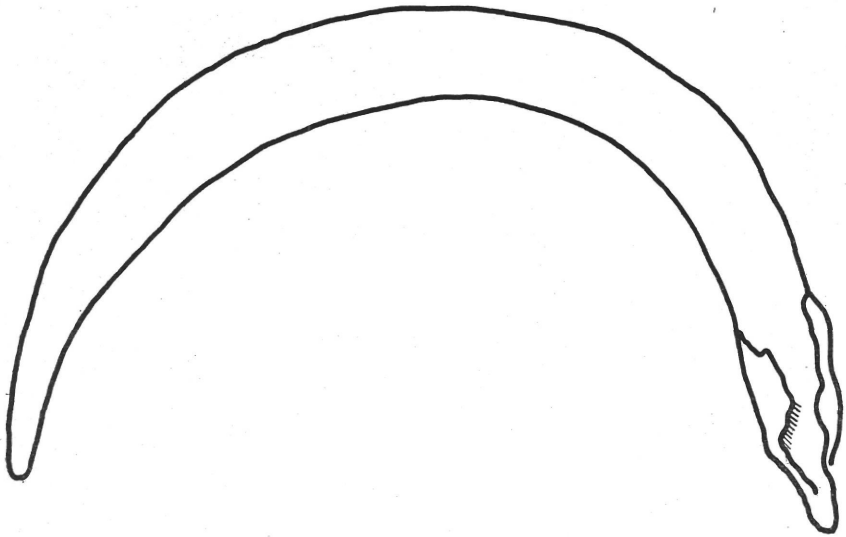
³⁶ LÜHNING A., 1951, 303, 311.

³⁷ SZOMBATHY, J., 1903 305, 322, 330, 359.

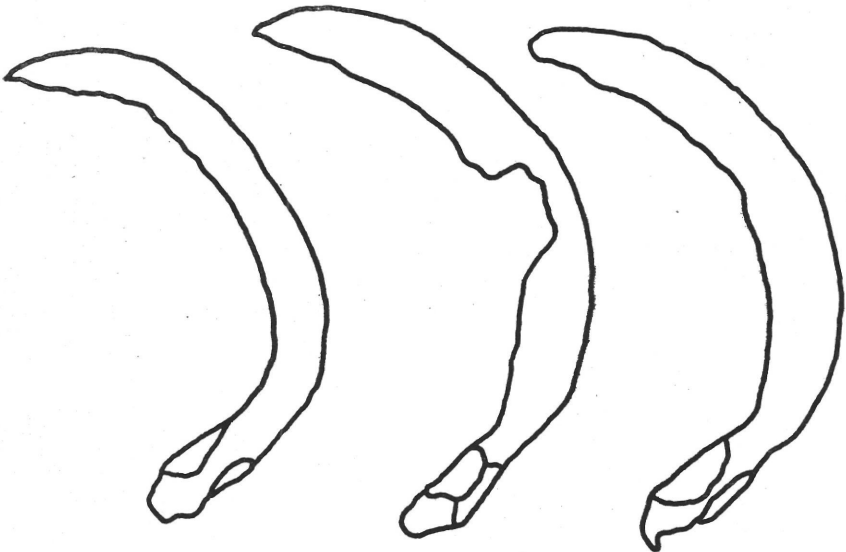
³⁸ NEUMANN G., 1966, 261.

7. ábra. Kaszaszerű kelta vágóeszköz (Szombathy J, 1903, 305)
8. ábra. Mai kaszaszerű nádvágók (Néprajzi Múzeum)

9. ábra. Római kori köpús sarló (Coblentz W, 1957, 17)

10. ábra. Római kori köpús sarlók (Marschallek, K. H., 1939–40, 296)

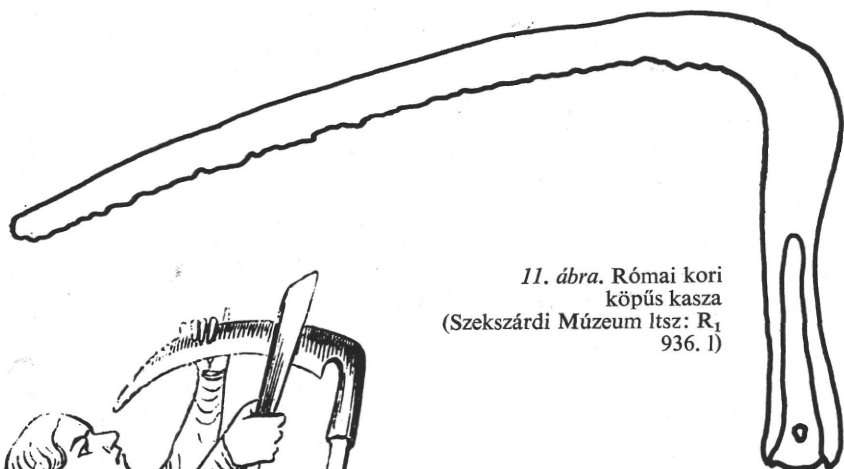
keztető — késő császárkori (III–V. sz.) Kötitz-i sarlónál.³⁹ (9. ábra). A Klistow-i lelet három példánya közül kettő nyitott, egy viszont zárt köpús⁴³ (10. ábra).

De a köpűség a kaszáknál is megtalálható, nemcsak a vágósarlóra emlékeztető rövid kaszáknál, melyre kitűnő példát a dániai Uggerby-i lelet szolgáltat,⁴¹

³⁹ COBLENTZ W., 1957, 17, Abb. 1.

⁴⁰ MARSCHALLEK K. A. 1934/40, 296.

⁴¹ STEENBERG A., 1943, 103–104.

11. ábra. Római kori
köpüs kasza
(Szekszárdi Múzeum Itsz. R₁
936. 1)

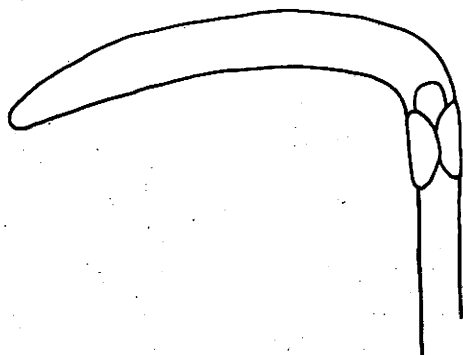
12. ábra. Francia köpüs kasza a XIII.
sz-ból (Viollet-le-Duc, M., 1871, 504)

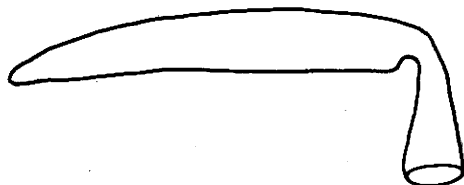
13. ábra. Köpüs kasza a XV. sz-ból,
Prága (V. Husa, 1967, 29. kép)

hanem a fejlettebb hosszúpengéjüknél is, amint azt az Alsó-Duna menti vágóeszközök előfordulásának közvetlen közelében, az Ócsén-Szigetpusztán előkerült római kori köpüs kaszapéldány is mutatja (Szekszárdi Múzeum Itsz. R₁ 1936.1) (11. ábra).

De nyomon követhetők a köpüs vágóeszközök a középkor végén és az újkor elején is – amennyiben az ábrázolások hű képet adnak a tárgyokról. Pár kiragadott

14. ábra. Finn köpús kasza, „viikate”
(Viikki, Muzeum, ltsz: 3602)

5. ábra. Bolgár köpús tyrpan
(Etn. Muzej, Szofia, prov. ltsz: 915)

példa: az egyik XIII. századi franciaországi ábrázoláson látható egy köpús kasza⁴² (12. ábra), amellyel kapcsolatban FLINDERS PETRIE a következőt mondta:⁴³ „The mediavel sickle seems to have been socketted, descending from the western bronze age form.” A XV. századból, illetve a XVII. század elejéről pedig már csehországi ábrázolások is hírt hozták⁴⁴ (13. ábra).

A legújabb anyagban ugyancsak megtalálható Európa periférikus területein, így mindenekelőtt Finnországban, ahol a Jyväskylä-i Múzeum (ltsz. 203/77) és a Viikki-i Mezőgazdasági Múzeum is őriz egy-egy példányt (14. ábra). Ezek közül az utóbbinak, ami a fent tárgyalt nádvágóinknak pontos mása, az elnevezése *kasza*, azaz *viikate* (ltsz. 3602). Délen pedig Romániából⁴⁵ és Bulgáriából idézhetünk példát (Etnografiskij Muzej, Szofia prov. ltsz. 915; *tyrpan.*) (15. ábra). De köpús a legújabb albán néprajzi összefoglalásban közölt kasza (helyi néven: *kosa*) is⁴⁶ (16. ábra).

A köpús sarlóknak, kaszáknak tehát évszázadokon át számos változata élt Európában, valamint Nyugat- és Közép Ázsiában. Ezek közül a mi nádvágóink ősét abban a kelta hagyományokra támaszkodó római kultúrában kell keresni, mely egy sor új eszközzel, köztük vágószerszámokkal is gyarapította a birodalom határain belül élő népek eszköztanyáját. Talán nem lényegtelen az sem, hogy a nádvágók a Duna mellékéről, főleg a Dunántúlról valók, ahol a szerszámokkal párhuzamosan éltek a sarlószerűen hajlított pengéjű nádvágók is. Az e típusú szerszámok elterjedésének keleten éppúgy a Duna vonala szabott határt, mint ahogy a hajdani római provinciának, Pannóniának is.

A köpús felerősítés azonban sosem volt általános a kaszáknál és különösképpen nem az a mai hosszúnyelűeknél, melyeknél a penge és nyél szögét a test állása és a fű minősége szerint állítani szokták. A köpű viszont erre nem ad lehetőséget, mivel szilárdan, egyirányban rögzíti a nyelet. Ugyanakkor azonban e szilárdság biztosabbá is teszi ott a vágást, ahol bozót és tüske is áll az útban, vagy hepe-hupás talajon kell dolgozni. Mert a makkal szabályozzák ugyan a penge és a nyél szögét, de ez a szabályozás csak ott érvényesül kellően, ahol folyamatos lendülettel tudnak vágni, ahol tehát viszonylag tiszta a rét. Ahol nem az, ott már nem használhatják a hosszú kaszát sem, és a rövid kasza is annál megbízhatóbb, jobb, minél erősebben áll a nyelén. E szerszámot így könnyebben forgathatták a terepalakulatok változatossága szerint és suhinthattak vele vastagabb tüskére, bozóra is.

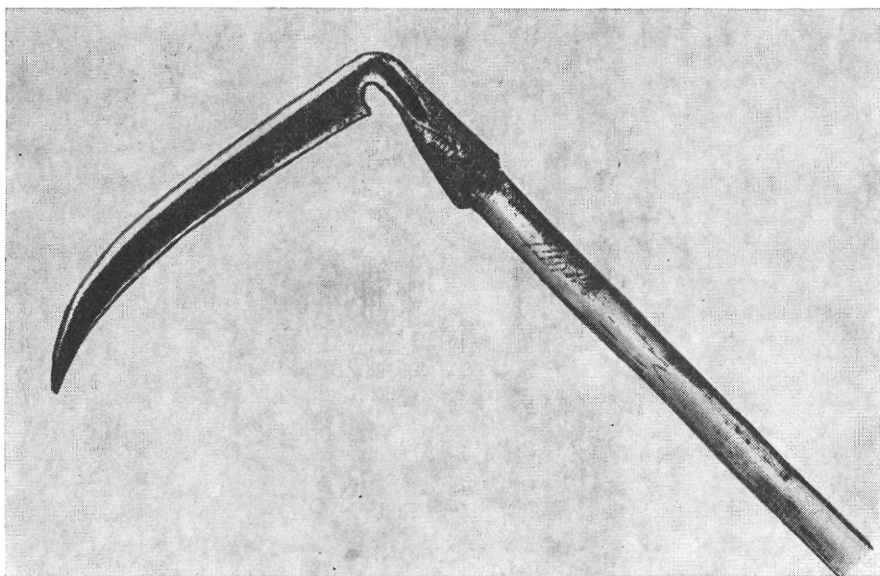
⁴² VIOLLET-LE-DUC, M., 1871, 504–506.

⁴³ PETRIE-FLINDERS, W, M. 1917, 47.

⁴⁴ HUSA V., 1967, 26. 29. kép.

⁴⁵ ANTIPA, G., 1916, 551 (298, .c, d).

⁴⁶ Etn. Shq., 1962, 201; V/a kép.

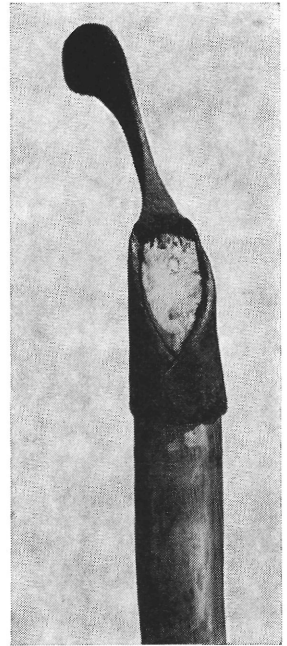
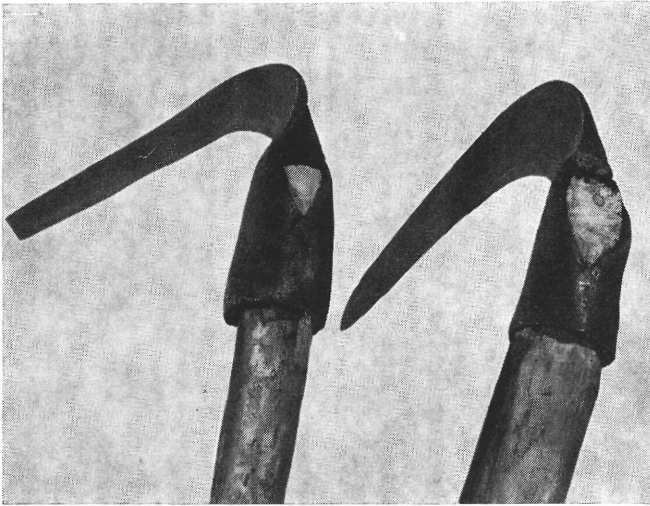
16. ábra. Albán köpús kasza (Ethn. Shq., 1962, 202–3, 5/a kép)

Megfordítva a fentieket: ahol a vágóeszközöknél – főleg a rövid kaszánál és sarlónál – köpűvel találkozunk, ott feltételezhető, hogy e szilárdabb, erősebb nyelési módot az aratásnál vagy a tiszta réti fűvágásnál jóval nehezebb vágási lehetőség indokolta: a bozótos, tüskés mező, ami pl. a friss irtásföldön gyakori, vagy a szerszámok az aratáson és fűvágáson kívül is meglevő más szerepköre. S minél inkább efelé tolódott el az eszköz használata, annál nagyobb lehetőség volt a köpű alkalmazására. S amikor pedig a durva növényzet, kóró, bozót, faág vágása vált dominánssá, az e feladatnak a leginkább megfelelő köpű használata állandósult. Ez következhetett be a mi nádvágóinkkal is.

E szerszám kasza funkciója – tehát, hogy fűvet is saraboltak vele, – sokáig, szórványosan napjainkig fennmaradt. A száraz, kórós fű vágására, vagy a zombékos, egyenletlen rétek és a sziklás, rögös, tuskós erdei földek letisztítására kiválóan használhatták a nádaratáson kívül is. Erre nemcsak a vastag penge és a szilárdan rögzített köpűs nyél tette alkalmassá, hanem az is, ami a tiszta rét kaszálásánál már hátrányt jelentett, tudniillik a penge és a nyél egy síkban való elhelyezése. Sík réten ez a szerszám nem a talajjal párhuzamosan vágott, hanem ferdén felfele, minek következtében a fű torzsa egyenletlen maradt, hacsak erőteljes meghajlással a hajlásszöget nem próbálták csökkenteni. – (E célt szolgálta különben a rövid kaszánál a nyél gyakori görbülete is.) – A ferde vágás viszont a vastagszárú kórónál, tüskénél, bokornál, melyeknél úgyszólván inkább darabonkénti, szálaló vágásra volt szükség a kötegszerű vastag felület nyiszálása helyett, bizonyos előnyt is jelentett, mert ferdén felfele az erősebb szálát is könnyebben elmetszhették. Ez a ferde vágásmód különben jellemző a nádvágókkal rokon tuskeszedőkre is.

A nádvágók kasza szerepénél a fentiekén kívül talán még egy más mozzanatra is érdemes ügyelni, nevezetesen a köpű elhelyezési módjára.

Ismeretes, hogy a köpűt, az olyan vágószerszámoknál, melyeknél fontos, hogy az csússzon, úgy kell elhelyezni, hogy ne akadályozza az eszköz sima siklását, azaz

17. ábra. Középköpűs nádvágók (Néprajzi Múzeum)

fent, a penge felfelé néző oldalán. Ellenkező esetben a nyakát kissé meg kell hajlítani, hogy a kidudorodó köpű ne essen a pengével egy szintbe és a fűek torsában, gyökerében el ne akadjon. Nos, egyes nádvágóknál, — de csak a kaszaformájúaknál — a köpű pontosan középre esik (17. ábra). Ez természetesen lehetővé teszi, hogy a szerszámot jobb kezes ember éppúgy használhassa, mint bal kezes, azaz jobbra és balra is lehetett vele vágni, minden különösebb átalakítás nélkül.

Ez a tény pedig óhatatlanul emlékeztetünkbe idézi azt a XVI. században még élő szólást, amit már eddig is többféleképpen magyaráztak: „kétfele vág, mint a sallai kasza”, vagy „kétfele vág, mint a boszniai kasza.”⁴⁷ Ez a szólás kétségtelen rövid kasza emléket őrizi, mely meg volt hazánk területén is, és amelynek speciális nyomait talán a közép-köpűségben is fellelhetjük.

S ha ez így van, akkor talán a „sallai” elnevezést sem volna lehetetlen megmagyarázni. A „sallai”, azaz a zalai vidék speciális földrajzi — dús csapadékú, szubalpin jellegű — helyzete és egyes területeken a gazdasági, társadalmi viszonyok konzervatív jellege következtében csaknem napjainkig megőrizte a szabadfoglalásos irtásos gazdálkodásnak azt a formáját, amely az erdő — szántó — legelő — erdő váltogatására épült.⁴⁸ E gazdálkodási formával együtt járt az is, hogy nemcsak a szántók változhattak elég sűrűn, hanem a kaszálók is, melyeknek egy része a parlagosodó irtásföldekből került ki, míg a másik főképpen a folyó- és patak völgyekből, melyek az agyagos talajviszonyok következtében különösen vizenyős, mocsaras, zombékos jellegűek voltak, nem is szólva a Kisbalaton, vagy a Zala folyó völgyének hajdani partvidékeiről. Mind a füvesedő irtásföldeken, melyeknek a kiserkenő bokrokon kívül

⁴⁷ BALASSA I., 1947, 47 — 48.

BERETTYÓ J. — KOROMPAY B., 1949, 79 — 82.

⁴⁸ TAKÁCS L., 1964, 489 — 522.

a leggyakoribb növénye volt a durva szárú, olykor bozótszerűen megnőtt csarab (*calluna vulgaris*), mind pedig a zombékos, egyenetlen partokon kitűnő szolgálatot tehetett az erős pengéjű rövid kasza, amivel az irtásföldek tuskóit, vagy a felszerkenő bokrot éppoly könnyen kikerülhették, vagy éppen lenyiszálták, mint a mocsarak zombékjait, nádját. Ezek a speciális viszonyok magyarázhatják a rövid kaszának e vidéken az átlagosnál hosszabb fennmaradását, ami alkalmat adhatott arra is, hogy e vidék neve különböztesse meg a hosszúnyelű kaszától.

Az erdőterületek rohamos csökkenése, illetve a folyóvizek szabályozása nyomán viszont határozottabban szétváltak és állandósultak az egyes határrészek, köztük a rétek és kaszálók, aminek következtében földjük is tisztábbá vált, és kisimult annyira, hogy a jóval gyorsabb munkálatú hosszúnyelű kaszát használhatták. A vadfű, a zombékos rét, vagy a törzsökös erdő kaszálása e vidéken is ritkaság számba ment, és inkább vállalták pl. az előzetes réttisztítással járó hosszadalmas zombékolást, rétfeltörést és égetést, mintsem anélkül az egyenetlen talajon a sok bokorral, náddal tarkított füvet e nehezkesebb szerszámmal csapdossák ki. Így e rövid kasza eltűnt e vidékről is és a vizek szabályozásával, valamint a nádasok nagy részének uradalmivá válásával a nádvágás is speciális feles munkások huzamos téli munkájává vált, amit – minthogy teljesítménybérben dolgoztak – szívesebben végeztek a finom kaszapengéből gyártott gyorsabb munkálatú félkaszával, mintsem a hagyományos eszközzel, mely e vidéken nagyrészt a gyékény és sás szedésére szorult vissza.

A dunamenti falvakban viszont sem ilyen nagyarányú vízrendezés, sem a nádasokból való nagyarányú paraszti kiszorulás nem következett be, hanem a faluknak továbbra is rendelkezésre állt egy bizonyos – többnyire persze csökkent terjedelmű – nádas, hol a nádvágás régi formája és eszközei zavartalanabban élhettek tovább, mint pl. a Balaton nyugati partján. Ez magyarázhatja talán azt is, hogy a régi nádvágók több változata is megmaradt, köztük a kaszaszerű szerszám is.

Mindez, jól tudjuk korántsem ad teljes magyarázatot sem nádvágóink kialakulására, sem pedig a rövid kaszák történetére, hanem szükséges még a többi vágóeszköz típusainak a számbavétele is. A történeti és az összehasonlító anyag teljes áttekintése előtt még ez a legsürgősebb feladatunk.

TAKÁCS LAJOS

IRODALOM

- ANTIPA, G., 1916: Pescaria si pescuitul in Romania, Bucuresti.
 APPLEBAUM, S., 1954: The Agriculture of the British Early Iron Age as exemplified at Figheldean Down Wiltshire, Proceedings of the Prehistoric Society for 1954. (July 1955).
 BALASSA I., 1947: Szallai kasza, MNy, (XLIII), 47–48.
 BARABÁS J., 1950: Nádvágás a velencei tavon, Ethn. (XLI), 81–90.
 BÁTKY Zs., 1906: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére, Budapest.
 BERETTYÓ J. – KOROMPAY B., 1949: Szallai kasza MNy, 1949 XLIII, 79–82.
 BOMANN W., 1927: Bauerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen, Weimar.
 BROGGER, A. W., 1933: Sigd, Ljå og Snidill, Bidrag til Bondesamfundets Historie I, Oslo.
 COBLENZ, W., 1957: Tätigkeitsbericht des Landesmuseum für Vorgeschichte in Dresden für das Jahr 1956. Ausgrabungen und Funde, Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte, (II), A.1., 14–20.
 EVANS, E. E., 1958: Irish heritage, Dundalk.
 GYÖRFFY I., 1941: Földművelés, Magyarság Néprajza II.
 HERMAN O., 1887: A magyar halászat könyve, Budapest.
 Ethn. Shq. 1962: Ethnografia Shquiptare I. Tirane.
 HENSEL, W., 1956: Die Slaven in frühen Mittelalter, Berlin.
 HUSA, V., 1967: Homo faber, Praha.

- ILIA M. – JUHÁSZ A., 1960: A tápai gyékényszövés és szókincse Szeged (Nyelvészeti Dolgozatok, 16., Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Ethnographica) 149–182.
- ILG, K., 1948: Die Sense in ihrer Entwicklung und Bedeutung, in: Festschrift zu Ehren H. Wopfners, II. Innsbruck.
- JANKÓ J., 1902: A balatonmelléki lakosság néprajza, Budapest.
- KISELEV, S. V., 1949: Drevnaja Istorija Južnoj Sibiri, Materialy i Issledovanija po Arheologij SSSR N° 9.
- KISELEV S. V., 1951: Drevnaja Istorija Južnoj Sibiri, Moszkva.
- KOZEMJAKO P., N., 1960: Pogrebenija epohi bronzы v Kirgizij, Izvestija A N Kirgizskoj CCR, Serija obščestvennyh nauk, Tom II., Vypysk 3, Frunze.
- LEHÓCZKY T., 1901: Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén, Arch. Ért. 138–146, 198–220, 335–344.
- LEHÓCZKY T., 1908: Vaskori emlékek Munkács környékén III. Arch. Ért. (XXVIII), 350–361.
- LÜHNING A., 1951: Die schneidenden Erntegeräte. Technologie, Entwicklung, und Verbreitung unter besonderer Berücksichtigung Nordwestdeutschlands, Göttingen, (Maschinenschrift).
- MANNINEN, I., 1933: Die Sachkultur Exstlands II. Tartu.
- MARK J., 1940: Ein Beitrag zum Ernten bei den Esten in älterer Zeit, Annales Academiae Scientiarum Estonicae I. Tartu.
- MARSCHALLEK K. A., 1939–40: Die ostgermanische Siedlung von Klietow bei Frankfurt (Oder), Praehistorische Zeitschrift (XXX–XXXI), 253–307.
- MOORA H., 1938: Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. Tartu.
- MOSZYNSKI, K., 1929: Kultura ludowa Słowian I, – Kultura materialna, Krakow.
- MÖSSINGER, F., 1960: Von alten Bauerngeräten im Odenwald, Hessische Blätter für Volkskunde, (LI–LII).
- NATIONALMUSEUMS. ARB., 1965: Nationalmuseets Arbeidsmark 1963–1965 (København).
- NEUMANN G., 1966: Germanische Ackergeräte des 4–5 Jh. von Jena – Lobeda, Ausgrabungen und Funden, Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte XI. H. 5, 260–267.
- PARVAN, V., 1926: Getica, O Incercare de Protoistorie a Dacie in Mileniul I. a Chr., Bucuresti.
- PETRIE-FLINDERS W. M., 1917: Tools and weapons, London.
- PODWINSKA, Z., 1962: Technika uprawy roli w Polsce sredniowiecznej, Warszawa. – Wrocław – Krakow.
- PREDAN D., Požarjenje, in: Kotnikov Zbornik, Celje, 25–28.
- RIETH, A., 1942: Die Eisentechnik der Hallstattzeit, Leipzig (Mannus – Bücherei, 70).
- SCHUEERMEIER, P., 1943: Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz, Erlenbach–Zürich.
- SCHMIDT, L., 1950: Die Kurzstielsense. Zur Verbreitung und Geltung einer Gruppe europäischer Ernteschneidgeräte, Archiv für Völkerkunde V. Wien.
- SIRÉLIUS, U., T., 1919: Suomen Kansanomaista Kulttuuria, I. Helsingissä.
- STEENBERG, A., 1943: Ancient Harvesting Implements, København.
- SZABÓ K., 1937: Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye, NÉ (XXIX), 136–163, 376–415.
- SZABÓ M., 1957: A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása, Néprajzi Közlemények II. 3–4. sz. 1–94.
- SZOMBATHY, J., 1903: Gas Grabfeld zu Idria bei Bača, Mittheilungen der prähistorischen Commission der kais. Akademie der Wissenschaften I. Wien, 291–364.
- SZTRIPSZKY, H., 1903: Adatok Erdély őshalászatához II. NÉ (IV) 158–196.
- TAGÁN G., 1937: A baskir szénakészítés NÉ (XIX) 416–423.
- TAKÁCS L., 1964: Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben, Ethn (LXXV), 489–522.
- TAKÁCS L., 1966: Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon, NÉ (XLVIII), 167–196.
- TAKÁCS L., 1968: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez I. NÉ (L) 35–50.
- TÖRÖK GY., 1961: Római kori faházak nyomai Halimbán, Folia Archeologica XIII. 63–72.
- VILKUNA K., 1934: Zur Geschichte der finnischen Sichel, Excavationes et Studia, Opuscula in honorem A. Hackman (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakuskirja XL) Helsinki, 223–235.
- VILKUNA K., 1941: Untersuchungen über die volkstümliche Ernte- und Dreschtechnik, Anzeiger der FUF (XXVII), 12–24.
- VIOLLET-LE-DUC, M., 1871: Dictionnaire Raisonné du Mobilier Français de l'Époque Carlovingienne à la Renaissance II. Paris.
- VOUGA, P., 1923: La – Tène, Leipzig.
- ZALENIN, D., 1927: Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin–Leipzig.

ZUR GESCHICHTE UNSERER SENSENARTIGEN SCHNEIDEGERÄTE II.

(Mit Tüllenbefestigung)

Die andere Gruppe unserer sensenartigen Schneidegeräte wird durch die Rohrhaue mit Tüllenbefestigung gebildet. Die Klinge dieses Werkzeuges ist kurz und schließt sich mit einem im stumpfen oder geraden Winkel gebogenen Halse an die Tülle an; in die Letztere steckt man gewöhnlich einen kürzeren Holzstiel von ungefähr 60–80 cm. Die Klinge ist ohne Kante, dick, mit V-förmigem Querschnitt; wird in den Werkstätten der ortsansässigen Schmiedemeister verfertigt.

Die Rohrhaue von diesem Typ sind nur westlich der Donaulinie bekannt, hauptsächlich in den westlichen Ufergebieten der Donau. Ihre Benennungen sind einförmig: in den meisten Orten ist Rohrhaue (ung: „*nádvagó*“) ihr einziger Name, vereinzelt sind die ungarischen Ausdrücke, wie „*bicske*“, „*gyalázka*“ und „*tókasza*“ bekannt, von denen der letztere sich mit „Teichsense“ übersetzen läßt. Die erstere dient meist zur Benennung der Reißhuppen, während die zwei letzteren ziemlich ungewiß sind, und aller Wahrscheinlichkeit nach nicht aus dem Volksmund stammen.

Diese sensenartigen Geräte wurden gewöhnlich zum Schneiden des Schilfrohrs benützt, – im Herbst und im Winter. Doch waren sie auch in den anderen Jahreszeiten öfters in Gebrauch, z.B. an Wasserufern, bei der Reinigung von Fischerplätzen, beim Tilgen der Unkraut und der Disteln. Doch wurde mit ihnen auch Gras geschnitten an unebenen Stellen, wo die Sense mit langer, dünner Klinge nicht zu gebrauchen war. Mit diesen wurde auch das lange Gras im Walde, zwischen den Bäumen und Büschen geschnitten, zum Winterfutter, oder an einzelnen Orten das Schilfgras vom Walde, das bei der Ernte zum Einbinden des Weizens gebraucht wurde.

Ihre Gebrauchsweise unterschied sich sowohl von der langen Sense, womit man gleichmäßig, mit rhythmischen Bewegungen das Gras mähte, sondern auch von der aus einer Sensenspitze gefertigten kurzstielligen Rohrhaue. Mit diesem letzteren schnitt man das Rohr und das Schilfgras, indem man das Gerät zu sich *riß*, oder *zog*, während man mit dem obigen Rohrhaue aus Schmiedeisen auf das Rohr, bzw. auf das Schilfgras oder das Gras *schlagen* mußte.

Dieses Werkzeug erinnert also an diejenigen kurzen Sensen, die sich nicht nur in Osteuropa erhalten haben, sondern vereinzelt auch in Mittel-, Süd-, und Westeuropa und deren Zweck es war, das Gras oder die Sträucher auch an buschigen Stellen, oder am steinigen, unebenen Boden schlagen zu können.

Sucht man nach ihrem Ursprung, so bieten sich gleich zwei Alternativen: einestils lassen sie sich aus den westeuropäischen Tüllensicheln ableiten, namentlich aus denen von England und Frankreich, die sich vom Anfang der Eisenzeit an, als Überbleibsel der bronzenen Sichel erhalten haben. Andererseits besteht die Verbindung mit den Tüllensicheln aus Zentralasien, deren Prämissen auch in der Bronzezeit zu suchen sind. Ein unmittelbarer Zusammenhang läßt sich jedoch weder hier, noch dort nachweisen.

Wahrscheinlicher erscheint uns, daß man die Vorbilder dieser Schneidegeräte in der keltisch-römischen Überlieferung suchen muß, durch die auch in Mitteleuropa unzählige Schneidegeräte mit Tülle zustande gekommen sind, bzw. sich eingebürgert haben, namentlich Sichel und Sensen. In dem Befundmaterial von Idria di Bača sind z.B. die fast vollkommenen Abbilder der obigen Werkzeuge aufzufinden, auch etliche andere römische Funde stehen ihnen nahe und ihr Verbreitungsgebiet reicht auch heute nicht über die Grenzen Pannoniens, der einstigen römischen Provinz, hinaus.

Die Sichel und die Sense mit Tülle lassen sich sogar fast bis zu unseren Tagen verfolgen, namentlich dort, wo das Werkzeug eine dickere Klinge hat, weil damit stärker gewachsene Sträucher, Büsche auszuroden sind.

Unzweifelhaft bedeutet es einen Nachteil der Tülle, daß man den Winkel der Klinge und des Schaftes damit nicht nachstellen kann und wenn der Hals gerade ist, kann man das Gras mit dem Gerät nur in gebückter Haltung mähen. Zugleich wird aber durch die Tülle der Schaft fest fixiert, und dies ist besonders dort wichtig, wo der Boden uneben, rumpelig, stachelig, oder buschig ist, z.B. auf den Rodungsfeldern. Auf solchen Terrains hat sich die Tüllensense am längsten erhalten.

Unter den vorgeführten Exemplaren gibt es auch einige solche, bei denen die Tülle sich in der Mitte des Halses befindet, d.h. auf solche Art, daß sie das Schneiden weder nach rechts, noch nach links behindert. Ansonsten ist die Tülle stets an der oberen Seite der Klinge zu finden, damit das Werkzeug beim Schneiden frei gleiten kann und die herausstehende Tülle sich nicht in den Strunk des Grases oder in die Erdscholle verfängt. Mit dem Rohrhaue mit der Tülle in der Mitte konnte sowohl der rechtshändige, als auch der linkshändige Arbeiter sein Werk verrichten, d.h. man konnte damit schlagen sowohl nach rechts, als auch nach links. Durch diese Tatsache fällt einem sogleich die Redensart ein, die uns aus dem XVI. Jh. aufgeblieben ist: „Er schneidet nach zwei Seiten, wie die Sense von Salla“. Dies bedeutet, daß zu jener Zeit noch aller Wahrscheinlichkeit nach auch in Ungarn eine solche kurze Sense existierte, mit der man sowohl nach rechts, als auch nach links schneiden konnte und dies war speziell für das Komitat Zala bezeichnend.

Bedenkt man, daß dieses Komitat eines der seltenen Gebiete unseres Landes ist, wo die Rodungswirtschaft und damit die primitivsten Ackerbausysteme sich am zähesten erhalten haben, — nicht zuletzt wegen der spezifischen geographischen Gegebenheiten des Gebietes — so läßt es sich wohl annehmen, daß auch das Weiterbestehen der kurzstieligen Sense auf diesem Gebiet durch die Rodungswirtschaft ermöglicht wurde. Die Sense auf diesem Gebiet durch die Rodungswirtschaft ermöglicht wurde. Die Sense mit kurzem Stiel und mit dicker Klinge ist hier lange Zeit hindurch das geeignete Schneidegerät der buschigen und unebenen Böden geblieben.

Durch das schnelle Schwinden der Waldungen wurde jedoch auch hier seine Lebensbasis untergraben, — und so lebte sie — mit einigermaßen veränderter Funktion — als Rohr-, Schilf-, und teils als Gesträuchschneidegerät der wässrigen Überschwemmungsgebiete fort. Ihrer neuen Rolle entsprechend hat sich ihre Befestigungsart, die Tülle, fest eingewurzelt. Auf diesem Gebiet ist übrigens die kleinbäuerliche Form des Rohrhauens bis zu allerletzten Zeit erhalten geblieben, was schon an und für sich eine Erklärung für die Traditionsbewahrung in solch hohem Maße bietet.

- Abb. 1. Sensenartige Rohrhauer mit Tüllenbefestigung (Ethnogr. Museum, Budapest)
 Abb. 2. Verbreitung der sensenartigen Rohrhauer mit Tüllenbefestigung im Karpatenbecken.
 Abb. 3. Eiserne Tüllen- und Dornsicheln (IX. Jh, Kirgizia; Kiselov S. V. 1951. 272.)
 Abb. 4. Tüllensense aus keltischem Zeitalter (?) (Museum von Nyíregyháza, i. n. 55,169.1.)
 Abb. 5. Sensenartige Schneidegeräte aus dem keltischen Zeitalter (Szombathy, J, 1903, 322)
 Abb. 6. Heutige sensenartige Rohrhauer (Ethnogr. Museum, Budapest)
 Abb. 7. Sensenartige Scheidegeräte aus dem keltischen Zeitalter (Szombathy, J. 1903, 305)
 Abb. 8. Heutige sensenartige Rohrhauer (Ethnogr. Museum, Budapest)
 Abb. 9. Tüllensichel aus dem römischen Zeitalter (Coblenz W. 1957, 17)
 Abb. 10. Tüllensicheln aus dem römischen Zeitalter (Marschellek, K. H., 1939–40, 296.)
 Abb. 11. Tüllensense aus dem römischen Zeitalter (Museum von Szekszárd, i. n.: R₁, 936.)
 Abb. 12. Französische Tüllensense (XII. Jh; Violet-le-Due, M., 1871, 504)
 Abb. 13. Tüllensense (XV. Jh., Prag: V. Husá, 1967, Abb. 29)
 Abb. 14. Finnische Tüllensense (Viikki, Museum, i. n. 3602)
 Abb. 15. Tyrpan mit Tülle (Etn. Muzej, Szofia, prov. in. n. 915)
 Abb. 16. Albanische Tüllensense (Ethn. Shq., 1962, 202. Abb. 3, 5(a))
 Abb. 17. Rohrhauer mit Mitteltülle (Ethn. Museum, Budapest)

A Néprajzi Múzeum 1967—68. évi tárgygyűjtése

Magyar gyűjtemények

A Néprajzi Múzeum 1967—68-ban is folytatta azt a nagyszabású gyűjtőmunkát, amit a falvaknak a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével járó gyökeres átrendezése rótt rá, ami a hagyományos munkaeszközöknek és felszerelési tárgyaknak eddig nem tapasztalt, gyors kicserélődését, vagy teljes elhagyását indította el. Ez a gyors átalakulás tette sürgőssé számunkra is a tárgygyűjtést, nemcsak azért, mert sok esetben utolsó lehetőségként adódott egy-egy ritka tárgy megszerzése, hanem mert most még lehetőség nyílt arra, hogy e tárgyakat eredeti környezetükbe beágyazva tanulmányozzuk és volt használoikat a funkcióra vonatkozóan alaposan kifagassuk.

Ez az átalakulási folyamat, ami ma már jócskán előrehaladt, bizonyos fokig meg is könnyítette a gyűjtőmunkát, hiszen a régi tárgyakat, kivonva a használatból, feleslegessé tette és az így funkciójukat veszített eszközöktől volt gazdáik is könnyebben meg tudtak válni. De éppen ez a körülmény, tudniillik, hogy egy sereg tárgy kikerült a használatból, megnövelte a muzeológusok gondját, és felelősségét is, hiszen a feleslegessé vált tárgyat már kevésbé gondozták és így nőtt a rongálódás veszélye. Ugyanakkor ezzel együtt nőttek a dokumentálás nehézségei is, hiszen a tárgyakat egyre ritkábban lehetett megfigyelni a közvetlen használatban, hanem gyakran a gyűjtőnek meg kell elégednie olyan adatokkal, ami már csak közvetett módon volt gyűjtethető.

Mindez azt is jelenti, hogy a mai gyűjtőmunka összehasonlíthatatlanul nagyobb felkészültséget és utánjárást kíván, mint a régebbi, amit akkor végeztek, amikor a népi kultúra töretlenül fennállt és eszközei eredeti funkciójukban megfigyelhetők voltak. Ma már a gyűjtőnek alapos ismeretanyaggal, tárgy- és helyismerettel kell rendelkeznie ahhoz, hogy a funkciójából kiszorult tárgyakat felismerje, felfedezze és közülük a múzeumba valókat kiválassza, elhozza, illetve, hogy azokat az eszközöket, amelyek funkciójukat veszítve, használóiktól gyakran messz kerülve maradtak fenn, pontos adatkiegészítéssel használható, teljes értékű múzeumi tárggyá tegye.

Múzeumi dolgozóink a feladatoknak dicséretesen eleget tettek. Ezt nem csupán a múzeumba hozott tárgyak nagy száma és azoknak bő dokumentációja mutatja, hanem az is, hogy több, eddig hiányos sorozatot tettek teljessé, új együtteseket is hoztak a gyűjteményekbe, sőt olyan eszközöket is felfedeztek, ami típusában sem volt képviselve eddig gyűjteményeinkben. A tárgyak túlnyomó része helyszíni gyűjtés során került a múzeumba.

A gyűjtőmunka zömét a múzeumi dolgozók, illetve az egyes gyűjteményeket tekintve, elsősorban a gyűjtemények vezetői végezték. A gyűjtemények jelentős gyarapodása, nem csupán a közvetlen gyarapítás, hanem a tárgykörökben való gyűjtés irányítása révén is, nagyrészt az ő hozzáértő munkáját dicséri. Akik nagyobb együttest

hoztak a gyűjteményekbe, azokról a beszámolóban a gyűjteménykezelők külön is megemlékeznek.

A Magyar Gyűjtemények gyarapodása — vétel és ajándék révén — 1967—68-ban 5442 db tárgy. Az egyes gyűjtemények tagolódása szerint: Állattartás 87, Átány: 450, Bútor: 349, Építkezés: 13, Földművelés 210, Gyűjtögetés: 34, Halászat: 5, Hagyomány: 209, Kerámia: 1425, Közlekedés: 34, Mesterség: 557, Táplálkozás: 318, Textil: 1262.

Részletes beszámoló ezúttal is csak azokról a gyűjteményekről készült, melyeknek a gyarapodása jelentős, vagy amelyekről nem készül átfogóbb ismertetés a következő évben.

Takács Lajos

FÖLDES LÁSZLÓ

Az Állattartás-gyűjtemény gyarapodása

Az Állattartás Gyűjtemény tárgyalt időszakban való gyarapodásában (87 db), mindenekelőtt az istálló tartás tárgyai említendőek, minthogy e tartásforma tárgyi anyaga a gyűjtemény régi törzanyagából úgyszólván teljességgel hiányzik. Az utóbbi években előnyösen változott a helyzet, de ma még minden darab hiány pótlónak minősül. Így a Bagladon (Zala m.) borjútetéshez jászolba helyezni szokott deszkából készült etető láda, *abrakos ladik* (68.37.167), s maga a nyeles S-alakú késrésszel ellátott répvágó (68.37.166), mindkettő ugyanonnan. Hasonló vályús törő eszköz pár kolontári (Veszprém) sváb gazdaságból került gyűjteményünkbe, egy törzsből vajt vályú *Nujs* és kapcsolódó, szintén S-késes nyeles törő, *Steseisen* (68.194.138—139) itt a takarmánykrumpli (sertések számára) felaprítására szolgált. Az istállóban használt eszközök között megemlítjük két tehénkaparó (68.37.164, 165), házi készítésű tehénkefe (szintén Bagladról, 68.37.169) és egy fejszék (Gerjen, Tolna m. 68.128.36) beszerzését. A kezes tartás körébe tartozik a csak Nyugat-Magyarországon szokásos ökörkalap; szalmahurkából spirális technikával készített ovális lap, amelyet esős időben a járom toló része fölé rögzítettek, hogy az állat nyakát a feltöréstől védje; a legújabb példány Csesztregről való (67.102.2).

A legeltető tartás járulékos eszközei közül itt megemlíthető a szatmári Kispaládról (67.155.62), illetve a bihari Derecskéről való béklyó (68.90.10.1—2), utóbbi különös figyelmet érdemel, mert zárrendszere az európai lakatokétól eltérő; s olyan elv szerint működik, amellyel a mongóliai lakatok manapság is készülnek (saját gyűjtés Kelet-Mongóliában, 1967), tehát egy valószínű kontinuis keleti kapcsolat lehetőségére hívja fel a figyelmet.

Változatos anyaggal gazdagodott a terelőeszközök tárgycsoportja is, de tekintve, hogy ez gyűjteményünknek kezdettől fogva tárgy bő részét alkotja, csupán a legfontosabbakat emeljük ki. Származáshelye miatt pl. a türkösi (Hétfalu) juhsgazdától származó fakampós juhászbót (67.179.1), minthogy az alföldi—dunántúli országrészeket és a közvetlen peremterületüket kivéve a juhászcamkó fölötté ritka, a Kárpátokban általánosságban nincs elterjedve. Külön méltatást igényel majd, datáltsága miatt a Mezőcsátról KRESZ MÁRIA által begyűjtött 1836-ban készített ólom, sarga- és vörösréz berakásos, rozettás, és figurális faragású karikás-nyél (68.33.136).

A hat darab tervidőszakban gyűjtött csanak elsősorban a használatukra vonatkozó adatoltság miatt tekinthető gyarapodásnak; a gyűjtemény fölötté gazdag régi részében ugyanis funkcionális adatok hiányzanak.

Pásztorművészeti anyagunk zömmel a Dunántúlról való. Az új borotvatok-

szerzeményeink most mind a Dunától keletre eső országrészből származnak, s a formai változatok, díszítéstechnikájuk s ornamentikájában való eligazodást — az országos anyagra tekintve is — elő fogja segíteni, hogy csaknem mind évszámosságok. A Vajdácskáról származó, közölt adat szerint 19. századi darabon kívül: 1805 Tiszafüredről, 1851 Dunapatajról, 1851 és 1853 Hajdúböszörményből (utóbbi borotvatok alakú tolltartó), 1868 Biharnagybajom, 1876 Cserépfalu, 1880 Derecske (Bihar), 1881 Mezőcsátról, a század utolsó évtizedeiből pedig 2—2 Pest, illetve Borsod megye négy helységéből, 1 Hajdúböszörményből. A Dunántúlról is (Sáska, Zala m.) került be egy további borotvatok (68.194.137) és szintén Zalából (Nyirád) egy ovális alakú borotválkozó tálka, *pamacsoló* (68.194.136).

FÖLDES LÁSZLÓ

A Közlekedés-gyűjtemény gyarapodása

A Közlekedés Gyűjtemény az 1967—68. években 34 tárggyal gyarapodott. Tekintve a még meglevő rendkívüli raktározási nehézségeket, a nagyméretű szállítóeszközök (szekér, kocsi) számbeli gyarapításától el kellett tekintenünk.

Az emberi teherhordás eszközkészlete két vállrúddal egészült ki. Az egyik, amelynél az eszköz mindkét végére terhet akasztanak, az elterjedtebb eszközváltozat; az egyik dunántúli „pusztáról” bekerült példány (67.106.1) mégis mind formailag (mindkét végén duplakampóval ellátott, sokszorosán csavart szár), mind használatára vonatkozó adataival, mind származáshelye folytán (Fejér m-ből az első darab gyűjteményünkben) hasznos kiegészítője anyagunknak. A másik válfaja a vállrúdnak az előbbinek mintegy fele: terhet csak egyik végére akasztanak, a másik végét marokra fogva viszik a terhet. Ez ritkább és változatosabb szerepkörű: van ilyen korsóhordónk, légely és zekehordozó; a most Tolna megyéből behozott *borhordó fa* (68.77.4) a boros korsó vagy demizon szállítására szolgált a szőlőhegyi pince és a lakóház közt.

A fogatolás eszközkészletén belül eddig is szép együttessel rendelkezünk jármokból. Az Alsónyékről (Tolna m.) származó ökörjáromnak (67.150.13) elsősorban díszítettsége miatt örülhetünk; ilyenek ugyanis elsősorban Erdélyből vannak gyűjteményünkben. A Zala megyei Bagladon gyűjtött három iga, a fogatolási eszköz három fő válfaját egy kutatópontról képviseli (*eggyes járom, egyes iga* 68.37.161; a szekerezéshez való közönséges *iga* 68.37.162; hosszújárom *bránáló iga* 68.37.162). — A szekérlekötésre — az eszköznélküli lekötés mellett — szolgáló segédeszköznek nálunk három változata ismert. Ezekből volt gyarapodás: csigás szekérlekötő került be Nyírlövőről (67.28.3), piskóta-alakú két végén lyukas kis deszkaeszköz (amely kerék nélküli, de szintén *csigának* nevezik) a Borsod-megyei Irotáról (67.185.2) és kampóalakú *kuka* Monorról (67.102.1).

Bár az ország jelentős darabján elterjedt volt, csupán két példány ökörszarvbojt volt gyűjteményünkben, a most Borsod megyéből behozott dísz-bojt a legszebb változatai közé tartozik ezen jószág-ékességnek (68.198.17).

A lószerszám-anyagunk három hajdúsági (Hajdúböszörmény) kantárral gyarapodott, amelyek közül egy díszes, veretes, sallangos pár, szemellenzős példány (68.78.1—11) főleg ünnepi alkalmakkor, hintóhoz, kocsihoz nyert alkalmazást; egy egyszerűbb változatot pedig (98.116.3) szintén egyszerű nyereghez használtak.

Két pár mesteri sallang (68.122.1.1—2 és 68.122.2.1—2) bővíteni fogja a nemzetközileg is kiugróan gazdag, technikás szíjfonatainkat reprezentáló kiállítási anyagunkat, másrészt segít régi sallang-anyagunk egyes darabjainak helymeghatározásában.

Hasonló a helyzet a fanyergekkel. LÁSZLÓ GYULA kutatásai óta tudjuk, hogy a parasztságnál (és kisnemességnél) általánosan használt nyeregféleség tárgytörténetileg kontinuáisan visszavezet a honfoglalásig és tovább keletre az eurázsiai puszták nomád nyergeihez, konstrukciójában, készítmódjában megőrizte azok minden lényeges vonását (és szembeszökően különbözik a szomszéd népek nyergeitől, még a soknemzetiségű régi Magyarország területén is). A jeles régészprofesszor mintaszerű tanulmányban rögzítette az utolsó (tiszafüredi) nyergesmester munkáját, munkamenetét, eszközkészletét. A tiszafüredi Kuli Mihály óta újabb nyergek nem készültek. A még fellelhető példányok megmentése, múzeumba gyűjtése elsőrendűen indokolt. Gyűjteményünk szép nyeregegyüttessel rendelkezik ugyan, de jelentős részben háborús kár folytán számavesztett, s területi megoszlása is egyenetlen. Az utóbbi években ezért fokozott figyelmet fordítottunk a gyarapításra. Két tiszafüredi (Heves) (67.117.1, 67.117.2) példányon kívül kis sorozatnyi, s amennyire a magyar nyereganyag sajátos egyöntetősége megengedi, változatos csoport került birtokunkba, Hajdú megyéből (67.153.1, 67.202.1, 68.122.5, 68.122.4, 68.116.1) ahonnan a régi anyagban — különös véletlen folytán — nem volt fanyergünk. Morvay Judit szintén tiszafüredi típusú nyeret hozott be Szatmár megyéből (68.19.81), ugyaninnen általa korábban gyűjtött példányok mellé.

TAKÁCS LAJOS

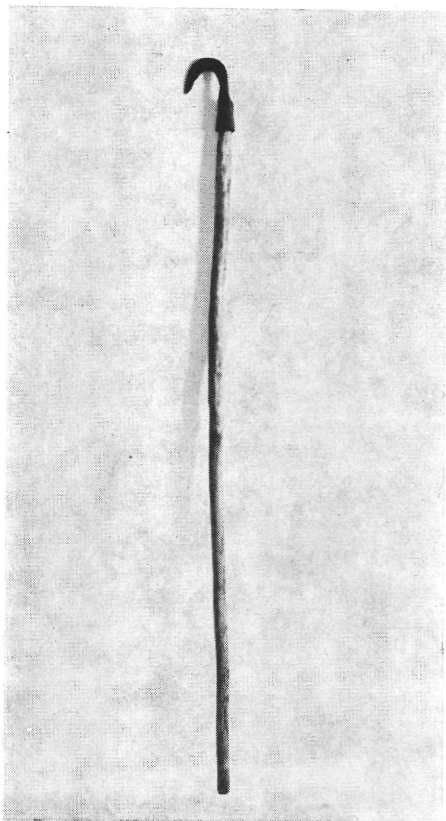
A Földművelés-gyűjtemény gyarapodása

A Földművelés Gyűjtemény 1967—68-ban 210 tárggyal gyarapodott. E két évben is gyűjtőmunkánk speciálisan a kezdetleges és főleg az irtási technikák tárgyi emlékeinek összegyűjtésére irányult, valamint a vágóeszközök és tartozékai sorozatainak összeállítására. Ugyanakkor törekedtünk egyes gyűjteménycsoportok kiegészítésére is, lehetőleg sorozatokban. Területileg a gyűjtés elsősorban a Dunántúlon folyt, ahol a Balatonfelvidéken és az alsó Duna mentén alakultak ki munkánk súlypontjai. Nagyobb együtttest hoztak gyűjteményünkbe az 1967—68-as évi néprajz-szakos egyetemi hallgatók CSILLÉRY KLÁRA vezetésével, azonkívül MOLNÁR BALÁZS a Sajó völgyéből és CSALOG ZSOLT, akinek 1968-as gerjéni gyűjtése csatlakozott az előző évi Duna mentén összegyűjtött anyagunkhoz.

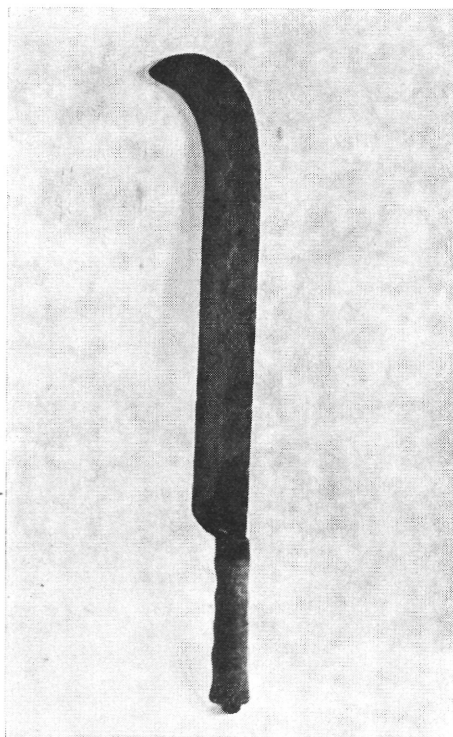
Bozótvágo és tüskeirtó késeink e két évben is új típusú szerszámokkal gyarapodtak: mégpedig a hosszúnyelű görbe *tüskeszedővel*, mely a köves, alacsony törzsű, bozotos, tüskés erdők fontos szerszáma, minthogy az erdőirtás előkészítő szakasza a fák aljának megtisztítása, a tüskék kivágása ezekkel történik. Jellegzetességük, hogy hosszú nyelük kampóban végződik, amely az erősebb rántást, kapaszkodást teszi lehetővé. A Balatonfelvidék hét falujából 15 db ilyen típusú *tüskeszedő* került gyűjteményeinkbe. E késekhez még más speciális tárgy is társult, amelyekkel az ugyancsak tüskés, de vastagabb hajtásokat, fatörzseket metszették le; ilyen volt a *tüskeszedő fűrész* (Kapolcs, Zala m.) (Itsz. 68.194.38), mely hosszú nyélre szerelt, erősebb pengéjű szerszám, azonkívül az ugyancsak hosszúnyelű *csákvágó balta* (Balatonhenye, Itsz: 68.194.34), mellyel szintén a nehezen megközelíthető vastagabb ágakat vágják le.

A bozótirtó kések formáját tartotta meg az a sáskai (Veszprém m.) *ágtördelő kampó* (Itsz: 68.194.48), amelyet az irtások megszüntével a szegényebb emberek a száraz ágak letördelésére használtak. Ennek feje kovácsolt vasból készült köpüs görbe kés, melynek éle tompa (1. ábra).

A kevesebb aljnövényzetű, szálasabb erdők rövidnyelű, széles vágófelületű,

1. ábra. Ágtördelő kampó. Sáska
Abb. 1. Haken zum Abbrechen der
Äste. Sáska, Kom. Zala

2. ábra. Ágvágó kés, „happer”. Budakeszi
Abb. 2. Hippe, „happer”.
Budakeszi, Kom. Pest

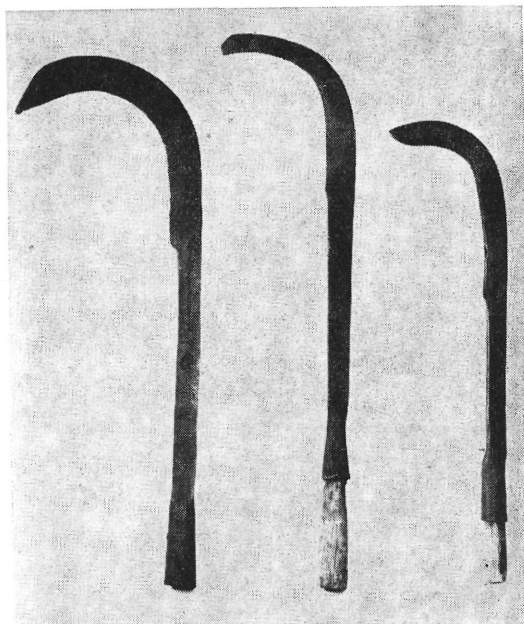
ún. alpi típusú *ágvágója* került elő Budakesziről (Pest m.) *happer* néven (ltsz: 67.91.1) (2. ábra).

A tuskeszedőkkel formailag is egyezést mutatnak a *vesszőszedők*, amelyek a Duna menti árterületekről valók (Gerjen, Tolna m.), ltsz: 68.198.50—53; 68.128.66), és a nádvágók egyik dunántúli típusa. Másik típusa viszont kaszaszerű: ezek közül az egyik kaszahegyből készült (Velence, Fejér m.) ltsz: 68.154.3). Egy másik a pengeköpűs típusnak igen szép példánya (Oszlár, Borsod m.) (ltsz: 67.20.5). Kaszaszerű eszközök közé tartozik az a hosszúnyelű, köpűs velencei (Fejér m.) nyesellő is, amellyel a halászok a varsák helyét tisztították ki (ltsz: 68.154.2) (3. ábra). A nádvágóknak a fentiektől némileg más típusát képezik azok, amelyeknek nyitott vágóívük hosszú nyakkal kapcsolódik nyelükhöz (4. ábra). E tipikus alföldi példányokból ugyancsak sorozat gyarapította gyűjteményünket. Egyik részük köpűs: (Hejőpapi, Borsod m., 68.68.19; Egyek, Hajdú m., ltsz: 68.99.1.; Tiszafüred, Szolnok m., 68.84.5.); másik részük tuskés (Hódmezővásárhely, Csongrád m., ltsz: 68.84.3—4.) és makkos példány (Hódmezővásárhely, ltsz: 68.84.1—2.).

A nádvágókból a teljes gyarapodás 31 db.

3. ábra. Nyeselő feje. Velence
Abb. 3. Kopf eines Rohrmessers (ung.
nyeselő). Velence. Kom. Fejér

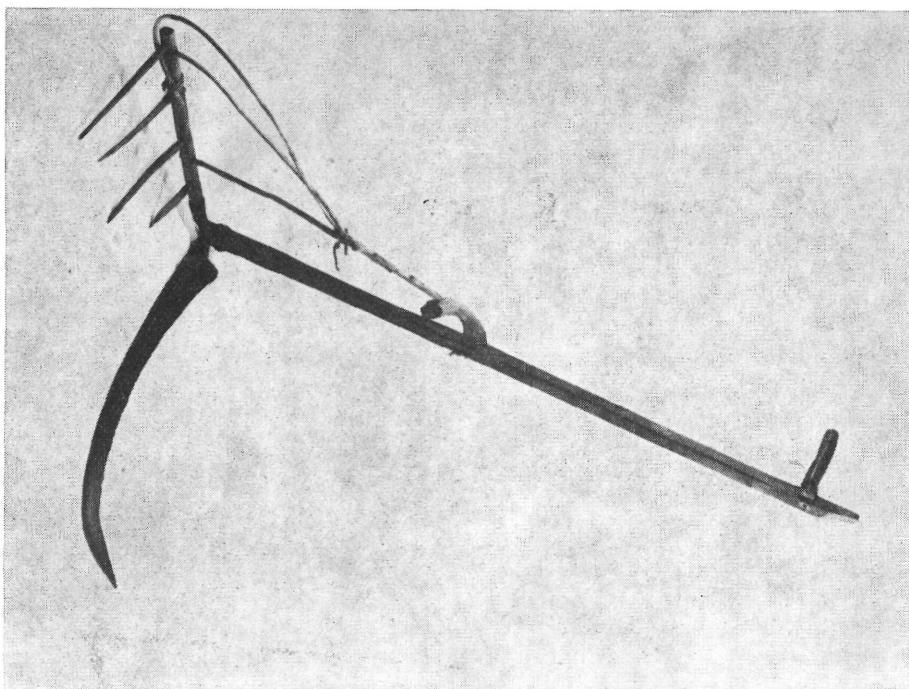
4. ábra. Hosszú nyakú nádvágók
Abb. 4. Langhalsige Rohrmesser

A nádvágókkal rokon simaélű *sarlókból* 4, a fogazottakból 3 db volt a gyarapodás. Az utóbbiak közül a lévárti példányok (Gömör m.) nemcsak típusban jelennek újabb változatot, de elterjedési helyük sem volt eddig képviselve. (Itsz: 68.89.1—2).

Teljesen felszerelt *kasza* négy darab került gyűjteményünkbe. (Baglad, Zala m. Itsz: 68.37.137; Boldva 68.198.8. Vászoly, Zala m. Itsz: 68.194.6. (5. ábra); Kapolcs, Zala m. Itsz: 68.194.24). Az utóbbiakhoz nem csupán *tokmány* (Kapolcs, Itsz: 68.194.3 *üllő* (Kapolcs, Itsz: 68.194.28), *kaszakő* (Kapolcs, Itsz: 68.194.32) társult, hanem *takaró* sorozat is: *búza* és *árpatakaró* (Vászoly, Itsz: 68.194.5; 68.194.15; 68.194.25) és *rozstakaró* (Nagyvázsony, Veszprém m. Itsz: 68.194.16) (6—8. ábra).

Az aratás további szerszámai közül 11 darab, több típust képviselő *kévekötő bot* mellett jelentősebb egy *kévehordó fa*, mely a paraszti innováció egyik jelentős példánya (Kapolcs, Zala m. Itsz: 68.195.19). E két oldalt kihegyezett rúd, melyre volt tulajdonosa kévéket szúrt fel aratáskor, hogy ennek segítségével a hosszú szalagföldön, a szem kipergése nélkül hordhassa egy csomóba, a képek helyére a kévéket. Újabb eszköz a *tarlógereblye* is (Baglad, Zala m., Itsz: 68.37.133), amely azonban országszerte elterjedt.

A szemnyerés eszközeit két csép Dunántúlról (Baglad, Itsz: 68.37.152; Gerjen 68.128.43), egy a Sajóvölgyéből (Baglad 68.198.13), három *rugdalógereblye* (Kispalád, Itsz: 67.150.66; Milota, Szatmár m. 68.19.62. és Alsónyék, Tolna m. Itsz: 67.150.23). *szemhúzó* (Baglad, Zala m. 68.37.155), *szórolapát* (Kispalád, Szatmár m. 67.150.66), Baglad, Itsz: 68.37.156) Sajóivánka, Itsz: 68.198.3) képviseli (9. ábra). Ez utóbbiaktól némileg eltér a szélesebb szájú hólapát (Milota, Itsz: 68.19.63; Baglad Itsz: 68.37.157), amely a régi földmunkánál is hasznos eszközként szolgált, de alkalmanként gabonaforogatásra is jónak bizonyult (10. ábra). A kétágú kovácsolt vasvilla, a kévehányás ismert eszköze (Baglad, Zala m. Itsz: 68.37.170).

5. ábra. Két bankós kasza búzatarakóval, Vászoly

Abb. 5. Sense mit zwei Armen und mit Sensenrute für Weizen, Vászoly, Kom. Veszprém

A fentieket kiegészíti még a bagladi *szemhúzó* (Itsz: 68.31.155) és *törekrosta* (Itsz: 68.37.148) illetve a szalma és szénamunkák eszköze a *szalmahúzó horog*, vagy *vonyogó* (Baglad, Itsz: 68.37.151; [Sukoró, Fejér m. Itsz: 68.154.4) és a szalmavágó (Hódmezővásárhely, 67.141.101; Hajdúszoboszló, Hajdú m. 67.198.7).

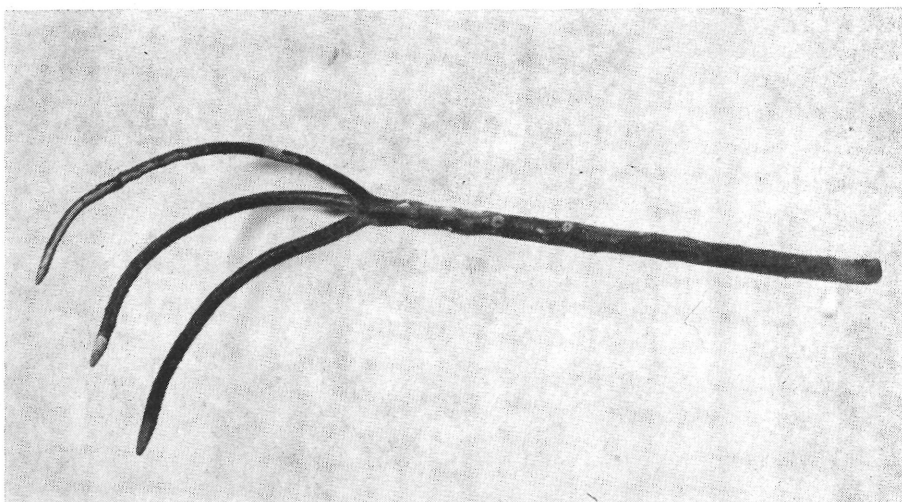
Gabonamérő eszközeinket a 7 *vékából* álló sorozat gyarapította.

Gabonatarolóknak új típusa került Zádorból (Somogy m.) a múzeumba: a *kéreg gabonatarató* (Itsz: 67.187.60), mit hársfából hasítottak le, és hársfa héjjal korcoltak össze. E tárgy alul és fölül nyitott, és csak arra szolgál, hogy a simára sikált padláson a leöntött szemet összetartsa. Viszonylag kései fejlemény: előnyének emlegették, hogy használaton kívül könnyen tehető bárhová.

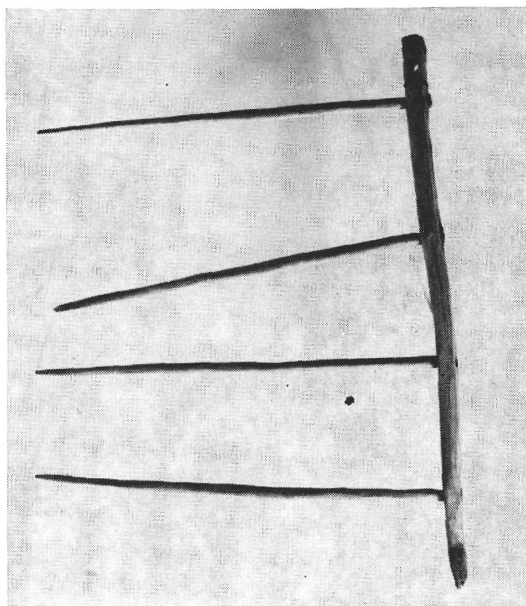
A szalma és szénamunkák eszköze a favilla, melynek mind *hasított* (Poroszló, Heves m. Itsz: 68.73.7; Derecske, Bihar m. Itsz: 68.137.20), mint *toldott ágú* változata képviselve van gyűjteményünkben. (Baglad, Zala m. Itsz: 68.37.145.6–7; Gerjen, Itsz: 68.128.42 Kapolcs, 68.194.23, Boldva, Itsz: 68.198.7.) A sorozatot egy *villahajlító* teszi teljessé (Milota, Szatmár m. Itsz: 68.19.64.) *Szénavágóból* 2 db volt a gyarapodás. (Boldva, Itsz: 68.198.1; Sajókaza, Borsod m. Itsz: 68.198.12).

A Duna parti Gerjenből került a gyűjteménybe egy négyágú törekhányó villa (Itsz: 68.128.42), melynek eredetét egyesek a Balkánon keresték, de párhuzamai Nyugat-Európában is megtalálhatók.

Két ágú *trágyahúzó kapocs* 3 db gyarapította a gyűjteményünket a Dunántúlról. (Itsz: 68.37.170–171; 68.194.8). Ritka példány az a Vászolyon gyűjtött *trágyavilla* (Itsz: 68.194.3), amely az ún. saroglyás típusú villák csoportjába tartozik (11. ábra). E típusból több, fából készült példány ismert Magyarországon, de Nyugat-

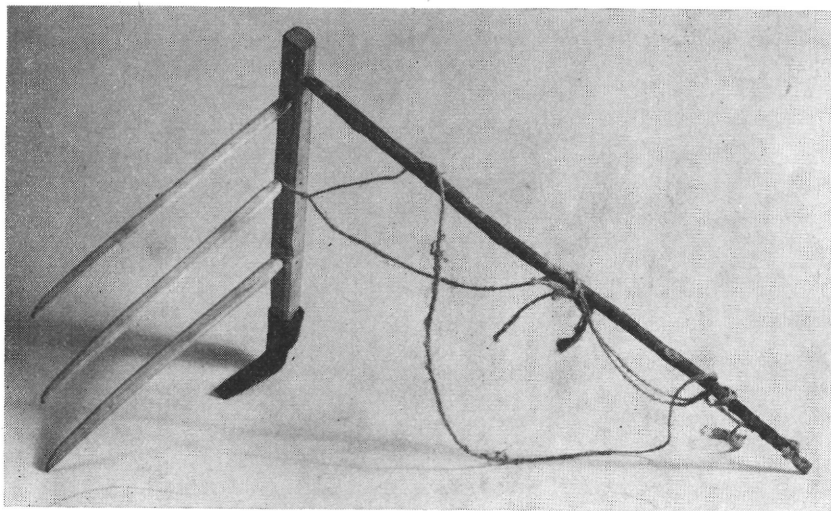
6. ábra. Ágtakaró búzához
Abb. 6. Sensenrute für Weizen

7. ábra. Gereblyés rozstakaró
Abb. 7. Rechensense für Roggen

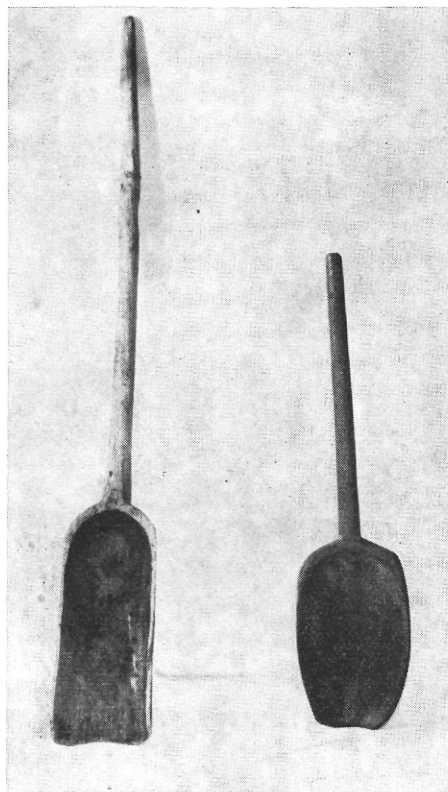
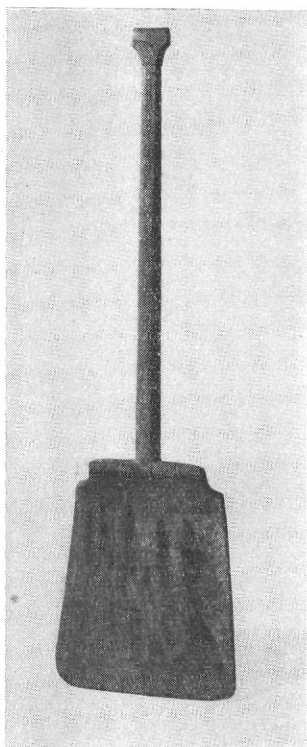
Európában is, a vászolyi példánynak éppen az az érdekessége, hogy a középkori forma pontos mása vasból készült.

Talajművelő eszközeink közül az *ültetőboton* (Alsónyék, Tolna m. ltsz: 67.50.20; Kapolcs, ltsz: 68.194.22,) *acatolókon* (Sajóivánka, ltsz: 68.194.4–6) és *ásókon* kívül (Kispalád, Szatmár m. ltsz: 67.155.65, Alsónyék, ltsz: 67.150.19; Vászoly, ltsz: 68.194.13) a kapák szolgáltattak nagyobb sorozatot. Ennek a fő típusai a háromszögletű szőlőkapák, az ún. *nagykapák*, (Vászoly, 68.194.1; 68.194.9) mezei, vagy *rakománykapák* (Baglad, ltsz: 68.37.140–142; Vászoly, 68.194.10; és Kapolcs,

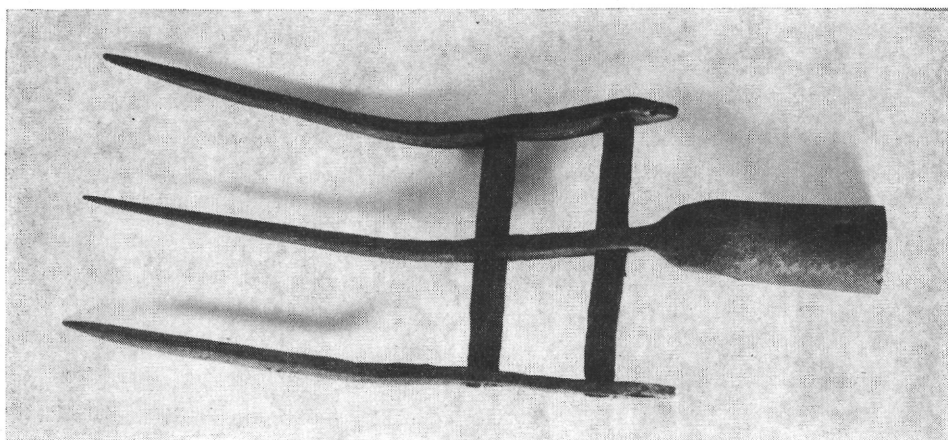

8. ábra. Gereblyés árpatakaró
Abb. 8. Rechensense für Gerste.

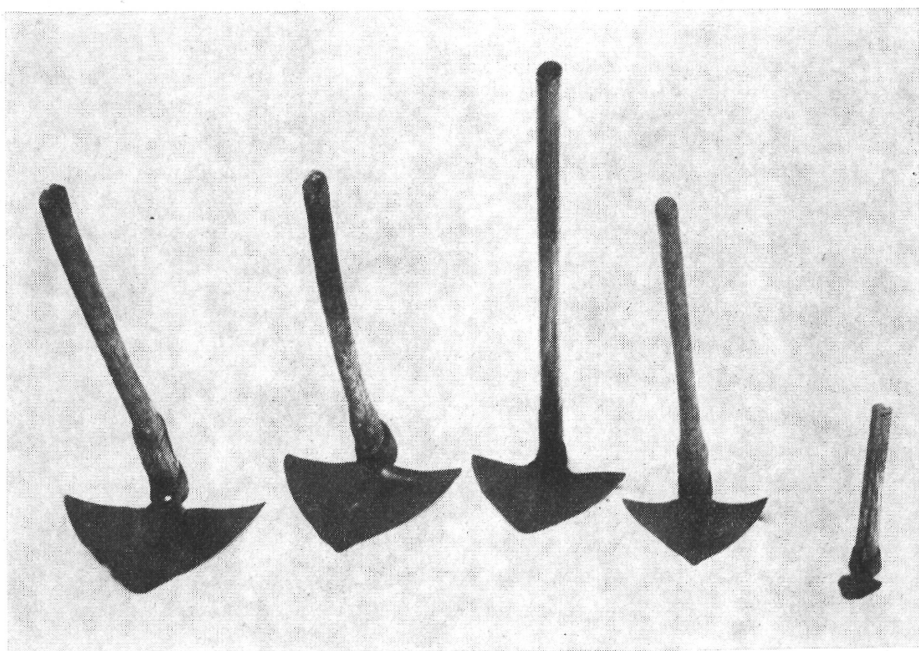
9. ábra. Szórólapátok
Abb. 9. Streuschaufeln

10. ábra. Hólapát, Milota
Abb. 10. Schneeschaukel, Milota. Kom. Szatmár

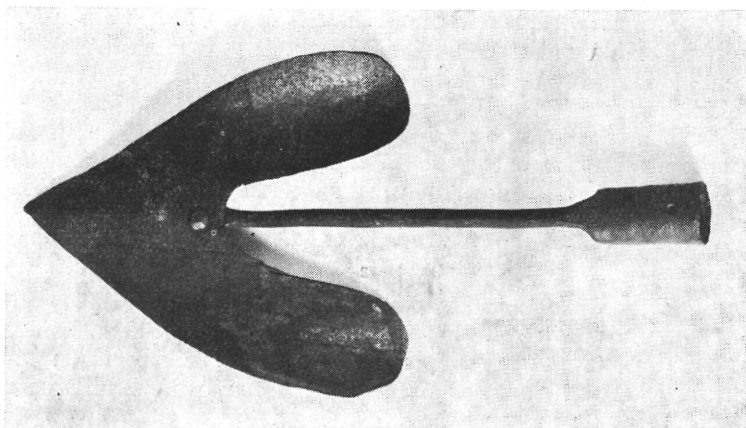

11. ábra. Trágyavilla. Vászoly
Abb. 11. Mistgabel. Vászoly, Kom. Veszprém

12. ábra. Kapasorozat
Abb. 12. Typen von Hacken

68.194.26), *kertikapa* (Baglad, 68.37.143), *ritukapa* (Baglad, 68.37.144), *lukvágó kapák* (Vászoly, 68.194.11–12), *ágaskapa* (Vászoly, 68.194.2), *kiskapa* vagy *gyerekkapa* (Kapolcs, ltsz: 68.194.27), illetve *szárvágó kiskapák* (Alsónyék, ltsz: 67.150.15–18) (12. ábra).

16. ábra. Gazirtó.
Závod
Abb. 13. Reuthaue.
Závod, Kom. Tolna

Mint újabb szerszám megemlíthető a zádori *gazirtó* (ltsz: 67.187.59), melyet a szérűnyesőhöz hasonlóan töltni, taszítani kellett, és amely tulajdonképpen a kerek kezű ekeka egyfajta elődjének tekinthető (13. ábra).

A szőlőművelés eszközei közül 9 *metszőkés* gyarapította a tipologizálás eddig is jó lehetőségeit. Ezenkívül a gyűjtemény egy *szőlőcsömöszőlővel* (Kisgyőr, Borsod m.) ltsz: 68.200.6), *csömölye-merítő kanállal* (Zádor, ltsz: 67.185.58) és *bunkóval* (Tiszakécske, ltsz: 67.92.1) bővült.

A speciális termelőágak szerszámái közül megemlíthető a bagladi (Zala m.) *almaszedő* (ltsz: 68.37.159...60), a gerjени *kukorica morzsoló-szék* (ltsz: 68.128.41), a sajkókazai (Borsod m.) *kukoricamorzsoló* (68.198.15.1...2), s a boldvai (Borsod m.) „borszívó” (68.198.20).

K. CSILLÉRY KLÁRA

A Bútor- és Világítóeszköz gyűjtemény gyarapodása

A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény 1967 és 1968 folyamán 253 tárggyal növekedett, közte egy házbelső — szoba, konyha és kamra — bútorával, ezúttal a Zala megyei Bagladról. Számos további tárgyat a már korábban begyűjtött együttesek kiegészítésére hoztunk be.

Az új szerzeményű bútorok egynegyede, 65 példány, évszámot visel. A XVIII. századból három datált darab való: egy mezőkövesdi téka 1753-ból (68.27.1; 26. ábra), egy derecskei (Hajdú-Bihar m.) gondolkodószék 1781-ből (67.86.1) és egy dunapataji (Bács-Kiskun m.) menyasszonyi láda 1799-ből (68.155.7). A XIX. század első felét 22 évszámú tárgy képviseli, a század második felét 34. A XX. századból datált tárgyak száma 6 darab, a légkésőbbi — még hagyományos stílusban készült — példány egy borotválkozó asztali tükör, amelyet egy mentshelyi (Veszprém m.) pástör 1948-ban faragott (67.63.6).

A bútorgyűjtemény gyarapításánál — amint ez a korábbi évek beszámolóiból is kiviláglik — évek óta különös figyelmet szentelünk a datált tárgyaknak, tudva, hogy ezek egy fajta, igen lényeges vezérfonalat nyújthatnak az eddig ismert anyag értelmezéséhez, a stílusalakulások, változások felvázolásához és bemutatásához. Az idejűjtés néhány kiváló tárgyat szolgáltatott ehhez a munkához.

Az ácsolt ládáknál annál inkább fontos az évszámok példányok felkutatása, mivel hazánkban ezeken a háziiparosoktól, sorozatban készített tárgyakon a datálás rendkívül ritka. A Néprajzi Múzeumba eddig csupán felföldi és déli Tisza-vidéki készítésű ácsolt ládákból sikerült évszámmal jelölt példányokat begyűjteni,¹ az utóbbi két évben viszont Baranya megyéből egymás után két datált „szökrönyt” is szereztünk; az egyik Terehegyről (67.196.1; 14. ábra), a másik Nagyvátyról (68.138.1; 15. ábra) való. A két példány igen alkalmas a baranyai ácsolt ládák régiesebb és újabb stílusa közötti különbségek érzékeltetésére.² Különösen jellemző az évszám szerepe a két lánán. A korábbi, a terehegyi szökröny előrészének hosszú múltról tanúskodó, kiegyensúlyozott kompozíciójába³ hangsúlytalanul illeszkedik bele az új elem, a festett 1837, a középső szakaszt uraló hatalmas rozettát szegélyező két-két kisebb körmotívum közé szorítva. Már az 1830-as években készültek azonban olyan szökrönyök is Baranyában, ahol az előrész alsó deszkájának lényegében az évszám a fő eleme, olyanféleképpen kiemelve, ahogy egyes tulipános ládákon volt szokásos. Az évszám ilyen elhelyezésére jó példa az 1875-ös nagyvátyi szökröny. A baranyai ácsolt ládák kései periódusát, az adott elemek, kötött kompozíciók fellazulásának állapotát szemlélteti egyébként itt már az alsó deszka közép-motívumából, a körbe foglalt hatágú csillagrozettából kétfelé kinyúló, szervezetlen félkör-burjánzás is.

A Vas megyei Magyarszombatfáról is sikerült a Bütorgyűjteményt egy 1843-ból datált ácsolt ládával gazdagítani (67.142.1; 16. ábra). Ennek elejét feketére festett alapon, egyenesekből összetett vésett ornamentika borítja, lényegében ahhoz hasonló, mint ami a szomszédos Kercaszomorról 1954-ben múzeumunkba került, 1840-ből datált ácsolt ágyon látható.⁴ A díszítés alapján úgy tűnik, hogy ez a két, közel egykorú bútordarab egyazon háziiparos kezemunkája.⁵

Ácsolt ládákból gyűjteményünk egyébként az elmúlt két év folyamán 13 példánnyal gyarapodott, s az említettekén kívüliek is igen hasznosan egészítik ki az eddigi együttest. Így például további két példánnyal bővült azoknak az ácsolt ládáknak köre, amelyeket a háziiparosok gyártotta darabok hatására maguk számára faragó

¹ Lásd ehhez: K. CSILLÉRY K.: A Bütör- és világítóeszköz gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Összeállította: Szolnoky L.) NÉ. XLIV. (1962) 232—234.

² Meg kell jegyezni, korábban már megkísértem a baranyai szökrönyök ornamentikájának periodizációját; lásd: KIRÁLYNÉ, CSILLÉRY K.: Az ácsolt láda. MTA. II. Oszt. Közl. 3.1/2. (1951) 252. Akkor három egymást követő stíluskorszakot véltem megkülönböztethetni. Ezt azonban, éppen a datált darabok ismeretében, módosítani kell. További alaposabb vizsgálatig azonban e helyütt csak annyi mondható, hogy az ott feltételezett két első periódust egyidejűleg, párhuzamosan élőknek kell venni, s csupán a harmadikat kései, feltehetőleg XIX. századi alakulásának.

³ Nagy múltra látszik utalni az a tény, hogy a Kárpátmedencében és a szomszédos területeken általánosan elterjedt volt az ehhez hasonló kompozíció az ácsolt ládák elején, amelyiknek fő motívuma a középső, nagy méretű rozetta, mellette esetleg — mint a mi példányunkon is — négy kisebb. Lásd pl. nyugati szlovák, morva, illetve román készítésű példányokon: MRLIAN, R. (red.): Slowakische Volkskunst. II. Bratislava, 1954. 412. t.; OREL, J.: Súsek ve valašském lidovém inventáři. Naše Valšsko. XII. (1949) 104.; JOHNOVÁ, H.: Východní techniky na lidovém nábytku. Časopis Národního musea. CXXL. (1952) 2. á.; Die Volkskunst in Rumänien. Bukarest, 1955, 20. t. Figyelemre méltó, hogy megtalálható ez a jellegzetes kompozíció még távolabb, így Franciaországban is, XVII—XVIII. századi ácsolt ládákon, de természetesen a középeurópai példányokra jellemző hornyolással szemben, az itt szokásos ékrovással kivitelezve (TARDIEU, S.: Meubles régionaux datés. Paris, 1950. 5., 6., 10., 13., 192., 193., 199. á.).

⁴ K. CSILLÉRY K.: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. NÉ. XXXVI. (1954) 73. l., 1. á., X/1—2. t.

⁵ A Vas megyei Felsőszőlőnön gyűjtött ácsolt lánánk (66.39.74) bemutatáskor is felmerült az ország ezen a részén működhetett ácsolt láda készítő központok kérdése, melyek feltételezését ez az újabb tárgy tovább erősítette. Vö.: K. CSILLÉRY KLÁRA: A Bütör- és világítóeszköz gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárggyűjtése. Összeállította: Ifj. Kodolányi J.) NÉ. XLIX. (1967) 288.

14. ábra. Ácsolt láda, Terehegy, 1837
Abb. 14. Stollentruhe. Terehegy, Kom. Baranya, 1837

barkácsolók állítottak elő.⁶ A mostani mindkét ilyen tárgy Somogy megyéből való, az egyik Drávaszentmártonból (67.21.4), a másik Zádorból (67.187.31). A háziiparosok bükkfa szökrönyeivel szemben ezek tölgyfából ácsoltak, s mindkét példány készítője taszító vésővel rajzolta meg az egyenesekből összetett mintázatot.

Emberábrázolásos ácsolt ládáink⁷ száma is újabb példánnyal bővült, ezúttal Mezőkövesdről (67.25.1; 17–19. ábra). Ennek a gömöri típusú és a múlt-század második felében készült ládának az elején, a középső vízszintes deszka mindkét végénél egy-egy félkörből kiemelkedő emberpár látható,⁸ az előlött húzódó deszkán pedig egy kisebb emberalak; mindegyikük égnék emeli a kezét. Ezeket az erősen leegyszerűsítve megjelenített figurákat a tárgy mai használói is emberábrázolásoknak fogják fel. A kettős ábrázolás a tulajdonos parasztcsalád szerint Szűz Mária és Szent József képmása lenne — más helyi adatközlők szerint Ádám és Éva a paradicsomi almafa alatt —, a középső egyedül álló pedig a gyermek Jézus. Ez az értelmezés még akkor is figyelmet érdemel, ha kétségtávol túlágos belemagyarázás is. Jól szemlélteti ugyanis,

⁶ Vö.: *uo.*: 288–293.

⁷ Vö.: K. CSILLÉRY K.: Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban. *NÉ.* XXX XXXIX. (1957) 283–290.

⁸ A bal oldali emberpár képét lásd: K. CSILLÉRY K.: Öreg szökrönyök vallomása. *Múzeumi Magazin.* 1968/I. 4. á.

17. ábra. Ácsolt láda. Nagyváty. 1875
Abb. 17. Stollentruhe. Nagyváty, Kom. Baranya 1875

miként próbálják a falusiak a távoli készítőközpontokban a régies tárggyal továbbörökített motívumokba koruk vallásos képeinek szereplőit⁹ beleláttni, annyira, hogy a páros figuráknak a szimmetrikus felépítésének megfelelő ismétlődését is az azonos ábrájú szentképeknek a falusi szobákban olyannyira gyakori szimmetrikus elhelyezése mintájára fogják fel.

Meg kell említeni az új szerzemények között egy bükkfából ácsolt bölcsőt (67.142.1; 20. ábra). Ácsolt ládák módján díszített, hornyolóval, illetve megfelelő körzővel vésett ívsorokkal, sötétkékre és pirosra festett alapon. Díszítése arra látszik mutatni, hogy Mátraalmás (korábban: Szuhahuta, Nógrád m.) valamelyik „szekrénycsináló” műhelyéből kerülhetett ki a múlt század végén vagy századunk elején. Az ilyen, ácsolt ládáknak megfelelően díszített bölcsők igen ritkák — nyilván általában csak egyéni megrendelésre készülhettek —, múzeumunknak is eddig csupán egyetlen példánya volt belőlük.¹⁰

⁹ Ezek hatására hívja fel a figyelmet: FÉL E. — HOFER T.: Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest, 1966. 16.

¹⁰ A korábbi példány a Vas megyei Magyarszombatfáról került elő (54.26.88); lásd: K. CSILLÉRY K.: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye... NÉ. XXXVI. (1954) 71. 1., 4. á. Van továbbá a játékgyűjteményben egy tiszánánai (Heves m.) kisbölcső (63.85.228), mely gömri ácsolt láda készítő központ termékének határozható meg; lásd: GYÖRGYI E.: A Hagyomány Tárgyai Gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1963–1964. évi tárggyűjtése. Összeállította: ifj. Kodolányi J.) NÉ. XLVII. (1965) 257. 1., 94. á.

16. ábra. Ácsolt láda. Magyarszombatfa. 1843
Abb. 16. Stollentruhe, Magyarszombatfa, Kom. Zala, 1843

Háziiparos központban, a szóban forgó Mátraalmáson készült a 67.86.9 számon beletárolt kisszék is (21. ábra). Ilyen kisszéket ott az 1950-es évekig a Mátra környéki faluk számára, eladásra készítettek, ahol kisgyermeknek vették ülőszékül vagy asszonyok használatára, fonáskor a láb alá tenni. Mint mondják, a falusiak szívesebben vásárolták, ha a fogónyílás kereszt alakú volt. A jelen példány azonban mátraalmási asszonynak készült, 1935-ben, hogy rajta nyugtassa visszértágulásos, kifeléyesedett, fájós lábát. Az utódok szerint további rontástól védett, a kereszt jele mellett, az egyik lábnak a becsapolásába beszorított piros rongyocska is.¹¹ Nem kell különösképpen hangsúlyozni egy ilyen bútordarab értékét, hiszen jól tudjuk, hogy milyen ritka, hogy a tárgy tulajdonosa ismerje és elmondja az óvo szerepűnek látszó jegyek hiedelemtartalmát;¹² bútorgyűjteményünkben is ez az első ilyen példány.

A székfélék gyarapodásából kiemelkedik egy tiszafüredi székecske, *gyalogszék*, amelynek támláját és ülését egyazon nyárfatörzs darabából vágták ki, 1838-ban. Ké-

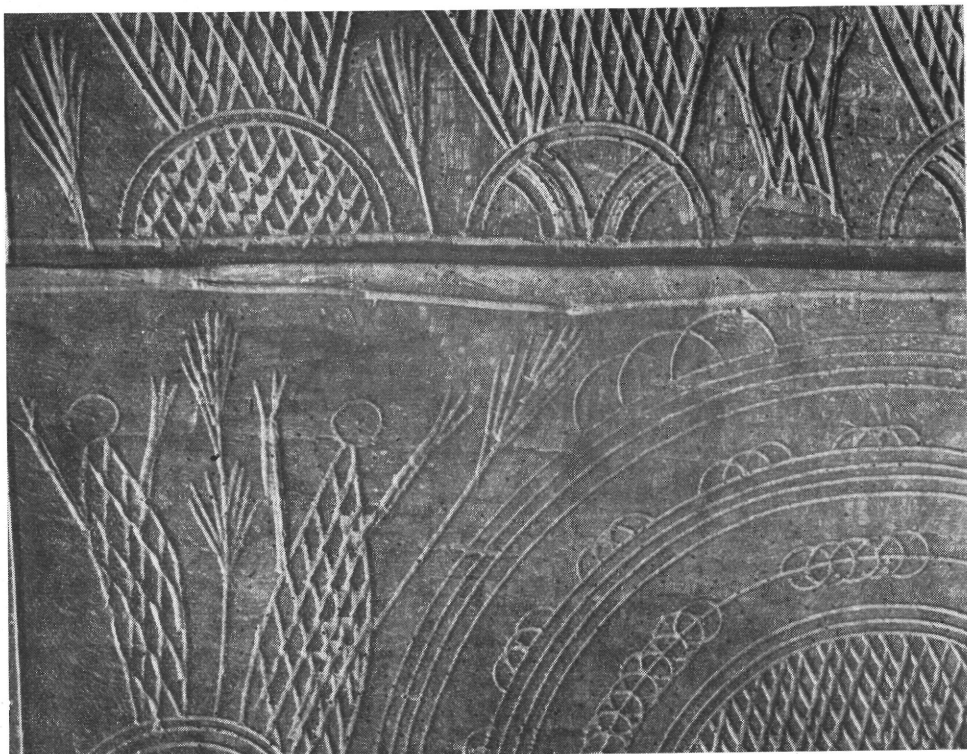
¹¹ Szuhahután az idősebbek a legutóbbi időkig hittek a piros színű rongy védőerejében. Magamnak is volt alkalmam látni, 1949–50-ben, gyakori ottartózkodásom idején, kisgida, kisborjú nyakába szemverés ellen felkötött piros szalagot. Több ízben láttam továbbá piros kendő, ruhadarab alkalmazását gyógyításra, bőrgyulladás, „Szent Antal tüze” esetén.

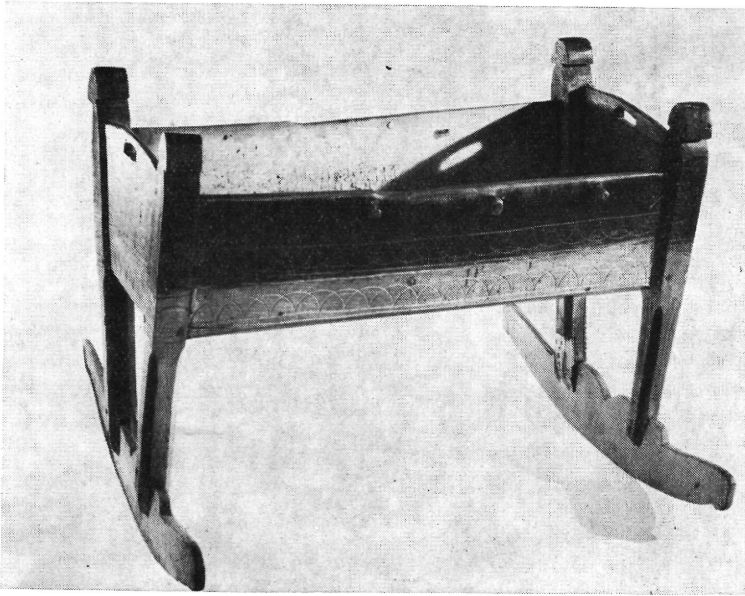
¹² Vö.: GUNDA B.: A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. Ethn. LII. (1941) 66.; uő.: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 91–92.: uő.: A lakóházat védő mágikus jelek. Ind. Ethn. II. (1957) 192–198.; CSABA J.: Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendéknél. Népr. Közl. I. (1956) 102–109.; uő.: Mágikus jelek egy nárai kúton. Ind. Ethn. III. (1958) 229–231.

17. ábra. Ácsolt láda. Mezőkövesd.
XIX. század második fele
Abb. 17. Stollentruhe. Mezőkövesd.
Kom. Borsod, Zweite Hälfte des
XIX. Jhs

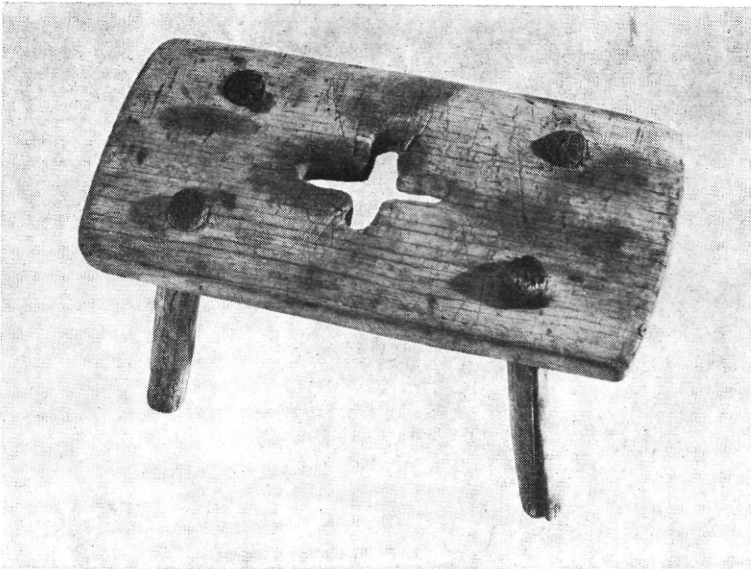

18—19. ábra. Az előbbi ácsolt láda díszítésének részletei
Abb. 18—19. Ausschnitt aus Abb. 17

20. ábra. Bölcső, vésett díszű, vörös-kék alapon. Mátra-vidék. Századforduló
Abb. 20. Wiege, mit Ritzverzierung. Grundfarben: rot und blau. Mátragegend. Jahrhundertwende.

21. ábra. Gyalogszék. Rontás ellen kereszt alakú áttöréssel és ráerősített piros ronggyal.
Mátraalmás (Szuahuta), 1935
Abb. 21. Schemel mit kreuzförmigem Durchbruch und mit angebundenen roten Fetzen gegen den bösen Blick. Mátraalmás (Szuahuta), Kom. Heves

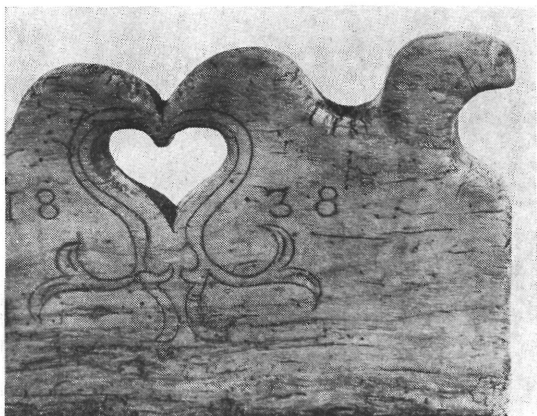
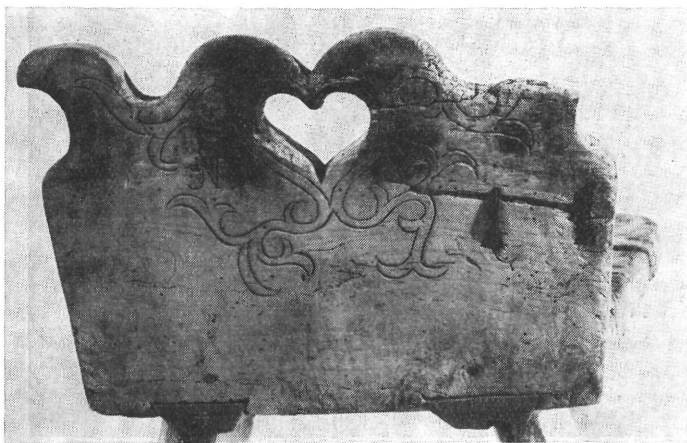

Abb. 22—23. Kleiner Stuhl
(Lehne und Sitz aus einem Stück geschnitzt), bzw.
Detail des Vorderteils der Lehne.
Tiszafüred, Kom. Heves, 1838

22—23. ábra. Kiszék, egy darabból
kivágott támlával és üléssel, illetve a
támla elejének részlete
1838. Tiszafüred,

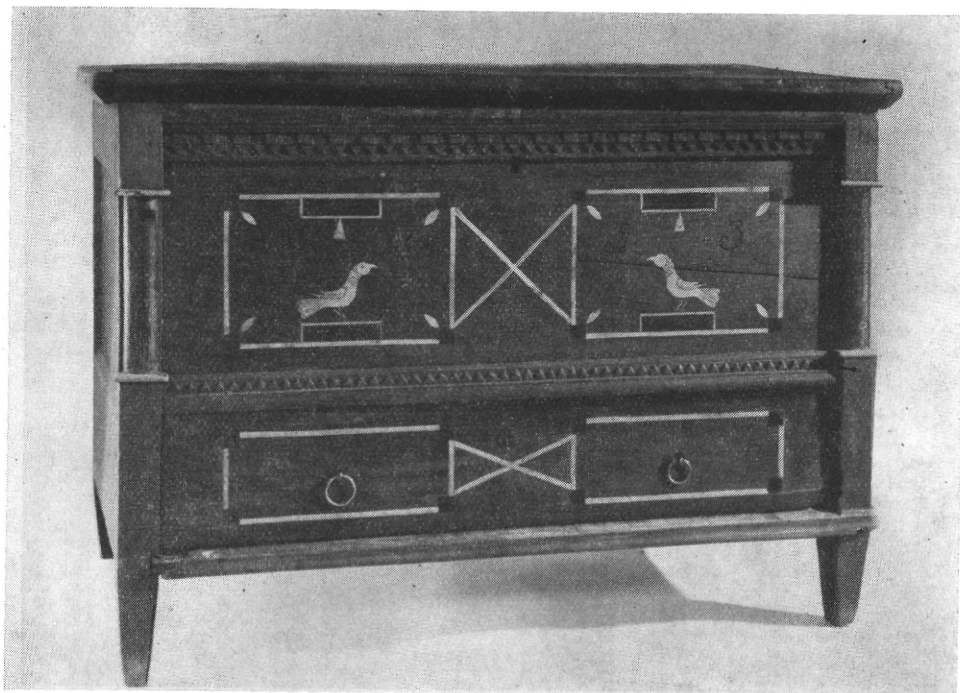

24. ábra. Az előbbi szék
támlájának háta
Abb. 24. Rückseite des
Stuhls Abb 22—23

szítője Négyesi Pál barkácsoló parasztgazda, akinek nevét a hátlapon N P névjel örökítette meg (67.177.1; 22—24. ábra). A támla mindkét felét lendületes, gyakorlott kézre valló bevágott ornamentika ékesíti, a tiszafüredi nyergek díszítésének stílusában. Díszített voltával egyedülálló ez a tárgy azok között a székecskéink közt, melyeknél az ülés és a támla egy fából van.¹³

Az asztalos készítésű bútorok közül szép sorozattal gyarapodott a faberakásos bútorok csoportja. A Balaton-felvidéken, különösen a német falukban sokáig kedvelt maradt berakott, keményfa bútorokból kevés évszámot példánnyal rendelkező eddig múzeumunk. A Monostorapátiból, Szentjakabfáról, Puláról, Vászolyról és

¹³ Ezekre vö.: K. CSILLÉRY K.: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárggyűjtése. Összeállította: ifj. Kodolányi J.) NÉ. XLVII. (1965) 218.

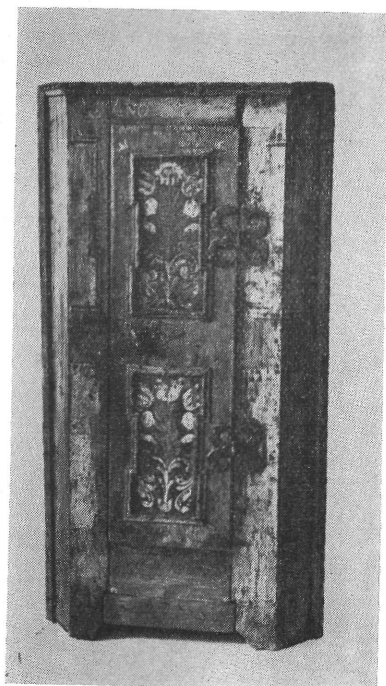

25. ábra Láda, fa és spanyolviasz
berakással.
Monostorapáti, 1851
Abb. 25. Truhe, mit Holz- und
Siegelackintarsia
Monostorapáti Kom. Zala, 1851

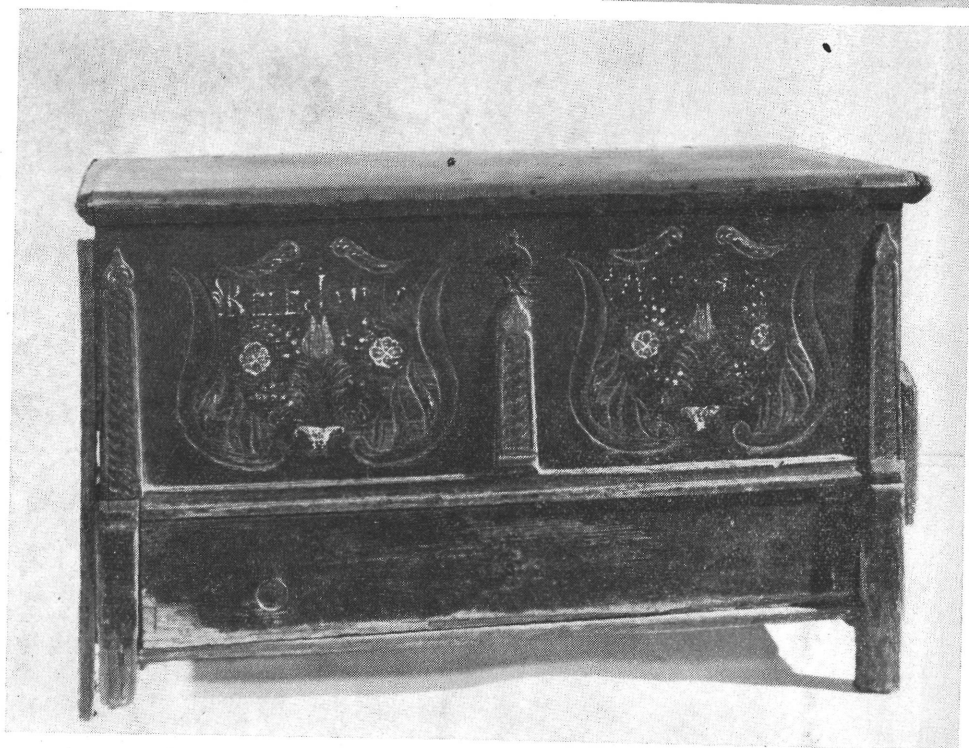

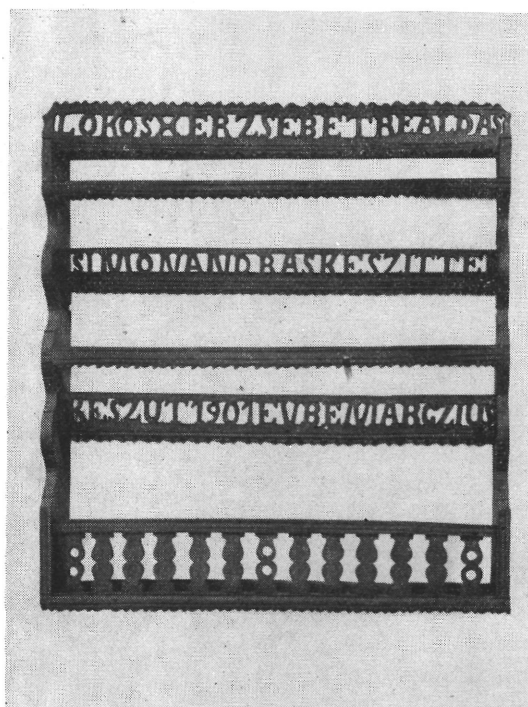
26. ábra. Állószekevény, festett.
Szentjakabfa, 1843
Abb. 26. Schrank, bemalt.
Szentjakabfa, Kom. Zala, 1843

27. ábra. Festett saroktéma, „almárjom”.
Mezőkövesd, 1753
Abb. 27. Bemalter Eckschrank (ung. „almárjom”).
Mezőkövesd, Kom. Borsod, 1753

28. ábra. Festett juhászláda. Dunapataj, 1838
Abb. 28. Bemalte Hirtentruhe.
Dunapataj, Kom. Bács-Kiskun, 1838

29. ábra. „Tányéros”, feliratos korláttal.

Cserépfalu, 1901

Abb. 29. Tellerbrett (ung. „tányéros”), mit durch Schrift verzierten Querleisten Cserépfalu, Kom. Borsod, 1901

Vöröstóról most gyűjtött darabokkal a díszítés alakulásának 70 évét lehet szemléltetni. Sikerült szerezni 1805-ből asztalt (67.63.2), 1824-ből (67.63.3) és 1832-ből ládát (68.12.1), 1851-ből fiókos ládát (68.194.98), 1855-ből tékát (68.194.100), 1864-ből ágyat (68.194.87) és 1876-ből ismét egy ládát (67.63.4). Különösen jelentős a monostorapáti láda (25. ábra), minthogy ezen a faberakás piros spanyolozott díszítéssel párosul. Ugyanis mindeddig bútorgyűjteményünkben csupán két olyan darab volt, két szék, mindkettő 1840-ből, amelyek a múlt század ezen kedvelt dunántúli díszítőtechnikájának a bútorokon való térhódítását bemutathatta, ezeken piros-fekete spanyolozás kíséri az intarziát (23103 és 23104 ltsz., az ezredéves kiállítás szentgáli házából).¹⁴ Igen figyelemre méltó az 1843-ból való szentjakabfai állószekrény (67.63.5; 26. ábra) is, minthogy ezen pedig már a spanyolozott bútorok hatása jelentkezik, s a díszítés piros-zöld festéssel utánozza szinte megtévesztésig pontosan a spanyolozásban szokásos vonalas jellegű ornamentikát.

A Bútorgyűjtemény festett bútorai több korai példánnyal gyarapodtak. A beszámoló elején említett három új szerzeményű, XVIII. századi évszámmal jelölt tárgy is színesen festett, továbbá így díszített egy másik, datálatlan XVIII. századi darab (67.85.2) is, mely Hosszúpályiból (Hajdú-Bihar m.) került ugyan elő, de hihetőleg debreceni készítmény, a század derekáról.

A leginkább figyelemre méltó a festett bútorok közül egy mezőkövesdi származású téka, *almárjom* 1753-ból (68.27.1; 27. ábra). Alapszíne zöld, a mezőké vörös okker, rajta igen tartózkodó, reneszánsz jellegű virágornamentikával. Mindeddig

¹⁴ A szentgáli bútorok faberakásos és spanyolozott díszéről: VAJKAI A.: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 229—230. Ő 1821-ből közölt piros-zöld spanyolozásos és faberakásos leveles ládát, kisnemesi házból (135. á.).

a múlt század derekánál korábról nem ismertünk mezőkövesdi bútordarabot;¹⁵ és az eddig legrégebbi példány arról tanúskodik, hogy a kövesdi bútorok XVIII. és XIX. századi stílusa között ugyanolyan éles az ellentét, mint a múlt század elejéről fennmaradt és a század második felétől készült matyó hímzések között.¹⁶

Egy Dudapatajról gyűjtött ládát is meg kell említeni (67.157.1; 28. ábra), ez ugyanis a férfinéves ládák lassan gyarapodó csoportját¹⁷ növeli. A láda érdekessége, hogy mint felirata jelzi, 1838-ban Kele János juhásznak készült, s azóta is a Kele család férfiágán öröklődött, mint ruhásláda, mely a gyűjtés idején is a szobában állt. A család végig juhászattal foglalkozott, és költözködése során, melynek Jánoshalma, Csorna, Kalocsa, Dunapataj voltak állomásai, vitte magával a ládát.

Végül még egy nyitott tékát, *tányérost* kell megemlíteni, mely a felirat díszítő szerepét példázza. Nyitott tékák szép számmal vannak gyűjteményünkben, köztük olyanok is, amelyek a korlátreszt áttört mintázatú. A cserépfalusi tányérosokon azonban szinte csak a betűknek van díszítő szerepe, ritmusuk, elrendezésük adja a tárgy szépségét.¹⁸ 1968-ban négy ilyen tányérost szereztünk Cserépfaluról (68.28.1—2, 68.34.4—5), mind a századforduló táján készült. A legérdekesebb közülük a 68.34.4 ltsz. példány (29. ábra), hosszú, a tulajdonosra áldást kérő feliratával: „LŐKÖS ERZSÉBETRE ÁLDÁS /SIMON ANDRÁS KÉSZITTE/ KÉSZÜT 1901 ÉVBE MÁRCZIUS”.

KRESZ MÁRIA

A Kerámia gyűjtemény gyarapodása

Az elmúlt két évben 1425 tárggyal gyarapodott a Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteménye, 1967-ben 801 tárggyal, 1968-ban 624 tárggyal. Nem kíséreljük meg e helyen forma, készítőhely, évszám és mester szerint méltatni ezt a hatalmas anyagot, azonban bevezetőül néhány szót szólnunk a XVIII. századi darabokról s azok jelentőségéről.

Először egy 1713-as évszámú tálát kell említenünk, vázából kinövő hármastulipánnal, (67.74.1), valamint egy hasonló típusú három nagy virággal díszített tálát. (67.74.2) E típus sajátossága, hogy a díszítmény nincs tekintettel a tál formájára és elborítja az egész felületet. Színezése sötét barna, vörös, fehér, halványzöld; jellemző vonása, hogy színt színre halmoz. E két darabbal csoportunk összesen 6 tálra gyarapodott, pedig az első még csak 1956-ban került a Múzeumba.¹⁹ A magyar kerámiai irodalom legkorábbi tanulmányai már vitatkoznak, hol készült e típus. Foglalkoztatja a kérdés az osztrák és a szlovák irodalmat is. Legkorábbi publikált darabja 1692-ben készült, nyugati viseletű lovas van rajta. A következő darabot kétfejű sas díszíti, 1702-es,²⁰ majd következik az előbb említett 1713-as tál. A Művészeti Iparban 1889-

¹⁵ A mezőkövesden dívó bútorok a XIX. század derekán általános, jellegzetes, vörös alapon tarka virágokkal festett stílusára lásd: FÉL E.—HOFER T.—K. CSILLÉRY K.: Ungarische Bauernkunst. Budapest, 1958. 94. t.

¹⁶ GYÖRFFY I.: A matyók. Népünk és Nyelvünk. I. (1929) 155—156.

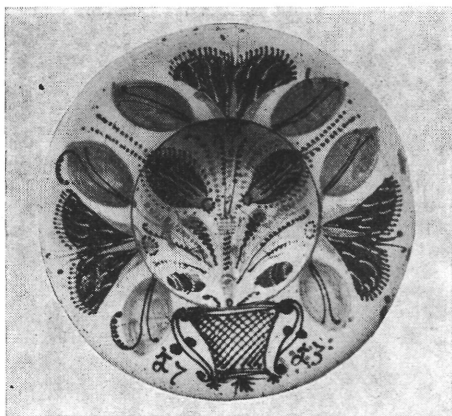
¹⁷ Vö.: K. CSILLÉRY K.: A Bútor- és Világítóeszköz gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése) NÉ. XLIII (1961) 93.; uő.: A Bútor- és világítóeszköz gyűjtemény. (A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Összeállította: Szolnoky L.) NÉ. XLIV. (1962) 236.

¹⁸ LAJOS Á.: Díszes fafaragás a Hór völgyén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. III. (1963) 121., 130—131. l., 26. á.

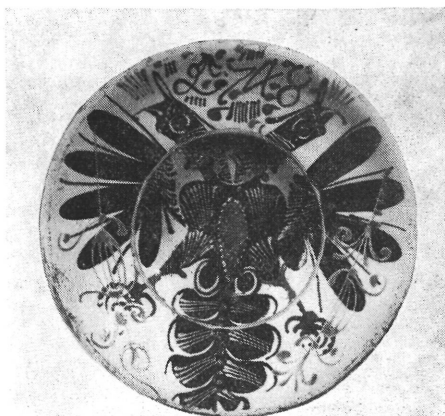
¹⁹ 56.36.2., 1748-as kétfejű sassal; 61.46.26; 65.169.1; 66.163.1.

²⁰ M. HABERLANDT: Österreichische Volkskunst, Wien, 1910, 47. tábla, 3. és 1. kép.

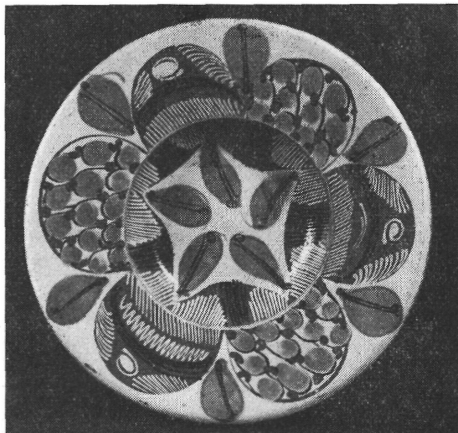
30. ábra. Tál, 1713. Libetbánya
Abb. 30. Schüssel. 1713. Lubietova
(ČSR, ung. Libetbánya)

31. ábra. Tál, 1748. Libetbánya
Abb. 31. Schüssel, 1748. Lubietova
(ČSR, ung. Libetbánya)

32. ábra. Tál, XVIII. sz. első fele, Libetbánya
Abb. 32. Schüssel, erste Hälfte des XVIII. Jhs.
Lubietova (ČSR, ung. Libetbánya)

33. ábra. Tál, XVIII. sz. első fele, Libetbánya
Abb. 36. Schüssel, erste Hälfte des XVIII.
Jhs. Lubietova (ČSR, ung. Libetbánya,

ben megjelent cikk „felső ausztriai hagymás tálak” néven ismertet ilyen tálakat,²¹ majd SPITZER MÓR pozsonymegyei gyűjtő azt állítja, hogy Modorban készültek.²² DIVALD KORNÉL libetbányainak mondja a típust.²³ Az osztrák irodalom a műkereskedői gyakorlat alapján „zöldcsütörtöki tál”-nak nevezi és felső ausztriaiinak tartja.²⁴ A szlovák népművészet egyik újabb kötete bakabányainak véli,²⁵ azt a darabot pedig a Besztercebányai Múzeumból, amelyet DIVALD mint libetbányait mutatott be,

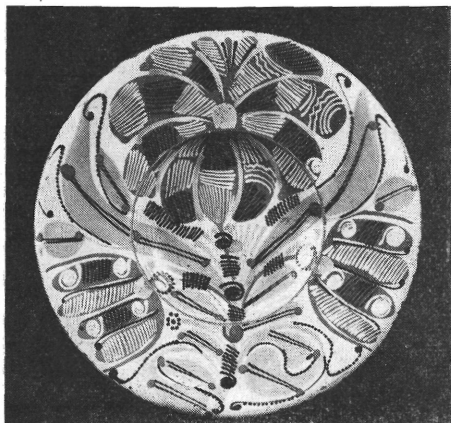
²¹ Sz. I.: Felső-ausztriai hagymás tálak az Iparművészeti Múzeumban. Művészi Ipar, 1889 143.

²² SPITZER MÓR: Néhány adat Felső Magyarország régi agyagiparáról. Művészi Ipar, 1892, 97.

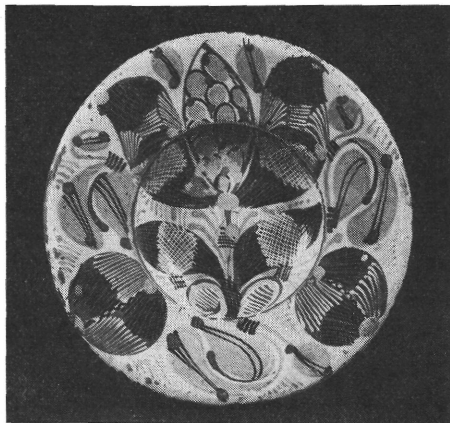
²³ DIVALD KORNÉL: Régi magyar fazekasmunkák. In: Siklóssy László, Holics, Tata, Stomfa, Bp. 1917. 22. kép, és 29.

²⁴ M. HABERLANDT: i. m. 76–77.

²⁵ Slovenské ľudové umenie. II. Bratislava, 1954. XLII. tábla és 351. képhez írt jegyzet.

34. ábra. Tál, XVIII. sz. első fele, Libetbánya
Abb. 33. Schlüssel, erste Hälfte des XVIII. Jhs.
Lubietova (ČSR, ung. Libetbánya)

35. ábra. Tál, XVIII. sz. első fele, Libetbánya
Abb. 35. Schlüssel, erste Hälfte des XVIII.
Jhs. Lubietova (ČSR, ung. Libetbánya)

Óturán készültek mondja.²⁶ Döntő jelentőségű egy hasonló típusú darab, amelyet LEOPOLD SCHMIDT közöl az osztrák népművészetről szóló könyvében: a kétféjű sasos tálon magyar címer van.²⁷ CSILLÉRY KLÁRA e könyvről szóló ismertetésében megírta: magyar címerrel csak a történeti Magyarország területén díszíthették.²⁸ Ez a tál tehát újra a közép szlovákiai eredet mellett szól. Ha meggondoljuk, hogy Libetbányán még 1900-ban is 28 fazekas dolgozott,²⁹ akkor lehetségesnek tartjuk, hogy DIVALD véleménye helytálló.

Bár nem évszámos, de XVIII. századinak, vagy talán még korábbiak vélünk egy kantát, (67.61.1), melyet e század elején talált gyűjtője egy abaujszántói parasztháznál, ahol káposztás edénynek használták. Ha meggondoljuk, hogy a nem távol fekvő Kassa fazekassága milyen jelentős volt, az egyik korai magyarnyelvű fazekas kiváltságlevelével kassai,³⁰ és a nemrég elhunyt MIHALIK SÁNDOR a Miklós börtönben egy volt fazekasműhelyből származó egyszerű edények mekkora tömegét tárta fel,³¹ akkor megnő szemünkben e káposztás edény fontossága. Harmonikus formája és színezése, a formát hangsúlyozó abroncsok, a ferdén elhelyezett virágok a kassai fazekasság egyik legszebb példányává teszik.

Ugyancsak XVIII. századinak vélünk stílusa alapján egy pereckulacsot, de származási helyéről nem tudunk semmit (67.62.4).

Megemlítnék egy 1780-as mázatlan székely kályhacsempét, ennek ismerjük pontos lelőhelyét: Háromszékből való, Ozsdoláról, a Barabás család tulajdona volt. (68.164.1)

Az 1967—68-as év tárggyűjtését erősen befolyásolta a szabadtéri néprajzi múzeum előkészületeként végzett gyűjtés. A leendő szabadtéri múzeumban három felszerelt fazekasműhelyt tervezünk, Hódmezővásárhelyről, Csákvárról és a veleméri

²⁶ U. o. 351. kép és jegyzete.

²⁷ LEOPOLD SCHMIDT: Volkskunst in Österreich, Wien-Hannover, 1966, 67. kép.

²⁸ K. CSILLÉRY: Leopold Schmidt Volkskunst in Österreich. Zeitschrift für Volkskunde, 63. k. (1967). 310.

²⁹ M. Stat. Közl. II. A m. korona országainak 1900. évi népszámlálása, 2. rész Bp. 1904. 20.

³⁰ MIHALIK JÓZSEF: A kassai fazekascéh artikusai 1574-ből. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. (1908). 152—156.

³¹ MIHALIK SÁNDOR: A Miklós börtön. Kassa 1942.

36. ábra. Pereculacs (XVIII. századi)
Abb. 36. Ringflasche (ung. „pereculacs”),
XVIII. Jh.

37. ábra. Káposztás edény, Abaujszántó
(XVIII. századi, Kassa)
Abb. 37. Krautgefäss. Abaujszántó, ehem.
Kom. Abauj-Torna.
XVIII. Jh. Košice (ung. Kassa)

völgy (ún. Züricvölgy) egyik falujából. A fazekasműhelyek felszerelésének gyűjtését a kisebb eszközanyag vásárlásával kezdtük meg. Hódmezővásárhely Tabán városrészéből néhai Imre Sándor korongját és közel száz kisebb szerszámát hoztuk be. (67.145. csoport) Ezek tárgyi anyagban is be tudjuk mutatni KISS LAJOS immár klasszikussá vált tanulmányának tálasszerszámokról közzétett rajzait.³² Ugyancsak Vásárhelyről szereztük meg Patócs József tálasmester magakészítette cserép cégtábláját, ezt özvegye éppen a temetőbe akarta kivinni, hogy a fejfán örökítse meg férje nevét. (67.145.100)

Fazekasszerszámokat hoztunk a veleméri völgyben fekvő Gödörházáról, (Vas m.) és Csákvárról (Fejér m.). A híres mezőtúri mester, Badár Balázs hét különböző színű írókája és ecsettartója is 1967-ben került gyűjteményünkbe (67.118.2—9). Igen jelentős két szerszám, amit Révről kaptunk ajándékba: egyik az íróka őse, az Erdélyben ma is használatos *szaru* (68.178.4), a másik a révi vászonkanták jellegzetes díszítésének eszköze, a *hímző* (68.178.5), viaszba illesztett egyenlőre vágott disznósörte, amellyel párhuzamos vonalakat lehet festeni.

A fazekasmunka szerszámaihoz csatlakozik 20 darab edény, látszólag fületlen fazék, valójában azonban fazekas égetőkemence boltozati edénye (67.114.1—20). E tárgyakat DUMA GYÖRGY főiskolai tanár, a Régészeti Kutatóintézet munkatársa gyűjtötte és ajándékozta múzeumunknak, miután jelentőségükről tanulmányt írt Acta Ethnographica számára.³³

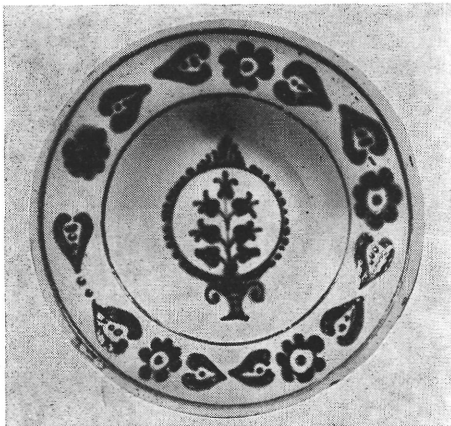
A szabadtéri múzeum egyik legelőrehaladottabb egysége Szatmár megye, ahol

³² KISS LAJOS: A hódmezővásárhelyi tálasság, NÉ. XV. (1914) 249—255.

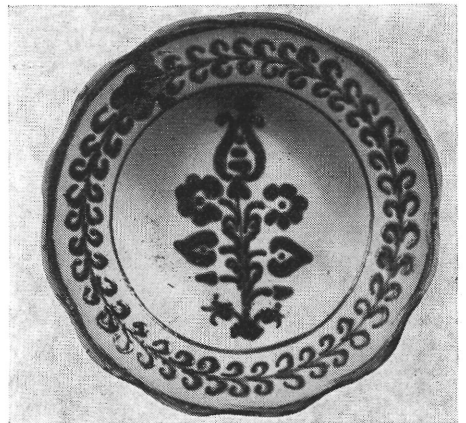
³³ DUMA GYÖRGY: Mit Töpfen überwölbte keramische Öfen. Acta Ethn. XV. (1966)

38. ábra. Hódmezővásárhelyi tálasmester cserép cégére
 Abb. 38. Das Aushängeschild eines Töpfermeisters von Hódmezővásárhely

39. ábra. „Tokános tál” vagy „kék tál”.
 Milota, Szatmár m.
 Abb. 39. „Blaue Schüssel” (genannt auch
 „tokános tál”). Milota, Kom. Szatmár

40. ábra. „Tokános tál” vagy „kék tál”.
 Milota, Szatmár m.
 Abb. 40. „Blaue Schüssel” (genannt auch
 „tokános tál”). Milota, Kom. Szatmár

évek óta folyik gyűjtés. A szatmármegyei gyűjtésekről több ízben megemlékezett e folyóirat.³⁴ Olyan mennyiségű és jelentőségű, részben ismeretlen kerámia került elő e vidékről, amely megérdemli az önálló feldolgozást. A készítőhelyek részben problematikusak. Úgy érezzük, hogy leginkább az Avasság vidéki fazekassággal van rokon-

³⁴ MORVAY JUDIT—MOLNÁR MÁRIA: Tárggyűjtés Szatmárban. NÉ. (1966) 255—307.

41. ábra. „Pálinkás faziék”, a veleméri völgyből, lelőhelye Baglad, Zala m.
Abb. 41. Branntweintopf („pálinkás faziék”) aus dem Velemér-Tal. Gefunden in Baglad, Kom. Zala

42. ábra. „Pálinkafolato fazok”, Hegymagasi Bakos István számára készült 1878-ban
Abb. 42. Branntweinbrenner-Topf („pálinkafolato fazok”), verfertigt für István Bakos von Hegymagos, 1878

ságban egy sorozat fehér alapon kék mintás, igen dekoratív tál, ezeket egyesek emlékezte szerint az Ugocsa megyei Gödényházáról hozták (68.19.16–19). *Tokános tál*-nak mondták, vagy színe után *kék tál*-nak. Elkerültek ide a Rimaszombat környéki fazekasok készítményei; még rendelésre is készült edény. Az egyik Milotán gyűjtött lakodalmas fazékre rá van írva a tulajdonos és a készítő neve: „Kanasi Piroskának 1885 évben csinálta Párvi András,” (68.19.43). Gyűjteményünkben ezenkívül két gömöri lakodalmas fazékre írták rá a tulajdonos nevét, egyik 1881-ben készült Dargai Istvánnak Mezőcsátra, (68.216.24), a másik Hajdúszoboszlóra Csanádi Sándornak 1909-ben (62.139.1), de a milotai az egyetlen olyan lakodalmas fazék, melyen a fazekas is szignálta nevét.

Kétségtelen, hogy a szatmármegyei Tiszahát és Erdőhát vidékének Nagybánya volt az egyik fontos szállító központja, ezt nagy számú igen szép feketén-fehér szilke bizonyítja, (például 68.19.39), helyi nevén *serpenyő*. Fekete-fehér nagybányai szilkek távolabbi helységekből is bekerültek gyűjteményünkbe az elmúlt két év folyamán is: Hajduböszörményből (67.56.2), Szoboszlóról (67.198.4). Feltételezhetőleg a debreceni vásár volt a közvetítő hely.

A szabadtéri múzeum igényei számára történt a gyűjtés a zalamegyei Bagladon (68.37-es csoport) és a somogy megyei Zádoron (67.187-es csoport). A zádori anyagban a baranyai központok (Mohács, Óbánya), a zalamegyei Sümeg és a távoli veleméri völgy tárgyai találkoznak. Baglad közel fekszik a veleméri völgy falvaihoz, nem csoda, hogy az itt gyűjtött egyszerű edények mind e völgy gerencsér mesteriségének emlékei. Eddig ismeretlen forma is bekerült, melyet az eddigi feldolgozások nem említettek: kiöntőcsöves fazék, *pálinkás faziék*. Az egyik évszamos, 1886-ból való, viszony-

43. ábra. Dunapatajon készült „paprikás bödön”, 1866
Abb. 43. Vorratstopf für Paprika („paprikás bödön”), verfertigt in Dunapataj, Kom. Bács-Kiskun, 1866

44. ábra. Gyertyamártó edény, Dunapataj
Abb. 44. Lichtziehergefäss, Dunapataj, Kom. Bács-Kiskun

lag korai dátum; a másik olyan tárgy, amely ritkaságszámba megy gyűjteményünkben és félig-meddig kosárnak számít: fűzveszővel befonott edény, hasonlóan a mai demizsonhoz. Ilyen cserépedény ezen kívül egy van gyűjteményünkben, egy mázatlan korsó a somogy megyei Istvándiból.

Maga a pálinkafőző fazék is ritka tárgy volt eddig gyűjteményünkben, szinte csak egy nevezetes képviselője volt: egy 1775-ös darab Dunavecseről „Simon János . . . fazika” felirattal (130.837). (Szeretném feltételezni, hogy talán egykor Petrovics István kocsmájában használták.) Most is bekerült e ritka edény a Balaton felvidékéről, Hegymagásról, mégpedig nevével együtt: „1878 ban készült hegymagasi bakos István nak pálinkafolató-fazoka, csinálta Szücs György” (68.85.4). E kétfülű pálinkafolyató fazéknak kisebb egyfülű párja is van (68.217.17). Mindkettő formája, színezése eltér a velemér völgyi pálinkás fazekaktól, ez természetes, mert a Balatontól északra nem vettek veleméri edényt. Nem is készülhettek Sümegen, mert ott Szücs nevű fazekas ez időtájt nem dolgozott.³⁵ A készítés helye egyelőre még problémátikus, talán Tapolca. A Veszprém megyei múzeum anyagában, a badacsonyi Szegedi Róza ház kiállításában több hasonló pálinkás fazék van.

Igen erőteljesen növekedett a Duna két oldaláról származó anyag: a tolna-megyei Sárköz és Dunapataj, Kalocsa, Harta népe által használt cserépanyag. Ez a gyűjtés is a szabadtéri múzeum igényei szerint történt: a ház- és konyhafelszerelésnek minél teljesebbé tételére irányul. A korábbi évek anyagával együtt egyre többet tudunk meg a dunamenti fazekasközpontokról: Kalocsa, Pataj, Mohács, Szekszárd

³⁵ NÉMETH JÓZSEF: A sümegi népi fazekasság. Népr. Közl. V. (1960) 193–194.

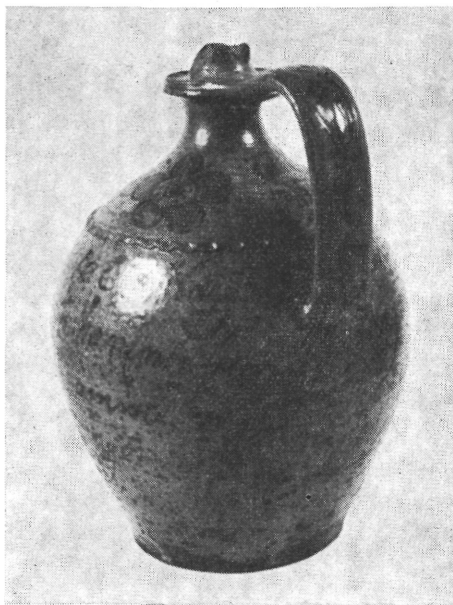
45. ábra. Tiszafüredi butykoskorsó, 1834
Abb. 45. Schnapskrug von Tiszafüred, 1834

46. ábra. „A T. Füredi Betsülletes Chéhális
Mester Emberek” butykoskorsója, 1837
Abb. 46. Schnapskrug der ehrw. Zunftmeister
von Tiszafüred, Kom. Heves, 1837

47. ábra. Tiszafüredi butykos korsó,
Nagy Mihály készítette, 1844
Abb. 47. Schnapskrug von Tiszafüred, Kom.
Heves, verfertigt von Mihály Nagy, 1844

48. ábra. Tiszafüredi butykos korsó,
K. Nagy Mihály készítette, 1852
Abb. 48. Schnapskrug von Tiszafüred, Kom.
Heves, verfertigt von Mihály Nagy, 1852

49. ábra. Tiszafüredi tejesköcsög, fülén felirat: „Nagy Lidi”
Abb. 49. Milchtopf von Tiszafüred, Kom. Heves, mit der Inschrift auf seinem Henkel: „Nagy Lidi”

50. ábra. Tiszafüredi tejesköcsög, fülén évszám: 1909
Abb. 50. Milchtopf von Tiszafüred, Kom. Heves, mit der Jahreszahl auf den Henkel: 1909

készítményeiről. Említésre méltó például egy mázatlan kétfülű bödön, amely Duna patajon készült 1866-ban (68.155.41), mázatlan kalocsai köpülő (67.157.31), gyertyamártó (67.157.30), öntözőkanta (67.157.32); a kalocsai szállások házaiból mázas szenteltvíztartók (67.157.33, 34; 67.104.12).

Egyre teljesebbé válik a hartai németiség kerámiakultúráját bemutató tárgyak együttese; az edények mellett most két zöldmázás cserépkályha is múzeumunkba került (67.189.1 és 2.).

Az ismert alföldi fazekasközpontokból nemcsak sok edényt gyűjtöttünk az elmúlt két év alatt, hanem olyan tárgysorozatok kerültek be, melyek erősen befolyásolják szemléletünket. Tiszafüredet mint tálasközpontot tartottuk számon, tudtuk, hogy korsó és butykoskorsó legfeljebb saját használatra készült. VISKI KÁROLY Tiszafüredi cserépedények című kötetében egyetlen butykoskorsót közöl;³⁶ 1962-ig csak négy butykoskorsó volt gyűjteményünkben Tiszafüredtől, ezek közül kettő írókás díszű, ezért akkor annál nagyobb örömmel számoltunk be arról, hogy egy rendkívül díszes nagy butykoskorsót vettünk az egyik volt birtokos családtól.³⁷ 1967 folyamán nem kevesebb, mint hat butykoskorsó került be Tiszafüredről, öt évszamos, három az 1830-as évekből, korábbi időszakból, mint bármely más ismert tiszafüredi edény. Az elsőt 1832-es évszám van, díszje egyszerű, színe barna (67.171.1); a következő 1834-es, oldalt lapított szokatlan forma nagy írókás rozettákkal, elején furcsán elválasztott írókás szöveggel (67.210.21). Egy zöldmázás, abroncsos butykos-

³⁶ VISKI KÁROLY: Tiszafüredi cserépedények. Bp. 1932. 26. kép.

³⁷ A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. NÉ. XLV. (196). 139–140. 62.32.1.

korsó a karcolt felirat szerint a tiszafüredi csizmadia, szabó és szűcs mesterek számára 1837-ben „Vevődött Egy Forint 45 kratjzár” árán (67.57.2). E céhbutykos párja — ára is azonos volt! — a karcagi Györfly István Nagykun Múzeumban van; úgy látszik együtt rendelték a két darabot és később sodródtak szét.

Két butykoskorsó nevezetes mester műve: ifj. Nagy Mihályé. DOMANOVSKY GYÖRGY szerint Nagy Mihály mezőcsáti születésű fazekas, akinek neve 1831-ben a miskolci fazekaslegények között szerepel, Miskolcra visszatért Mezőcsátra, a kiváló Rajczy Mihály mellett dolgozhatott, majd Tiszafüredre költözött, ahol ő honosította meg „a mezőcsáti, de különösen Rajczy díszedényeinek stílusát.”³⁸ DOMANOVSKY szerint a Néprajzi Múzeumban hét edény az 1845—47-es évekből kétségtelenül az ő keze munkája.³⁹ A Tiszafüreden gyűjtött új butykoskorsók közül az egyik az 1844-es évszámot és Nagy Mihály aláírását viseli a korsó fülén (67.57.3). A másik butykoskorsó 1852-ből való; az edény teljes felületén spirálisan megy körbe az írókás felirat: „anno az 1852 dik Évbenn készítette K Nagy Mihály Fegyverneki Mihály nak Tiszafüredenn ha nints benne legyen benne az volt árok tőnn az Letzke ammi menne más kutyába job lesz az magunk gyomrába” (67.171.2). A vers első fele gyakori a századvégi tiszafüredi butellákon, főleg Katona Miklós és Juhász Zsigmond darabjain, a mondás nyilván Mezőcsátról ered, hiszen Ároktő Mezőcsáttal szomszédos. A felirat második két sora idézet Csokonai Szerelemdal a csikóbőrös kulachoz c. verséből. E butykoskorsó eddig a legkésőbb ismert darabja Nagy Mihálynak, akinek előneve K betűvel kezdődött. Az írás kétségtelenné teszi a mester azonosságát; jellegzetes vonás, hogy az „y”-t belekanyarítja a „g” betűbe.

Említettük, hogy Tiszafüred elsősorban tálás központ volt, a fenti butykoskorsók is megrendelésre készültek. Tálás edény mellett az edénynek közel 30%-a köcsög volt, mégis tiszafüredi köcsög évekig alig volt gyűjteményünkben.⁴⁰ Az elmúlt két évben ez a forma is szaporodott, van köztük mázatlan és egyszerűbb díszű darab, két darab mintája azonban jellegzetesen tiszafüredi, (67.171.3; 68.33.70). De míg a tiszafüredi tálasedény és szilkék formája állandó, jellegzetes, a tejes köcsögök formája igen különböző és ez megnehezíti a díszítetlen darabok meghatározását. Talán csak a száz erősen kiálló rájája és a hirtelen hajló lapos fül segít eligazodnunk abban, hogy melyik darab készült a helységen.

1961-ben beszámoltunk arról, hogy Szentirmai László rajztanártól nagy és jelentős mezőcsáti gyűjteményt vettünk.⁴¹ Gyűjteménye eladása után Szentirmai László újra hozzáfogott a gyűjtéshez és most ezt a második gyűjteményt is megvásárolhattuk tőle, 131 tárgyat, melynek több mint fele mezőcsáti, de e mellett más központokban készült, Mezőcsáton használatos tárgyak is szerepelnek benne, például tiszafüredi és mezőtúri darabok. A legnagyobb meglepetést egy kicsiny butella okozta, mindössze 10,5 cm magasságú és emberalak van rákarcolva (68.33.1). Hátsó oldalán finom kíművelt írással a következő felirat olvasható: „anno 1837 dik Esztendőben Csinálta Nagy Sándor aki iszik belőlle vájjon egissigire ... vege”. E mester neve ismeretlen, DOMANOVSKY se említi. De ha meggondoljuk, hogy Dománovszky kutatásai szerint a fent tárgyalt ifjú Nagy Mihály 1831-ben ment Miskolcra tanulni, és 1834-ben a mezőcsáti Nagy Ferenc neve tűnik fel a miskolci fazekaslegények névsorában,⁴² aki talán

³⁸ DOMANOVSKY GYÖRGY: Mezőcsáti kerámia. Bp. (1953) 33.

³⁹ DOMANOVSKY GYÖRGY: Magyar népi kerámia. Bp. 1968. 40. E hét tárgy leltárszáma: 78.792, 51.31.331, 377, 378, 387, 397 és 499, az elsőt GYÖRFFY ISTVÁN gyűjtötte Tiszaszöllösről, az utóbbi hat darab Kund Elemér gyűjteményéből származik.

⁴⁰ KRESZ MÁRIA: Fazekas, korsós, tálás. Ethn. LXXI. (1960) 361.

⁴¹ KRESZ MÁRIA: Újonnan szerzett mezőcsáti cserépedények. NÉ. XLII. (1960) 161—180.

⁴² DOMANOVSKY GYÖRGY: Mezőcsáti kerámia 20.

ifj. Nagy Mihály testvére volt; feltételezhető, hogy Nagy Sándor e két fazekaslegény apja volt. Mindenesetre ifj. Nagy Mihály stílusa, színezése nagyon közel áll Nagy Sándor darabjához, volt honnan örököljön ízlést, mesterségbeli tudást.

Nincs terünk itt olyan részletesen foglalkozni Szentirmai gyűjteményének tanulságaival, mint az elmúlt alkalommal tettük és még csak egyetlen tárgyról szólunk; egy disznóalakú perselyről (68.33.19). Hasán az 1906 évszám alatt „H JÉS H L” kezdőbetűk olvashatók, de bizonyos, hogy ez nem a készítő nevének monogramja. DOMANOVSKY kutatásai alapján kétségtelen, hogy e darab mestere Horváth Sándor, aki 1916-ig élt, „a formák mestere volt”, állatalakú butykosokat, kos-, kecske-, disznó-, sündisznóformát készített és 1897-ben egyik rokona esküvőjére Horváth Lászlóné Gál Lidiának, ember- és állatformájú butykoszt és más tárgyakat csinált.⁴³ Feltételezhető tehát, hogy e malac-persely szintén nászajándéknak készült, a két monogram az ifjú pár nevét jelzi.⁴⁴

Sok, viszonylag korai edény jött be e két év alatt Mezőtúrról. Az ismert mezőtúri mázas edények általában dudi alapszínűek, ez a stílus az 1870-es években kezdődik. Az ennél korábbi túri edény már ritkaság, ezek alapszíne többnyire fehér. (Vö. fehér butella 67.9.1). Most a korai színezés új képviselői kerültek elő az 1860-as évekből: zöld máz alatt fekete írókás mintával díszített darabok, főleg butykoskorsók (67.120.4; 68.85.1; hasonló korszok 1872-ből, 67.164.2). Korainak számít a fehér alapú zöld írókás és mangán spongyázás díszítés, ilyen egy 1876-os butykoskorsó, (67.67.10).

Az ilyen díszítőtechnikák, színezések nemcsak egy központ anyagában figyelhetők meg. A zöld-fekete színezés Tótkomlóson is nagyon kedvelt volt, egy szép nagy butykoskorsó példa erre (67.7.3). Hasonló színezésű egy 1835-ös darab, amely talán Mezőcsáton készült (67.209.1).

A közel másfél ezer kerámiatárgy között még számos központ, számos mester neve bukkant fel. Kiskőrös (67.48.6, 7), Tószeg (67.164.4), Békés (68.149.3), a biharmegyei Csokály (67.41.1), — eddig nem, vagy alig képviselt központok egy-egy darabja került gyűjteményünkbe. A zemplénmegyei Végardóról olyan tál, amely édesanyának készült, — egyetlen a maga nemében! (67.99.4). Legéndről kis fütyülőmadár két szarvacskával (68.61.2), mint az ismert „gyüdi bika”, — párhuzamát a Kaukázusból ismerjük.⁴⁵ Tálacsát tartó nőalak és hasonló másik női figura valószínűleg Bakabányáról (68.86.1—2). Évek óta először miskakancsó is került elő helyszíni gyűjtés során; sablonban mintázott fejű írókásdíszű mezőtúri darab Rácalmásról (68.133.3). Két balkáni típusú korszok Tiszavárkonyról, valószínűleg Pirot-i készítmény, a délről észak felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok kivételes példája (67.48.2 és 3).

Végül még néhány szót üvegyűjteményünkről. Főleg a Bükk hegységben fekvő Répáshutáról származó tárgyak kerültek be, de néhány bakonyi hutában készült üveggel is gyarapodtunk. Különleges alkalomra készült darabot is említhetünk: kereszteléskor használt kék kancsó és tálacska (68.10.28 és 29), — halotti torra szánt csiszolt díszű borosüveg sírral, ásóval, kapával és csákánnyal (67.207.1).

Az 1962-es évi tárggyűjtés ismertetésekor szoltunk egy 1791-es bányász türelemüvegről, melynél korabbit sem a Német Érchegységből, sem a felföldi bányavárosokból nem ismertek.⁴⁶ Most ennél is korábbi magyarországi türelemüveg került be, 1784-ből, Földvállról. Oltárt raktak bele, ennek hátlapján felirat olvasható: „Joseph Vellisch Gardiner zu Földvár in Ungarn Anno 1784.” (67.205.1)

⁴³ U.ott. 50 képhez írt jegyzet.

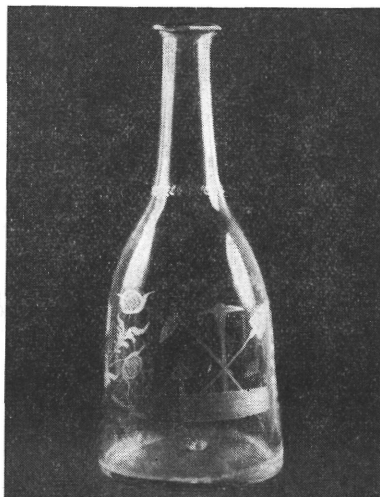
⁴⁴ U.ott. vö. 79 kép.

⁴⁵ Magyar népi díszítőművészet, Bp. 1954. Vö. Keramika. Krasznaja glinjanaja poszuda. Etnografija Gruzii. Tbiliszi. 1964. 5 tábla.

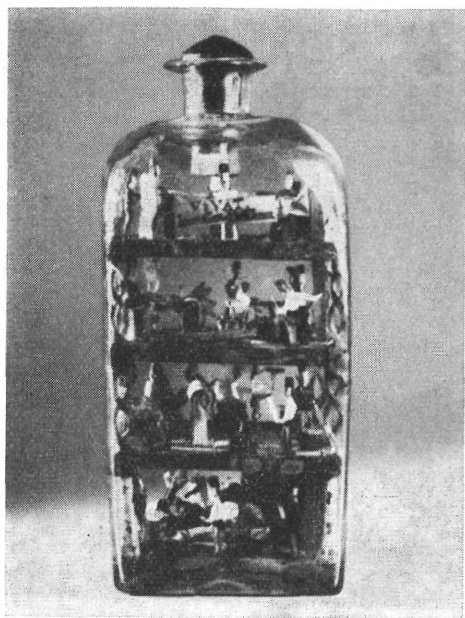
⁴⁶ 62.141.1. A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. NÉ. XLV. (196). 140—142.

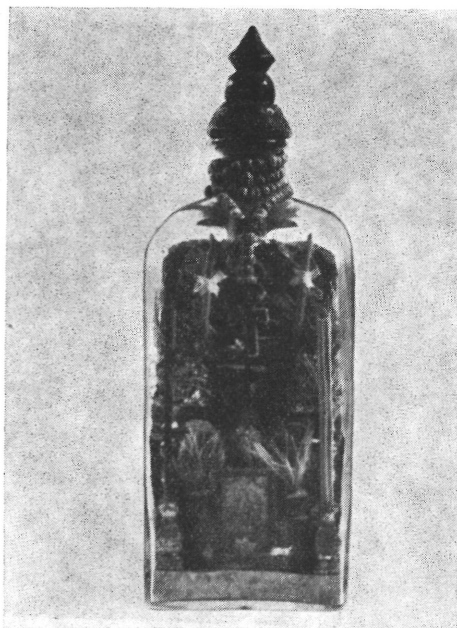
51. ábra. Keresztelői kancsó és tálacska, Borsod m.
Abb. 51. Taufkanne und Schüsselchen, Kom. Borsod

52. ábra. Borosüveg, halotti torra
Abb. 52. Weinflasche, für den Totenschmaus

53. ábra. Türelműveg bányajelenettel, 1791.
Bakabánya vagy Selmezbánya
Abb. 53. Eingericht mit Szene der Bergleute.
1791. Pukanec, oder Banska Štiavnica
(ČSR, ung. Bakabánya, oder Selmezbánya)

54. ábra. Türelműveg oltárral,
Földvár, 1784
Abb. 54. Eingericht mit Altar.
Földvár, Kom. Tolna, 1784

GYÖRGYI ERZSÉBET

A Szokás- és Játék-gyűjtemény gyarapodása

A szokás és játék gyűjtemény 1967—68. évi gyarapodása 209 db. Ezekben az években a gyűjtemény rendezési és nyilvántartási munkálatainak befejező teendőit végeztük, tehát a nagyarányú és tervszerű gyűjteménygyarapításra nem volt mód. Ilyen körülmények között a következő új szerzeményekről számolhatunk be:

A dramatikusság szokásnyagban néhány fontosabb tárggyűjtés került a gyűjteménybe; a mátraalmási farsangi asszonymulatság borotváló szokásához és lakodalmi jelenetéhez való kellékek (68.18.3—10), valamint Kölcséről bábos betlehemesek felszerelése (68.58.1—18). Mindkét szokásról, közvetlenül a tárggyűjtést megelőzően film és leírás készült.

A hímes tojás gyűjteményt több, értékes sorozattal sikerült kiegészíteni: Erdélyből (Gyimes, Sóvárád), valamint a Dunántúlról.

Az emberi élet szokásai tárgykörében vőfénybotokat szereztünk, Cserépfaluból, valamennyi esztergályosmunka. (67.121.1; 67.124.1—4; 67.175.1). Ugyan-e gyűjteményrészt gazdagítja CSALOG ZSOLT tervszerű akciója, melynek keretében az ország fejfatípusait a gyűjteménybe hozza, hogy a későbbiekben a Szabadtéri Múzeum temetőjét, a gyűjtemény anyaga alapján el lehessen készíteni. Idén nagyobb sériát hozott be Szabadszállásról (68.112.1—21) és Gerjenből (68.128.1—15).

A játékkanyag kisebb mértékben, egy-egy hiányt pótoló tárggyal gazdagodott, ilyenek a hartai német babaagy és hozzátartozó felszerelés (67.104.46).

VARGA ZSUZSA

A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása

A Hagyomány Gyűjtemény népi vallásossággal kapcsolatos tárgyai a Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény képkollekciójával együtt az utóbbi időben bizonyos fokig önálló gyűjteménnyé kezdtek alakulni. A két gyűjtemény e járulékos részlegei első-sorban azért kapcsolódnak össze, mert túlsúlyban művészi alkotások lévén megkülönböztetett feldolgozásmódot igényelnek.

Az utóbbi két év 114 tárggyal növelte ezt az anyagot. Ebből 91 kép, 13 db szobor, 5 db vallásos tárgyú könyv, 5 db pedig egyéb, szintén a hitélet kellékei.

A képek között ma még ritkaságként kell említenünk a 68.194.91-es színezett kis rézmetszetet Vászolyról (Zala m.) és a 68.174.17-es leltári számú, „Veronika kendője” rézmetszetet Boldogról (Heves m.). Hasonlóan értékes az a két vízfestmény (68.155.4—5), amely Dunapatajról került gyűjteményeinkbe. A képek ugyanis egészalakos portrék, anya és leányát ábrázolják, akik mindketten babaasszonyok voltak Madocsán a múlt század második felében. A két darab tehát azt bizonyítja, hogy volt a foto-portréknak előzménye illetve párhuzamos megfelelője a falusi enteriörökben.

A 68.181.1-es tárgy szintén rézmetszet, de részben fedőfestékkel átfestett és vízfestékkel színezett, a ruházatot pedig textil-applikációk gazdagítják. Házi kegykép lehetett. Értékes adalékot jelent a Mária-kegyhelyekhez fűződő kultusz szempontjából is. A kép ugyanis a kolozsvári könnyező Mária mása, melyről JORDÁNSZKY könyve,⁴⁷ RUDNAY SÁNDOR művére, mint forrására hivatkozva közvetíti a hagyo-

⁴⁷ JORDÁNSZKY ELEK: Magyarországban s' az ahhoz tartozó részekben levő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. Pósonban, 1836. 132—35.

55. ábra. Házi kegykép.
 „Kolozsvári Könnyező Mária”
 Abb. 55. Gnadenbild
 für hauslichen Gebrauch.
 „Tränenvergiessende Maria von Klausenburg”

mányt, és közli a kegykép egy metszett másolatát is. E szerint az eredeti kegykép 1681-ben készült, Lukács egyesült görög hitű képíró által, Iklódon (Doboka m.). A kép hamarosan Szentmiklóásra, az azonos hitűek templomába került, ahol is 1699. február 15-ét hirdeti képünk is. De keletkezésének ideje sem lehet sokkal későbbi, mivel a ráapplikált textíliák közt 17. sz-i jellegű mintákat is találunk.

Az egyházi gyűjteményben jó kvalitása és állapota folytán kiemelkedik a 67.211.1-es számú kisméretű triptichon-ikon. A műgyűjtő szerint az ágostonfalvi (Nagyküüllő m.) templomból mentette ki egy román parasztasszony, amikor a templom 1894—96 körül leégett. Az ikon készítésének helyét K. CSILLÉRY KLÁRA Észak-Bulgáriában találta meg, egy kazanliki analógia révén, mely 1836-ra datált.⁴⁸ A művet egy úgynevezett „triptichon iskolá”-nak attribuíják, melyről NIKOLA MAVROGYINOV professzor közli a legfontosabb adatokat:⁴⁹ központja a Trojani-monostor volt, a 18. század második és a 19. század első felében működött; hatott az orosz ikonok egy csoportjára is. A szerző három stílust különböztet meg, ezek közül szerzeményünk az erőteljes kontúrokról felismerhető, 1800 utáni második stílushoz sorolható. Mivel kisméretű tárgyról van szó, az ikon bulgáriai eredete valószínű.

Üvegképgyűjteményünk ebben az évben gyarapodott először komplexebb kollekciónal. A gyűjtés Boldogon (Heves m.) történt, célja volt a faluban fellelhető ikonográfiai típusokból teljes sorozatot hozni. Mivel a falu egyetlen forrásból, valamely dél-csehországi központból⁵⁰ — kapta tükörképeit, valószínűleg a műhely készletéről is hű képet kaptunk. A 24 db-ból álló sorozatban (68.160.1—3; 68.174.1—

⁴⁸ Szófia, Egyházművészeti Múzeum.

⁴⁹ Мавродинов, Н.: Изкуствата на Българската възраждане. София, 1957. 60—61.

⁵⁰ Analógiákat publikál: J. VYDRA: Die Hinterglasmalerei, Artia Prag, 1957. Abb. 2, 3;

56. ábra. Triptichon, becsukva. Ágostonfalva, RSZK
Abb. 56. Triptychon, geschlossen.
Ágostonfalva, ehem. Kom. Nagyküküllő

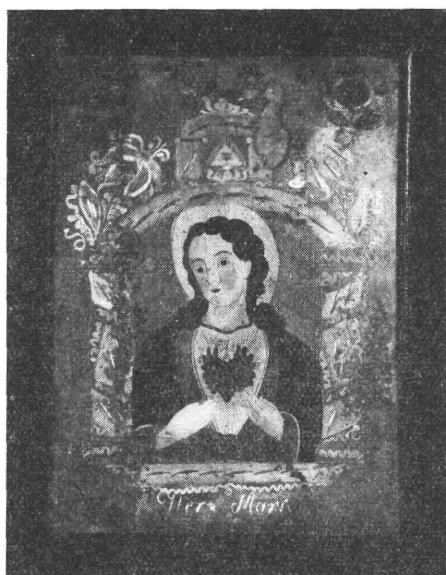
57. ábra. Az előbbi triptichon, kinyitva
Abb. 57. Triptychon geöffnet

17; 68.183.1—4) több 2, 3 sőt 4 tagú együttes is volt, melyek meghatározott rendben helyezkedtek el a falusi szoba falán. Pontos helyüket a mennyezet gerendái szabták meg: a gerendák közé akasztották be a nagyobbakat, kissé előrebillentve, a gerendák alá pedig a kicsiket, melyek általában búcsújáró helyekről hozott kis szentképek vagy családi képek. Természetesen, ha csak néhány darab tükörképpel rendelkezett a család, az az ablakos falra került, a két ablak közti tükör adta az elrendezés szimmetriatengelyét.

Boldogon azonban gyakoriak a 14—16, sőt 20 darabos sorozatok is. Ilyenkor a főfal után a szentsarok Mária-házától balra terjeszkednek, ezen felül pedig a jobb-oldali falra. — Hogy milyen erős a képek sorrendjében a kötöttség, jól érzékeltetik a háziasszonyok problémái, melyre hivatkozva tagadták meg az eladást: „hát hol vegyek el belőle?” „mit teszek a helyére?”

A boldogi sorozat a műhely történetéről is ad néhány adatot: ugyanis legalább 2 egymást váltó stílust különböztethetünk meg, illetve egyetlen egész késői, elszigetelt darabunk is van e század 20-as éveiből. Ennek az említett műhelyhez tartozása azonban csupán valószínű, analóg darabokat nem ismerünk.

Hasonló értékű a tolna-mőzsi (Tolna m.) gyűjtés is (68.183.5—8; 68.191.1—10), ahonnan szintén tükörképekből 10 tagú sorozatot tudtunk behozni. Stílusuk eltér a boldogiaktól, de mégis azonos típust képviselnek: a metszéssel és maratással készített fülkeszerű ornamentális keretelés ezeken a példányokon is megtalálható, hasonlóak a festett virág-díszek is. — Inkább a műfaj rendkívüli kedveltségét, mint a tükörkép-készítés hazai művelését dokumentálja az „ezermesterkedő” Baumann Antal tolna-mőzsi lakos adatközlése. Apjával, Baumann Józseffel együtt mindketten foglalkoztak az egykor idegenből importált tükörképek házi készítésével is. Tevékenységük azonban csak külsődleges imitációja az üveghuták hajdan titok övezte mesterségé-

58–59. ábra. Tükörkép-együttes szélső darabjai: „Jézus szívi” és „Mária szívi”. Boldog, Heves m.
Abb. 58–59. Die Seitenstücke des Spiegelbild-Ensemble’s: Herz von Jezus und Herz von Maria.
Boldog, Kom. Heves

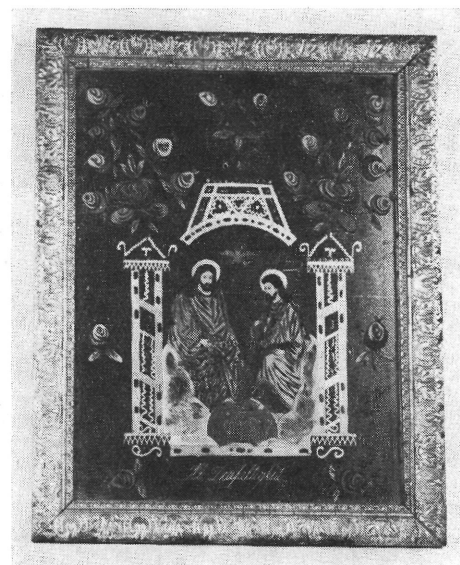
60. ábra. Tükörkép-együttes középső darabja: „Jézuska” (Szent sír). Boldog, Heves m.
Abb. 60. Das Mittelstück des Spiegelbild-Ensemble’s: Heiliges Grab. Boldog, Kom. Heves

61. ábra. Tükörcép, Szent István.
Boldog, Heves m.
Abb. 61. Spiegelbild. Stephan d.H.
Boldog, Kom. Heves

62. ábra. Tükörcép. Ádám és Éva.
Boldog, Heves m.
Abb. 62. Spiegelbild. Adam und Eva.
Boldog, Kom. Heves

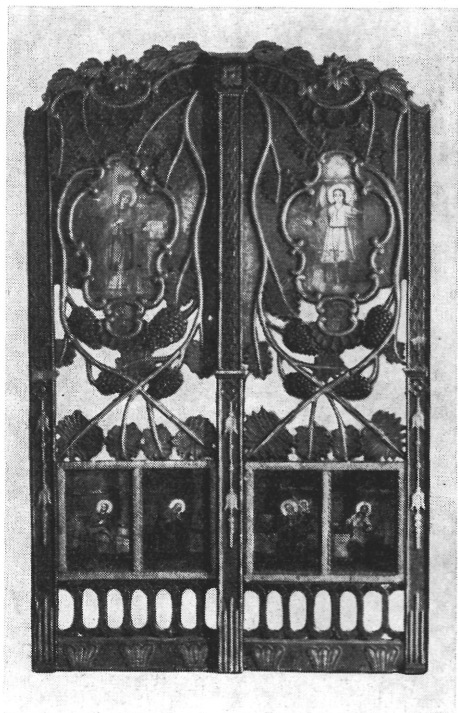

63. ábra. Tükörcép. Szentháromság.
Tolnamözs, Tolna m.
Abb. 63. Spiegelbild. Die Trinität.
Tolnamözs, Kom. Tolna

64. ábra. Tükörcép. Szent család.
Tolnamözs, Tolna m.
Abb. 64. Spiegelbild. Die h. Familie.
Tolnamözs, Kom. Tolna

65. ábra. Faszobor. Nepomuki szent. János.
Felső-Magyarország
Abb. 65. Holzstatue, H. Johann v. Nep.
Oberungarn

66. ábra. Királykapu, Nagyszeben, Széchenyi m.
Abb. 66. Königstor. Hermannstadt (Rumänien)

nek.⁵¹ Ők ugyanis a készen vásárolt tükrök külső felére festették kompozícióikat, olajfestékkel. Idősebb Baumann még tartotta magát részben a tükörképeken, részben pedig a forgalomban levő olajnyomatokon látott ikonográfiai típusokhoz, — míg fiának előképei már sokszor a legolcsóbb vásári portékák.

Archaizmusuk miatt igen értékes kis együttese üvegtárgygyűjteményünknek a 6 db (68.214.1—6) Füzesmikola központból származó, magángyűjtőtől vásárolt kép. Ezek festő-mesterek termékei, hátul festett üveglapok.

Szoborgyűjteményünk jelentősebb darabokkal a 67-es évben gyarapodott. Ilyen pl. a 67.119.1-es, Csillaghegyről gyűjtött „Szomorkodó Krisztus”, mely típus a lengyel párhuzamok mellett a magasművészetben középkori analógiákkal is rendelkezik; és a 67.119.3-as számú máriahalmi (Komárom m.) Páduai szent. Antal, melyet a helybeli Scheffer Pál faragott. A 67.191.1-es Nepomuki szent. János faszoborcájában a 83.066—68, 83.070 és 65.16.1-es leltári számú tárgyakéval azonos mester munkáját őrizhetjük.

⁵¹ F. KNAIPP: Hinterglasbilder aus Bauern- und Bergannstuben des 18. und 19. Jahrhunderts Linz, 1963. — A szerző megkülönbözteti a hutás-mesterség termékeit — ezek már az üvegben is megmunkáltak — és a városi festőcéhek termékeit, ahol lényegében a festőalap és védő üvegorvítás egyesítéséről van szó.

Könyveink között a Pázmándról való (Fejér m.) halottaskönyvet szeretnénk kiemelni. Szövegei valószínűleg a folklór számára sem érdektelenek. A benne található feljegyzések, szentképek, babonás szövegek stb. jó néhány szokást dokumentálnak, melyek egyébként nehezen gyűjthetők. Jelentős példánnyal gazdagodott az orthodox egyházi tárgyak együttese is: egy Nagyszebenből való ikonosztázis királykapujával (68.43.1. 1—2).

Az egyéb anyagban még 3 skapuláré-párt említünk meg (68.167.1—3). Egyházi gyűjteményünkben eddig egyedülállóak, de már készítők is azoknak vallják magukat.

Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1967 und 1968

Ungarische Sammlungen

Durch das Personal des Ethnographischen Museums wurde in den Jahren 1967–68 die groß angelegte Sammelarbeit fortgesetzt, die ihm durch die, von der Großbetriebsumorganisation der Landwirtschaft bedingte radikale Umordnung der Dörfer aufgebürdet wurde. Durch die Letztere wurde eine schnelle und vorher nicht beobachtete Vertauschung, oder völlige Auflassung der traditionellen Arbeitsgeräte und Ausrüstungsgegenstände in Bewegung gesetzt. Infolge dieser schnellen Umwandlung ist das Objektsammeln auch für uns sehr dringend geworden, nicht nur, weil in vielen Fällen sich die letzte Gelegenheit zur Erwerbung dieses oder jenes seltenen Objektes dargeboten hatte, sondern weil zurzeit sich noch die Möglichkeit eröffnete, die Objekte in ihre Originalumgebung eingebettet studieren und ihre vormaligen Benützer über die Funktionsprobleme gründlich ausfragen zu können.

Durch diesen Umbildungsprozeß, der heute schon gehörig fortgeschritten ist, wurde die Sammelarbeit auch zu gewissem Grade erleichtert, da die alten, aus dem Gebrauch gezogenen Gegenstände überflüssig wurden und so wurde die Trennung von ihnen für ihre alten Besitzer leichter gemacht. Doch eben durch diesen Umstand, nämlich daß eine Reihe von Gegenständen aus dem Gebrauch gezogen wurde, hat sich auch die Sorge und die Verantwortung der Museologen vervielfacht. Es wurden ja die überflüssig gewordenen Gegenstände weniger gepflegt und nahm die Gefahr ihrer Beschädigung zu. Gleichzeitig damit wuchsen auch die Schwierigkeiten der Dokumentierung; man konnte ja die Gegenstände immer seltener im unmittelbaren Gebrauch beobachten und öfters mußte sich der Sammler mit Angaben zufriedengeben, die nur mehr auf indirektem Wege zu beschaffen waren.

All dies bedeutet auch, daß die heutige Sammelarbeit eine unvergleichlich bessere Vorbereitung und Nachforschung erfordert, als die alte, die dazumal geleistet wurde, als die Kultur des Volkes noch ungebrochen bestand und ihre Geräte in ihrer ursprünglichen Funktion zu beobachten waren. Heute muß der Sammler schon, mit einem gründlichen Wissensmaterial, mit Orts- und Sachkenntnissen gerüstet sein, um die aus ihrer Funktion verdrängten Gegenstände zu erkennen, zu entdecken und aus ihrer Masse die ins Museum gehörigen auszuwählen, abzuholen bzw. um diejenigen Geräte, die von ihren Benützern verlassen funktionslos aufgeblieben sind, mit pünktlicher Datenergänzung zu brauchbaren, vollwertigen Museumsgegenständen zu machen.

Die Mitarbeiter unseres Museums entsprachen löblicherweise ihren Aufgaben. Dies wird nicht nur durch die große Zahl und die ausgiebige Dokumentation der ins Museum gebrachten Gegenstände bezeugt, sondern auch dadurch, daß viele bislang lückenhafte Serien vervollkommenet, auch neue Zusammengehörende objekt gesammelt wurden. Ja es wurden sogar Geräte entdeckt, von denen nicht einmal

der Typ in unseren Sammlungen vertreten war. Die überwiegende Mehrzahl der Gegenstände geriet durch lokale Sammeltätigkeit ins Museum.

Der Großteil der Sammelarbeit wurde von den Arbeitern des Museums bzw. von den Leitern der einzelnen Sammlungen verrichtet. Die beträchtliche Vermehrung der Sammlungen zeigt für ihren Verdienst nicht nur, was die unmittelbare Vermehrung anbelangt, sondern in Betreff der Lenkung des Sammelns in den verschiedenen Gegenstandskreisen. Die Sammlungsverwalter gedenken in ihren Berichten besonders derjenigen Mitarbeiter, die umfangreichere Objektgruppen eingebracht hatten.

Die Vermehrung der Ungarischen Sammlungen beträgt – durch Käufe und Geschenke – in 1967–68 5442 Stück. Nach den einzelnen Sammlungen gegliedert: Viehhaltung 87, Átány-Sammlung: 450 (Átány, Kom. Heves), Möbel: 349, Baugewerbe und Bauten 13, Ackerbau: 210, Sammelwirtschaft: 34, Fischerei: 5, Tradition: 209, Keramik: 1425, Verkehr: 34, Handwerk: 557, Ernährung: 318, Textil: 1262.

Ein ausführlicher Bericht ist auch diesmal nur über diejenigen Sammlungen verfaßt worden, deren Vermehrung eine bedeutende war, oder deren umfassende Besprechung für das nächste Jahr nicht geplant wurde.

LAJOS TAKÁCS

LÁSZLÓ FÖLDES

Neuerwerbungen der Sammlung Viehzucht

Die Vermehrung in diesem Zeitraum beträgt 87 Stück, davon sind vor allem die Gegenstände der Stallhaltung zu erwähnen, da das Material dieser Art der Viehhaltung aus dem alten Bestand der Sammlung sozusagen vollkommen gefehlt hatte. In den letzten Jahren besserte sich die Lage, aber heute noch ist jedes neu erworbene Stück als lückenfüllend zu bezeichnen. So z.B. der aus Brettern gefertigte Futtertrog aus Baglad, Kom. Zala, (ung. „abrakos ladik“) (68.37.167) den man beim Futtern der Kälber in die Krippe legte, dann der Rübenschneider von dortselbst (68.37.166), der mit S-förmigen gestielten Messerteilen versehen ist. Eine Garnitur von ähnlichem Schneidewerkzeug und Trog ist aus einer schwäbischen Bauernwirtschaft von Kolontár, Kom. Veszprém, in unsere Sammlung gelangt, eine aus einem Holzstamm ausgehöhlte Krippe („Nujs“ genannt) und damit gekoppelter gestielter Brecher mit ebenfalls S-förmigen Messern (genannt: „Steseisen“) (68.194.138–139). Am Fundorte diente dieses Gerät zum Zerkleinern der Futterkartoffel (für Schweine). Von den im Stall gebrauchten Geräten erwähnen wir die Anschaffung von zwei Kuhstriegeln, (68.37.164, 165), von einer hausgefertigten Kuhbürste (ebenfalls aus Baglad, 68.37.169), und von einem Melkstuhl (aus Gerjen, Kom. Tolna, 68.128.36). In den Kreis der zahmen Haltung gehört der „Ochsenhut“, der nur in Westungarn üblich war; eine aus Strohflechte mit Spiraltechnik gefertigte ovale Platte, die bei Regenwetter über den Schiebeteil des Halsjoches befestigt wurde, um den Hals des Tieres vor Wundreiben zu schützen. Das letzterworbene Exemplar stammt aus Csesztreg, Kom. Zala (67.102.2).

Von den akzessorischen Geräten der Beweidung können hier die Fußfessel von Kispalád, Kom. Szatmár (67.155.62) bzw. von Derecske, Kom. Bihar (68.90.10.1.-2) erwähnt werden. Letztere verdient besondere Beachtung, weil ihr Verschlusssystem von den europäischen Schlössern abweicht und nach einem Prinzip funktioniert, mit welchem die mongolischen Schlösser noch heute gefertigt werden (eigene Sammlung in der östlichen Mongolei, 1967). Somit wird die Aufmerksamkeit auf einen kontinuierlichen östlichen Zusammenhang gelenkt.

Auch die Sammlung der Hirtengeräte ist durch abwechslungsreiches Material bereichert worden, doch wollen wir hier nur die wichtigsten hervorheben, mit Hinsicht darauf, daß diese Serie von Anfang an die reichste unserer Sammlung war. Wir erwähnen z.B. wegen des Ursprungsortes einen Hirtenstab (67.179.1), der von einem Schafwirt aus Türkös (Hétfalu, Siebenbürgen) stammt. Dieser Hirtenstab ist nämlich außerhalb der Landesteile im Tiefland und Transdanubien und ihrer Randstreifen äußerst selten und ist in den Karpaten im Allgemeinen nicht verbreitet. Eine besondere Würdigung verdient wegen seiner Datierung der Peitschenschaft (ung: *karikásnyél*), der aus Mezöcsát durch Mária Kresz eingesammelt wurde. Er wurde im Jahre 1836 gefertigt. Seine Verzierung besteht aus Einlagen von Blei, Kupfer und Messing und ist auch mit Figureschnitzerei verziert (68.33.136).

Sechs Gefäße (ung. „csanak“, das Wort ist türkischen Ursprungs), die in der Planungsperiode gesammelt wurden, sind in erster Reihe wegen ihrer datierenden Züge als Vermehrung anzusehen, da im überreichen alten Teil der Sammlung die funktionellen Daten ähnlicher Gefäße fehlen.

Unser Hirtenkunst-Material stammt im Großteil aus Transdanubien. Die Neuerwerbungen von Rasiermesser-Behältern stammen jedoch sämtlich aus dem Landesteil östlich der Donau. Es wird unsere Orientierung bezüglich der Formvarianten und der Ornamentik ihrer Verzierungstechnik, — auch in Betreff des Materials aus dem ganzen Lande — dadurch wesentlich begünstigt, daß sie fast sämtlich mit Jahreszahl versehen sind. Außer dem Stück aus Vajdáciska, Kom. Zemplén, der laut Mitteilung vom XIX. Jh. stammt, sind die Jahreszahlen folgende: 1805 aus Tiszafüred, Kom. Heves, 1851 aus Dunapataj, Kom. Bács-Bodrog, 1851 und 1853 aus Hajduböszörmény, (die letztere ist eine Federbüchse von der Form eines Rasiermesserkastens), 1868 aus Biharnagybajom, Kom. Bihar, 1876 aus Cserépfalu, Kom. Borsod, 1880 aus Derecske, Kom. Bihar, 1881 aus Mezöcsát, Kom. Borsod, außerdem aus den letzten Jahrzehnten des Jh. je zwei aus vier Ortschaften des Komitats Pest bzw. Borsod und ein Stück aus Hajdúböszörmény. Auch aus Transdanubien (Sáska, Kom. Zala), ist ein weiterer Rasiermesserfutteral eingelangt, (68.194.137), des weiteren ein Rasierschüsselchen (ung. *pamacsoló*) von ovaler Form aus Nyirád, ebenfalls aus dem Komitat Zala.

LÁSZLÓ FÖLDES

Neuerwerbungen der Sammlung Verkehr und Transport

Diese Sammlung bereicherte sich in diesem Zeitraum um 34 Gegenstände. Infolge der noch obwaltenden Lagerungsschwierigkeiten, mußten wir von einer Vermehrung der umfangreichen Beförderungsmittel (Leiterwagen, Kutsche) absehen.

Der Gerätebestand des menschlichen Lasttragens ist um zwei Schulterstangen ergänzt worden. Die eine, bei der die beiden Enden des Gerätes mit Last behängt wurden, war die am meisten verbreitete Variante; doch ist das von einer „Puszta“ Transdanubiens eingelieferte Exemplar sowohl wegen der Angaben seiner Gebrauchsweise, als auch seines Ursprungsortes eine wichtige Ergänzung unseres Bestandes. Es ist das erste Stück der Sammlung aus dem Kom. Fejér und ist an beiden Enden mit Doppelhaken versehen, der Stiel ist mehrfach gedreht. Die andere Variante der Schulterstange ist beiläufig die Hälfte der vorigen: es wurde nur das eine Ende belastet, das andere wurde mit der Hand gehalten. Diese Art ist seltener und ist von einem breiteren Verwendungskreis: wir haben eine solche für das Tragen von Krügen, von „*légely*“

und von „zeke“. Die vom Kom. Tolna jetzt eingebrachte „Weintragstange“ (ung. „borhordó fa“) (68.77.4) diente zum Hin- und Hertragen der Weinkrüge bzw. Demijons zwischen dem Weinbergskeller und dem Wohnhaus.

Innerhalb des Gerätebestandes zum Einspannen verfügten wir auch bislang über eine schöne Kollektion von Halsjochen. Doch war uns das Ochsenjoch von Alsónyék, Kom. Tolna (67.150.13) eine Freude, vor allem wegen seiner Verzierung. Solche haben wir nämlich bisher vor allem aus Siebenbürgen gehabt. Die drei in Baglad, Kom. Zala, gesammelten Joche verteten die drei Haupttypen des Einspanngerätes aus einem und demselben Forschungsort (das „Einzeljoch“, ung. „eggyes járom“, „eggyes iga“, 68.37.161; das „gewöhnliche Joch“, ung. „közönséges iga“ zum Ziehen des Wagens: das „lange Joch“, ung. „bránáló iga“, 68.37.162). Von den Hilfsgeräten zum Abbinden des Leiterwagens sind bei uns (neben dem Abbinden ohne Gerät) drei Abarten bekannt. Auch diese haben wir vermehren können: ein schneckenförmiges Wagenbindegerät bekamen wir aus Nyirlövő, Kom. Szabolcs, (67.28.3), ein anderes Gerät von Biskuitenform, ein an beiden Enden gelochtes Brettgerät, (ohne Rad, trotzdem auch „Schnecke“, ung. „csiga“ genannt) aus Irota, Kom. Borsod (67.185.2) und ein Hakenförmiges (ung.: „kuka“) aus Monor, Kom. Pest (67.102.1).

Von Ochsenhornquasten haben wir bisher nur zwei Exemplare in unserer Sammlung gehabt, obwohl diese auf einem bedeutenden Teil des Landes verbreitet waren. Die jetzt aus dem Kom. Borsod eingebrachte Prunk-Quaste ist eine der schönsten Abarten dieses Viehschmuckes (68.198.17).

Unsere Pferdegeschirr-Kollektion ist durch drei Zäumen aus dem Heidukengebiet (Hajdúbozormény) vermehrt worden, von denen ein Paar mit verzierten und beschlagenen Fransen und Scheuklappen versehen ist, (68.78.1–11) und hauptsächlich bei feierlichen Gelegenheiten zu Kutschen verwendet wurde; eine einfachere Abart davon (98.116.3) wurde zum Sattel gebraucht.

Zwei Paar Fransen von meisterhafter Arbeit (68.122.1.1–2 und 68.122.2.1–2) werden unser Ausstellungsmaterial vermehren, das auch in internationalem Maßstab gemessen einen seltenen Reichtum aufweist, und unsere technisch hochstehende Riemengeflechte würdig repräsentiert. Andererseits werden diese Stücke helfen, die Ursprungsorte unserer alten Fransenstücke zu bestimmen.

Ähnlich ist die Lage mit den Holzsatteln. Seit den Forschungen von Gyula László wissen wir, daß die beim Bauerntum (und dem kleinen Adel) allgemein gebrauchte Sattelart sachgeschichtlich kontinuierlich bis zur Landnahme und weiter nach Osten, zu den Nomadensatteln der asiatischen Steppen zurückzuführen ist, indem sie in ihrer Konstruktion und Herstellungsweise sämtliche wesentliche Züge der Letzteren bewahrte und sich auffallend von den Satteln der Nachbarvölker unterscheidet (auch auf dem Gebiet des durch vielerlei Völker bewohnten alter Ungarns.) Der bekannte Archäolog untersuchte in einer musterhaften Monographie die Arbeit, die Arbeitsweise und die Werkzeuge des letzten Sattlermeisters (von Tiszafüred). Seit dem Tode des dortigen Mihály Kuli sind keine Holzsatteln mehr gefertigt worden. Es ist eine Aufgabe ersten Ranges die noch aufzutreibenden Exemplare ins Museum zu überretten. Unsere Sammlung verfügt zwar über eine ansehnliche Sattelkollektion, sind doch davon einige Inventarnummern infolge von Kriegsschaden verloren gegangen, andererseits ist die territoriale Verteilung davon sehr ungleichmäßig. Eben deshalb widmeten wir in den letzten Jahren eine besondere Aufmerksamkeit der Vermehrung dieses Materials. Außer zwei Exemplaren aus Tiszafüred, Kom. Heves (67.117.1 und 67.117.2) gelangten wir in den Besitz einer kleinen, aber verhältnismäßig mannigfaltigen Reihe von Satteln (insofern man davon beider spezifischen Gleichförmigkeit des ungarischen Sattelmateriale sprechen kann) und zwar gerade aus

dem Komitat Hajdu, von wo wir unter den früheren Stücken – infolge merkwürdigen Zufalls – keinen Holzsattel besaßen (67.153.1, 67.202.1, 68.122.5, 68.122.4, 68.116.1). Judit Morvay brachte uns auch einen Sattel aus dem Komitat Szatmár vom Typ Tiszafüred, (68.19.81) – als Zuwachs zu den ebenfalls von ihr gesammelten Exemplaren ein.

LAJOS TAKÁCS

Neuerwerbungen der Ackerbau-Sammlung

Diese Sammlung ist in diesem Zeitraum um 210 Gegenstände bereichert worden. Auch in diesen zwei Jahren richtete sich unsere Sammelarbeit speziell auf die Objekte der primitiven Kulturen und vorwiegend auf die der Rodungsarbeiten, sowie auf die Zusammenstellung von Kollektionen der Schneidewerkzeuge und ihrer Zubehörteile. Gleichzeitig ging unser Bestreben dahin, die einzelnen Sammlungsgruppen zu ergänzen, womöglich mit ganzen Serien. Territorial wurde die Sammeltätigkeit vor allem in Transdanubien betrieben, wo die Schwerpunkte unserer Arbeit sich im Balaton-Hochland und entlang der unteren Donau ausbildeten. Eine größere Kollektion brachten uns die Universitäts Hörer des ethnographischen Lehrstuhls von 1967–68 unter der Leitung von *Klara Csilléry*, außerdem *Balázs Molnár* aus dem Sajó-Tal und *Zsolt Csalog*, dessen Sammlung aus Gerjen sich im Jahre 1968 sehr wohl an unser im vorhergehenden Jahre entlang der Donau gesammeltes Material anschloß.

Unsere Sammlung von Busch- und Dornmesser ist auch in diesen zwei Jahren mit Geräten von bisher unbekanntem Typen vermehrt worden, uzw. mit dem langstieligen, krummen *Dornenklauber*, (ung. „*tüskeszédő*“) der in den steinigten, niedrigen, mit dornigem Gesträuch bewachsenen Wäldern ein wichtiges Werkzeug war. Die Reinigung der Baumsohlen, die Tilgung der Stacheln geschah nämlich mit seiner Hilfe. Bezeichnend für diese Art von Geräten war, daß ihr langer Stiel in einem Haken endete, durch den das Reißen, Klammern möglich wurde. Aus sieben Dörfern der Balatongegend gelang es 15 Stück *Dornenklauber* von diesem Typ einzusammeln. Zu diesen Messern gesellten sich noch andere spezifische Werkzeuge, mit welchen die ebenfalls stacheligen, doch dickeren Äste abgeschnitten wurden. Eine solche war z.B. die Dornschneidesäge (ung. „*tüskeszédő fürész*“, aus Kapolcs, Kom. Zala (68.194.38), ein Werkzeug mit auf langen Stiel montierter starker Klinge, dann die gleichfalls langstielige Ästeschnideaxt, (ung. „*csákvágó balta*“) aus Balatonhenye, Kom. Veszprém (68.194.34), mit dem ebenfalls die unzugänglichen dickeren Äste abgeschnitten wurden.

Die Form der Buschmesser wurde uns auch in dem *Astbrecherhaken* (ung. „*ágtördelő kampó*“ 68.194.48) von Sáska, Kom. Veszprém erhalten. Dieser wurde nach dem Aufhören der Rodungen von ärmeren Leuten zum Abbrechen der dürren Äste gebraucht. Der Kopf desselben wurde durch ein aus Schmiedeeisen hergestelltes krummes Messer mit Tülle und stumpfer Schneide gebildet (Abl. 1).

Eine in den hochstämmigen Wäldern mit spärlicherem Unterholz gebrauchte kurzstielige Hippe von alpenländischem Typ mit breiter Schneidefläche ist aus Budakeszi, Kom. Pest zu Vorschein gekommen, wo er „*Happer*“ genannt wurde (67.91.1. Abl. 2).

Eine Übereinstimmung auch die Form betreffend mit den Dornmessern zeigen die *Gertenklauber* (ung. „*vesszöszédő*“), die von den Überschwemmungsgebieten längs der Donau stammen, (Gerjen, Kom. Tolna) (68.198.50–53, 68.128.66) und ein gewisser Typ der Schilfrohrhauer aus Transdanubien. Ein anderer Typ ist wieder sensenartig, von diesem ist ein Stück aus einer Sensenspitze gefertigt worden (Velence,

Kom. Fejér 68.154.3). Ein anderes Stück stellt ein schönes Exemplar des Typs der Tüllenklinge dar (ung. „*pengeköpüs*“): Oszlár, Kom. Borsod (67.20.5). Zu unseren sensenartigen Geräten gehört jene langstielige Tüllenhippe (ung. „*nyesellő*“) aus Velence, Kom. Fejér, mit der die Fischer die Plätze reinigten, wo sie ihre Fangreue (ung. „*varsa*“) aufstellen wollten (68.154.2, Abb. 4). Einen, von den Vorigen einigermaßen verschiedenen Typ der Schilfrohrhauer repräsentieren jene Messer, deren offene Schneidebögen mit einem langen Hals an ihren Stiel befestigt sind (Abb. 4). Von diesen typisch flachländischen Exemplaren haben wir auch eine ganze Serie unserer Sammlung einverleiben können. Ein Teil von ihnen hat eine Tülle (ung. „*köpü*“, Hejőpapi, Kom. Borsod, 68.68.19, Egyek, Kom. Hajdú, 68.99.1, Tiszafüred, Kom. Szolnok, 68.84.5), die anderen sind mit einem Dorn versehen, (ung. „*tüske*“) Hódmezővásárhely, Kom. Csongrád, 68.84.3–4), oder auch mit einer Eichel (Hódmezővásárhely, 68.84.1–2).

Von den Schilfrohrhauern war der ganze Zuwachs 31 Stück.

Von den *Sicheln* (ung. „*sarló*“) mit ungezählter Schneide war die Vermehrung 4 Stück, von den gezähnten Sicheln 3 Stück. Von den letzteren erwähnen wir die Exemplare aus Lévárt, Kom. Gömör, die nicht nur eine neue Abart des Typs darstellen, sondern auch bezüglich ihres Verbreitungsgebietes eine Neuigkeit bedeuten (68.89.1–2).

Sensen (ung. „*kasza*“) mit vollem Zubehör haben wir 4 Stück erworben: Baglad, Kom. Zala, (68.37.137), Boldva, (68.198.8), Vászoly, Kom. Zala (68.194.6, Abb. 6.), Kapolcs, Kom. Zala, (68.194.24). Zu den letzteren gehören nicht nur der *Wetzsteinhalter* (ung. „*tokmány*“, Kapolcs, 68.194.31), der *Wetzstein* (ung. „*kaszakő*“), Kapolcs, (68.194.32), der *Amboß* (ung. „*üllő*“), Kapolcs (68.194.28), sondern auch eine Serie von *Senseruten* (ung. „*takaró*“) usw. für Weizen und Gerste (Vászoly 68.194.5; 68.194.15), und auch für Roggen (Nagyvázsony, Kom. Veszprém 68.194.16; Abb. 6–8).

Von den übrigen Geräten der Erntearbeit sind zu erwähnen: 11 Stück *Garbenbindestöcke*, (ung. „*kévekötő bot*“) die mehrere Typen repräsentieren, sodann eine *Garbentragstange* (ung. „*kévéhordó fa*“), die ein wichtiges Stück der bäuerlichen Innovation darstellt, (Kapolcs, Kom. Zala, 68.195.19). Diese Stange ist an beiden Enden gespitzt; der ehemalige Besitzer stach damit Garben auf, um diese ohne Kornverlust über sein langgezogenes Feld (ung. „*szalagföld*“) in einen Haufen zum Mandelsetzen tragen zu können. Ein neueres Werkzeug ist auch die *Stoppelfeldharke* (ung. „*tarlógereblye*“), Baglad, Kom. Zala (68.37.133), die jedoch überall im Lande verbreitet war.

Die Geräte der Korngewinnung repräsentieren zwei *Dreschfliegel* (ung. „*csép*“), aus Transdanubien: Baglad, (68. 37. 152), Gerjen, (68.128.43), einer aus dem Sajótal (68.198.13), drei *Tennenrechen* (ung. „*rugdalógereblye*“): Kispalád (67.150.66), Milota, Kom. Szatmár (68.19.62), und Alsónyék, Kom. Tolna (67.150.23), ein *Kornschieber* (ung. „*szemhúzó*“), Baglad, Kom. Zala (68.37.155), drei *Streuschaukel* (ung. „*szórolapát*“), Kispalád, Kom. Szatmár (67.150.66), Baglad, Kom. Zala (68.37.156), Sajóivánka, Kom. Borsod (68.198.3 Abb. 9). Von den letzteren zeigt die *Schneeschaukel*: (ung. „*hólapát*“) Milota (68.19.63), Baglad (68.37.157) mit ihrer größeren Breite eine gewisse Abweichung, sie wurde bei den alten Erdarbeiten mit Nutzen gebraucht, doch hat sie sich gelegentlich auch zum Kornumschaukeln bewährt (Abb. 10). Ein bekanntes Werkzeug zum Garbenwerfen ist die geschmiedete zweizackige *Eisengabel* (ung. „*vasvilla*“), Baglad, Kom. Zala (68.37.170).

Die oben aufgezählten werden noch durch folgende ergänzt: ein *Kornschieber* aus Baglad (68.31.155), ein *Reutersieb* (ung. „*tőrekrosta*“), (68.37.148), sodann das

Werkzeug der Stroh- und Heuarbeiten, der *Strohhaken* (ung. „szalmahúzó horog” oder „vonyogó”), Baglad, 68.37.151; Sukoró, Kom. Fejér (68.154.4), und das *Strohmesser* (ung. „szalmavágó”), Hódmezővásárhely (67.141.101) und Hajdúszoboszló, Kom. Hajdú (67.198.7).

Unsere Geräte zur Messung von Getreidemengen sind durch eine Reihe von 7 Scheffeln vermehrt worden.

Ein neuer Typ der Getreidehalter aus Rinde, (ung. „kéreg gabonatartó” (67.187.60) ist aus Zádor, Kom. Somogy ins Museum gelangt, der aus Lindenholz gezmimt und mit Lindenrinde umkrepelt wurde. Dieses Objekt ist unten oben offen und dient nur dazu, das ausgeschüttete Korn auf dem glattgeschuerten Dachboden zusammenzuhalten. Es ist dies eine neuere Entwicklungsform, deren Vorteil darin bestanden haben soll, daß man sie außer Gebrauch wo immer aufheben konnte.

Das Gerät der Stroh- und Heuarbeiten ist auch die *Holzgabel* (ung. „favilla”). deren beide Abarten: die *gespaltene* (ung. „hasított”), Poroszló, Kom. Heves (68.73.7), Derecske, Kom. Bihar (68.137.20), sowie die *mit geschifteten Zacken* (ung. „toldott ágú”), Baglad, Kom. Zala (68.37.145.6–7), Gerjen, Kom. Tolna (68.128.42), Kapolcs, Kom. Zala (68.194.23), Boldva, Kom. Borsod (68.198.7) in unserer Sammlung vertreten sind. Die Serie wird durch ein *Gabelbiegegerät* (ung. „villa-hajlító”) ergänzt, Milota, Kom. Szatmár (68.19.64). Von *Heuschneidegeräten* war der Zuwachs: 2 Stück: Boldva, Kom. Borsod (68.198.1), Sajókaza, Kom. Borsod (68.198.12).

Aus Gerjen, Kom. Tolna an der Donau ist eine vierzackige *Rüttstrohgabel* (ung. „törekhányó villa”) (68.128.42), in die Sammlung gelangt, deren Ursprung auf der Balkanhalbinsel gesucht wurde, obzwar ihre Parallelen auch in Westeuropa anzutreffen sind.

Durch 3 Exemplare von *Düngerhaken* (ung. „trágyahúzó kapocs”) aus Transdanubien ist unsere Sammlung vermehrt worden (68.37.170–171; 68.194.8). Ein seltenes Stück ist die in Vászoly, Kom. Zala, gefundene *Mistgabel* (ung. „trágyavilla”) (68.194.3), die zur Gruppe der sog. Gabeln mit Schragen (ung. „saroglyás”) gehört (Abb. 11). Von diesem Typ sind mehrere hölzerne Exemplare in Ungarn — doch auch in Westeuropa — bekannt; das Merkwürdige an Vászolyer Exemplar ist eben, daß die genaue Nachbildung der mittelalterlichen Form in diesem Fall aus Eisen gefertigt wurde.

Von den Ackerbaugeräten erwähnen wir den *Pflanzstock* (ung. „ültetőbot”), Alsónyék, Kom. Tolna (67.50.20); Kapolcs, Kom. Zala (68.194.22), die *Krauthacken* (ung. „acatóló”), Sajóivánka, Kom. Borsod (68.194.4–6) und die *Spaten* (ung. „ásó”), Kispalád, Kom. Szatmár (67.155.65); Alsónyék, Kom. Fejér (67.150.19); Vászoly, Kom. Zala (68.194.13). Außer diesen bildeten uns die *Hacken* eine größere Serie. Die Haupttypen davon sind die dreieckigen Rebenhacken, die sogenannten *Großhacken*, (ung. „nagykapák”), Vászoly, Kom. Zala (69.194.1), (68.194.9), die *Feldhacken* oder *Pflanzenhacken* (ung. „rakománykapák”), Baglad (68.37.140–142); Vászoly (69.194.10 und Kapolcs, 68.194.26) dann die *Gartenhacken* (ung. „kerti kapá”), Baglad (68.37.143), die sog. „ritukapá”, Baglad (68.37.144), die *Lochhacken* (ung. „lyukvágó kapák”), Vászoly (68.194.11–12), die *zackigen Hacken* (ung. „ágaskapá”), Vászoly (68.194.2), die *Kleinhacken* oder *Kinderhacken* (ung. „kiskapá”, „gyerekkapá”), Kapolcs, (68.194.27) und schließlich die sog. *Stengelkleinhacken* (ung. „szárvágó kiskapák”), Alsónyék, Kom. Fejér (67.150.15–18, Abb. 12).

Als ein Gerät neueren Ursprungs kann der *Krautjäter* von Zádor, Kom. Somogy erwähnt werden (68.187.59), den man zu schieben, zu stoßen pflegte, ähnlich, wie den Dreschplatzstutzer und der eigentlich als ein Vorläufer der geräderten Handhackpfluges betrachtet werden kann (Abb. 13).

Von den Geräten der Rebenkultur vermehrten 9 Schneidmesser die Typologisierungsmöglichkeiten, die übrigens auch bis jetzt zufriedenstellend waren. Außerdem bereicherte sich die Sammlung um eine *Traubenhandramme*, (ung. „szőlőcsömő-szölő”), Kisgyőr, Kom. Borsod (68.200.6), dann um einen *Maischelöffel* (ung. „csömölye-merítő kanál”), Zádor (67.185.58), und um einen *Knüttel* (ung. „bunkó”), Tiszakécske (67.92.1).

Von den Werkzeugen der spezifischen Produktionszweige können wir erwähnen einen *Apfelpflücker* (ung. „almaszedő”) aus Baglad, Kom. Zala (68.37.156–60), einen *Maisabkörnerstuhl* (ung. „kukoricamorzsoló-szék”) aus Gerjen (68.128.41), einen *Maisabkörner* (ung. „kukoricamorzsoló”) aus Sajókaza, Kom. Borsod (68.198.15.1–2), und einen *Flaschenkürbis-Weinheber* (ung. „borszívó”) aus Boldva, Kom. Borsod (68.198.20).

KLÁRA K. CSILLÉRY

Neuerwerbungen der Sammlung Möbel und Beleuchtungsmittel

Die Sammlung ist in den Jahren 1967 und 1968 um 253 Gegenstände vermehrt worden, darunter um die Möblierung eines Hausinneren – Stube, Küche und Kammer – diesmal aus Baglad, Kom. Zala. Etliche andere Objekte sind zur Verwollkommung des früher eingesammelten Ensemble's eingebracht worden.

Ein Viertelteil der neubeschaffenen Möbel: 65 Stück tragen eine Jahreszahl. Aus dem XVIII. Jh. stammen drei datierte Stücke: ein Wandschrank (ung. „almár-jom”) aus Mezőkövesd, Kom. Borsod, vom Jahre 1753 (68.27.1. Abb. 27), ein Armstuhl (ung. „gondolkozószer”) aus Derecske, Kom. Hajdú-Bihar vom Jahre 1781 (67.86.1) und eine Brautruhe (ung. „kiadó láda”) aus Dunapataj, Kom. Bács-Kiskun vom Jahre 1799 (68.155.7). Aus der ersten Hälfte des XIX Jh. stammen 22 Stücke mit Jahreszahl, aus der zweiten Hälfte d. Jhs 34 solche. Die Zahl der datierten Stücke aus dem XX. Jh. beträgt 6, das späteste – noch in einem traditionellen Stil gefertigte – Exemplar ist ein Standspiegel zum Rasieren, der von einem Hirten aus Menschely, Kom. Veszprém, im Jahre 1948 geschnitzt wurde.

Bei der Vermehrung der Möbelsammlung widmen wir seit Jahren schon ein besonderes Augenmerk den datierten Gegenständen – wie dies schon unsere Berichte aus den früheren Jahren bezeugen. Es liegt ja auf der Hand, daß wir durch diese sehr wichtige Richtlinien zur Ausdeutung des bisher bekannten Materials, zur Skizzierung und Vorführung von Stilbildungen und Veränderungen erhalten können. Durch die diesjährige Sammeltätigkeit erboten sich einige vortreffliche Gegenstände zu dieser Arbeit.

Bei den Stollentrühen ist die Ausforschung der datierten Exemplare umso wichtiger, weil in unserem Lande die Datierung auf diesen, von Heimarbeitern in Serien gefertigten Stücken außerordentlich selten ist. Bisher gelang es nur aus Oberungarn und vom südlichen Theißgebiet mit Jahreszahlen bezeichnete Stollentrühen für das Ethnographische Museum einzusammeln¹. In den letzten zwei Jahren konnten wir jedoch aus dem Komitat Baranya (Transdanubien) nacheinander zwei datierte Trühen (ung. „szökröny”) verschaffen; die eine aus Terehegy, Kom. Baranya

¹ Siehe dazu: KLÁRA K. CSILLÉRY: Sammlung der Möbel und Beleuchtungsgegenstände. In: Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1961. Zusammenge stellt von L. Szolnoky-NÉ. XLIV. (1962) 274–275.

(67.196.1; Abb. 14), die andere aus Nagyváty, Kom. Baranya (68.138.1; Abb. 15). Die zwei Exemplare sind sehr geeignet, die Unterschiede zwischen dem älteren und dem neueren Stil der Stollentruhen von dieser Gegend zu veranschaulichen². Besonders charakteristisch ist die Rolle der Jahreszahl auf beiden Truhen. In die, von langer Tradition zeugende, ausgewogene Komposition³ des Vorderendes der älteren Truhe aus Terehegy fügt sich das neue Element, die gemalte Zahl 1837 ohne Akzent hinein, zwischen zwei Kreismotiven eingeklemmt, durch die die mächtige, den mittleren Abschnitt beherrschende Rosette umrandet wird. Doch bereits in den 1830er Jahren wurden in der Baranyagegend schon auch solche „szökröny“ s gefertigt, bei denen die Jahreszahl auf dem unteren Brett des Vorderendes im Wesentlichen das Hauptelement darstellt, auf eine ähnliche Art hervorgehoben, wie das auf einzelnen tulpenverzierten Truhen (ung. „tulipános ládák“) üblich war. Für eine solche Anordnung der Jahreszahl ist die Truhe aus 1875 von Nagyváty, Kom. Baranya ein gutes Beispiel. Die späte Periode, die Auflockerung der gegebenen Elemente und der gebundenen Komposition wird übrigens hier schon durch die Wucherung der unorganischen Halbkreise veranschaulicht, die aus dem Hauptmotiv des unteren Brettes, dem in einen Kreis gefaßten Sechsstern nach zwei Seiten herausragen.

Auch von Magyarszombatfa, Kom. Vas, gelang es die Möbelsammlung um eine, aus 1843 datierte Stollentruhe zu bereichern (67.142.1; Abb. 16). Die Vorderseite derselben wird durch eine auf schwarzgemaltem Grunde aus geraden Linien zusammengesetzte geschnitzte Ornamentik bedeckt, im Wesentlichen derjenigen ähnlich, die auf dem gezimmerten Bett von 1840 aus dem benachbarten Kercaszomor zu sehen ist, das 1954 in unser Museum gelangte. Auf Grund der beiden Verzierungen läßt sich vermuten, daß diese zwei Möbelstücke annähernd gleichen Alters der Handarbeit desselben Heimarbeiters entstammen⁵.

Übrigens hat sich unsere Sammlung durch 13 Exemplare der Stollentruhen im Laufe der letzten zwei Jahre vermehrt, und auch die wir oben nicht beschrieben haben, trugen ihren Teil zur Ergänzung des bisherigen Materials bei.

² Es ist zu bemerken, daß ich bereits früher versucht hatte, die Periodisierung der Ornamentik der Baranyaer Stollentruhen festzustellen. Siehe: K. K. CSILLÉRY: Le coffre de charpenterie. Acta Ethnographica, I, 1950, 256–257. Damals habe ich versucht, einander folgende drei Stilperioden zu unterscheiden. Dieser Versuch muß aber auf Grund der datierten Neuerwerbungen modifiziert werden. Bis zu einer gründlicheren Untersuchung ist hier nur soviel zu sagen, daß die damals vorausgesetzten beiden ersten Perioden gleichzeitig und miteinander parallel laufen und nur die dritte allein als eine spätere Weiterbildung des XIX. Jhs. zu betrachten sei.

³ Es scheint die Tatsache auf eine große Vergangenheit zu deuten, daß an der Vorderseite der Stollentruhen ähnliche Kompositionen im Karpatenbecken und auf den benachbarten Gebieten allgemein verbreitet waren. Das Hauptmotiv war eine mittlere, große Rosette, daneben eventuell, wie auch auf unserem Exemplar, vier kleinere. Siehe z.B. auf den west-slowakischen, mährischen, bzw. rumänischen Exemplaren: R. MRLIÁN (red.): Slowakische Volkskunst. II. Bratislava, 1954, Taf. 412; J. OREL: Súsek ve valašském lidovém inventáři. Naše Valašsko. XII. 1949, 104; H. JOHNOVÁ: Výzdobní techniky na lidovém nábytku. Časopis Národního Múzea. CXXI, 1952, Abb. 2; Die Volkskunst in Rumänien, Bukarest, 1955, Taf. 20. Es ist beachtenswert, daß diese charakteristische Komposition auch entfernt von hier, so z.B. auch in Frankreich, auf Stollentruhen aus den XVII–XVIII. Jh. vorkommt. Jene sind aber nicht mit dem Meißel, sondern in der dort üblichen Kerbschnitttechnik ausgeführt. Siehe: S. TARDIEU: Meubles régionaux datés. Paris, 1950. Abb. 5, 6, 10, 13, 192, 193, 199.

⁴ KLARA K. CSILLÉRY: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a karcaszomori ácsolt ágy (Un lit de charpenterie hongrois au Musée d'Ethnographie). NÉ. XXXVI. (1954), 73, Abb. 1; Taf. X, 1–2.

⁵ In Zusammenhang mit einer aus Felsőszölnök, Kom. Vas erworbenen Stollentruhe wurde die Frage der in diesem Landesteil fungierenden Werkstätten der Stollentruhen aufgeworfen. Die Voraussetzung dieser Zentren wurde durch diese Neuerwerbung erstärkt. KLARA K. CSILLÉRY: Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte. Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1966. Zusammengestellt von J. Kodolányi jun. NÉ. XLIX. (1967.) 315.

So ist z.B. diejenige Gruppe von Stollentruhen, die von Bastlern für eigenen Gebrauch nach Vorbildern von Heimarbeitern gefertigt worden waren, um zwei weitere Exemplare erweitert worden⁶. Diese beiden jetzigen Objekte stammen aus dem Komitat Somogy, das eine aus Drávaszentmárton (67.21.4), das andere aus Zádor (67.187.31). Im Gegensatz zu den Buchenholztruhen der Heimarbeiter sind diese aus Eichenholz gezimmert und die Verfertiger beider Truhen schnitzten mit dem Stechbeitel die Ornamentik hinein, die aus geraden Linien komponiert wurde.

Auch die Anzahl unserer Stollentruhen mit Darstellung von menschlichen Figuren ist durch ein neues Exemplar erweitert worden, usw. diesmal aus Mezőkövesd, Kom. Borsod (67.25.1; Abb. 17–19). An der Vorderseite dieser, in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts gefertigten Truhe vom Typ der Gömörer Gegend ist an beiden Enden des mittleren wagerechten Brettes je ein aus einem Halbkreis sich erhebendes Menschenpaar zu sehen⁸, auf dem darüber befindlichen Brett wieder eine kleinere Menschenfigur; alle diese erheben die Hände gegen den Himmel. Diese, stark vereinfacht dargestellten Figuren werden auch von den jetzigen Benutzern des Gegenstandes als menschliche Darstellungen aufgefaßt. Die Doppelte Darstellung soll – nach der Angabe der bäuerlichen Besitzerfamilie – die Abbildung der Jungfrau Maria und des Hl. Josefs sein – nach anderer Datenvermittlung vom Orte soll sie Adam und Eva unter dem paradiesischen Apfelbaum darstellen, – die mittlere, alleinstehende Figur das Kind Jesus sein. Diese Sinndeutung verdient jedenfalls die Beachtung, auch dann, wenn sie – zweifellos – eine nachträgliche Hineindichtung ist. Sie veranschaulicht nämlich sehr gut, auf welche Weise die Dorfbewohner in die Motive, die mit den altertümlichen Themen in den entlegenen Erzeugungszentren fortgepflanzt wurden, die Gestalten⁹ der religiösen Bilder ihres Zeitalters hineindeuten, usw. so weitgehend, daß sie die Wiederholung der Paarfiguren, die dem symmetrischen Aufbau des Gegenstandes entspricht, nach dem Vorbild der in den Dorfstuben so verbreiteten symmetrischen Verteilung der gleichnamigen Heiligenbilder auffassen.

Unter den Neuerwerbungen ist eine aus Buchenholz gezimmerte Wiege zu erwähnen (67.142.1; Abb. 20). Sie ist in der Art der Stollentruhen verziert, mit Bogenreihen, die mit dem Meißel, bzw. mit einem geeigneten Zirkel eingemeißelt wurden, auf einem dunkelblau und rot bemalten Grund. Diese Verzierung scheint darauf hinzudeuten, daß die Wiege wahrscheinlich aus einer der Werkstätten der „Truhenmacher“ von Mátraalmás, Kom. Heves (früher: Szuhahuta) entstammen hätte können, am Ende des vorigen, oder am Anfang unseres Jhs. Solche Wiegen, die den Stollentruhen entsprechende Verzierung aufweisen, sind äußerst selten – sie wurden offenbar nur auf Einzelbestellungen angefertigt – auch unser Museum hatte bisher nur ein einziges Exemplar aufzuweisen gehabt¹⁰.

⁶ Ebenda, 315–316.

⁷ KLARA K. CSILLÉRY: Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban. (Eine Neue Truhe mit Spundwerkkonstruktion und Menschendarstellung im Ethnographischen Museum zu Budapest). NÉ, XXXIX, 1957, 283–290.

⁸ Das Bild des Menschenpaares der linken Seite siehe: KLARA K. CSILLÉRY: Öreg szökrönyök vallomása. Múzeumi Magazin, 1968. I, Abb. 4.

⁹ Über den Einfluß derselben siehe: E. FÉL–T. HOFER: Husaren, Hirten, Heilige. Menschendarstellung in der ungarischen Volkskunst. Budapest, 1966, 16.

¹⁰ Ein früheres Stück kam in Magyarszombatfa, Kom. Vas, vor (54.26.88). Siehe: K. K. CSILLÉRY: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye... NÉ, XXXVI. (1954), 71, Abb. 4. Es gibt ferner in der Sammlung der Spielzeuge eine kleine Wiege aus Tiszanána, Kom. Heves, die sich als Erzeugnis einer Stollentruhenwerkstatt bestimmen läßt. Siehe: E. GYÖRGYI: Sammlung Traditionsobjekte. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963–64. Zusammengestellt von J. Kodolányi jun. NÉ, XLVII. (1965), 299, Abb. 94.

In dem erwähnten Heimarbeiterzentrum Mátraalmás wurde auch der unter 67.86.9 inventarisierte Schemel erzeugt (Abb. 21). Solche Schemel wurden dort bis zu den 1950er Jahren für die Dörfer des Mátragebietes zum Verkauf gefertigt. Man kaufte sie als Sitzmöbel für kleine Kinder, oder zum Gebrauch der Frauen, die sie beim Spinnen unter die Füße nahmen. Man sagt, sie seien von den Dorfbewohnern lieber gekauft worden, wenn das Greifloch eine Kreuzform hatte. Unser Exemplar wurde aber für eine Frau aus Mátraalmás gefertigt, im Jahre 1935, damit sie ihre krampfaderigen Füße darauf ruhen lassen kann. Wie die Nachbahren sagten, bot gegen weitere Behexung neben dem Kreuzzeichen auch ein kleiner roter Fetzen Schutz, der in die Verzäpfung des einen Fußes hineingezwängt wurde¹¹. Es erübrigt sich, den Wert eines solchen Möbelstückes noch besonders hervorzuheben, ist es doch bekannt, daß es die größte Seltenheit ist, wenn der Besitzer eines solchen Objektes den Glaubensinhalt der Zeichen kennt und auch mitteilt, denen ein Schutzvermögen zugeschrieben wird¹². In unserer Sammlung ist dies auch das einzige solche Exemplar.

Von der Vermehrung der Stuhlarten ist ein Stühlchen (ung. „gyalogszék“) aus Tiszafüred, Kom. Heves, hervorzuheben, dessen Sitz und Rückenlehne aus einem und demselben Pappelstamm ausgemeißelt wurde im Jahre 1838. Der Verfertiger war Pál Négyesi, ein bastelnder Bauer, dessen Name auf dem Rücken des Stühlchens durch das Namenszeichen N.P. verewigt wurde (67.177.1; Abb. 22–24). Beide Seiten der Lehne sind durch eine schwungvolle geschnitzte Ornamentik verziert, die eine geübte Hand bekundet und ganz im Stil der Verzierungen der Sättel von Tiszafüred gehalten ist. Durch seine Verziertheit ist dieses Objekt alleinstehend unter unseren Stühlchen, bei denen der Sitz und die Lehne aus einem Stück Holz geschnitten sind¹³.

Unter den Möbeln von Tischlerarbeit vermehrte sich die Gruppe der eingelegten Möbel durch eine stattliche Serie. Von den eingelegten Hartholzmöbeln, die in den Dörfern der Balatongegend, bzw. hauptsächlich in den deutschen Dörfern, lange Zeit hindurch sehr beliebt waren, verfügte unser Museum bisher nur über wenige, datierte Exemplare. Mit den aus Monostorapáti, Kom. Zala, Szentjakabfa, Kom. Zala, Pula, Kom. Zala, Vászoly, Kom. Zala und Vöröstó, Kom. Veszprém gesammelten Stücken läßt sich die Verwandlung der Ornamentik durch 70 Jahre vor Augen führen. Es ist uns gelungen, einen Tisch aus dem Jahre 1805 (67.63.2), eine Truhe von 1824 (67.63.3) und eine andere von 1832 (68.12.1) zu verschaffen, des Weiteren eine Schubladentruhe von 1851 (68.194.98), eine Wandschrank von 1885 („kaszni“, 68.194.100), ein Bett von 1864, (68.194.87) und wieder eine Truhe von 1876 (67.63.4). Besonders bedeutend ist die Truhe aus Monostorapáti, Kom. Zala (Abb. 25),

¹¹ In Szuhahuta, Kom. Heves, haben die Älteren bis zu den jüngsten Zeiten an der Schutzkraft des roten Fetzens geglaubt. Ich habe selbst 1949 und 1950 im Hals des Zickleins, des Kalbes das angebundene rote Band gegen den bösen Blick des öfteren gesehen. Auch mehrfach habe ich die Verwendung des roten Tuches im Fall von Hautzündung, von „Feuer des hl. Antonius“ für den Zweck des Heilens gesehen.

¹² Siehe: B. GUNDA: A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. (Das Kreuz als magisches Zeichen auf Tongefäßen.) Ethn. LII, 1941, 66; Derselbe: Néprajzi gyűjtőúton. (Auf ethnographischer Forschungsreise.) Debrecen, 1956, 91–92; Derselbe: A lakóházat védő mágikus jelek. (Magische Schutzzeichen auf Wohnhäusern.), Index Ethnographicus, II, 1957, 192–198; J. CSABA: Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendéknél. (Die Anwendung kreuzförmiger Zauberzeichen bei den Wenden.) Népr. Közl. I, 1956, 102–109; Derselbe: Mágikus jelek egy nárai kúton. (Magische Abwehrzeichen auf einem Brunnen in Nárai, Kom. Vas.) Index Ethnographicus, III, 1958, 229–213.

¹³ Über diese: K. K. CSILLÉRY: Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1963–1964. Zusammengestellt von J. KODOLÁNYI jun. NÉ XLVII, 1965, 279.

weil darauf die Holzeinlage sich mit roter Siegelackeinlage (ung. „*spanyolozás*“) paart. Bisher haben wir nämlich in unserem Museum nur zwei ähnliche Stücke gehabt; zwei Stühle, beide aus 1840, an denen sich die Ausbreitung dieser einst so beliebten transdanubischen Verzierungstechnik des vorigen Jhs auf den Möbeln vorführen ließ. Auf diesen Stücken wird die Holzintarsie von rot-schwarze Siegelackeinlage begleitet (23103 und 23104, aus dem Szentgáler Haus der Millenniumsausstellung)¹⁴. Sehr beachtungswert ist auch der Schrank von 1843 aus Szentjakabfa, Kom. Vas (67.63.5; Abb. 26), da auf diesem sich bereits der Einfluß der mit Siegelack eingelegten Möbel anzeigt und durch die rot-grüne Bemalung der Verzierung die lineare Ornamentik der Siegelack-Technik beinahe täuschend nachgeahmt wird.

Die bemalten Möbel der Möbelsammlung sind durch mehrere frühe Stücke vermehrt worden. Auch die drei, am Anfang unseres Referates erwähnten neubeschaffenen Objekte, mit Jahreszahlen aus dem XVIII Jh., sind durch farbige Bemalung verziert, des Weiteren konnten wir ein anderes, undatiertes Stück aus dem XVIII. Jh. erwerben, das auch auf diese Weise dekoriert ist (67.85.2). Dieses Stück ist zwar aus Hosszúpályi, Kom. Hajdú-Bihar zum Vorschein gekommen, doch ist es aller Wahrscheinlichkeit nach ein Debreziner Erzeugnis aus der Mitte des XVIII. Jhs.

Das bemerkenswerteste unter den bemalten Möbeln ist ein Wandschrank. (ung. „*almárjom*“) von 1753, der Herkunft nach aus Mezökövesd, Kom. Borsod (68.27.1; Abb. 27). Die Grundfarbe desselben ist grün, die der Felder rote Ockerfarbe, darauf eine sehr bescheidene Blumenornamentik von Renaissance-Charakter. Bislang war uns kein Mezökövesder Möbelstück aus früherer Zeit bekannt, als aus der Mitte des vorigen Jahrhunderts¹⁵. Durch das bisher früheste Exemplar wird bezeugt, daß unter den Stilen der Mezökövesder Möbel des XVIII. und des XIX. Jhs ein genau so scharfer Gegensatz besteht, wie es zwischen den sog. „*Matyó*“-Stickereien zu beobachten ist, die vom Anfang bzw. der zweiten Hälfte vorigen Jahrhunderts aufgeblieben sind¹⁶.

Noch eine Truhe aus Dunapataj, Kom. Bács-Kiskun muß erwähnt werden (67.157.1; Abb. 28), durch welche nämlich sich die langsam zunehmende Zahl der Truhen mit Männernamen vermehren ließ.¹⁷ Das Besondere dieses Stückes besteht darin, daß es im Jahre 1838 für den Schäferhirten János Kele verfertigt wurde – wie dies von der Inschrift bezeugt wird. Auch seitdem wurde es auf der männlichen Linie der Familie Kele vererbt, als Kleidertruhe, die auch zur Zeit unserer Sammlung in der Stube stand. Die Familie beschäftigte sich seitdem immerfort mit der Schäferei und trug die Truhe stets mit sich im Laufe ihrer Übersiedlungen, deren Stationen Jánoshalma, Csorna, Kalocsa, Dunapataj waren.

Zum Schluß müssen wir noch ein offenes Tellerwandbrett (ung. „*tányéros*“) erwähnen, durch welches die Ornamentrolle der Aufschrift illustriert wird. Von

¹⁴ Über die mit Holz- und Siegelack-Einlage verzierten Möbel von Szentgál, Kom. Veszprém: A. VAJKAI: Szentgál. (Die Sachkultur von Szentgál.) Budapest, 1959, 229–230. Hier ist eine rot-grün siegelackverzierte Brieftruhe aus einer kleinadeligen Familie veröffentlicht (Abb. 135.).

¹⁵ Über den Stil der für die Mezökövesder Möbel charakteristischen bunten Blumenmotive auf rotem Grund aus der Mitte des XIX. Jhs: E. FÉL – T. HOFER – K. CSILLÉRY: Ungarische Bauernkunst. Budapest, 1958, Taf. 94.

¹⁶ I. GYÖRFFY: A matyók. (Die Matyó's.) Népünk és Nyelvünk, I, 1929, 155–156.

¹⁷ Vgl. (K. K. CSILLÉRY): Sammlung der Möbel und Beleuchtungsgeräte. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1960. NÉ, XLIII, 1961, 129–130. Dieselbe: Sammlung der Möbel und Beleuchtungsgeräte. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1961. Zusammengestellt von L. Szolnok, NÉ, XLIV, 1962, 275–276.

¹⁸ Á. LAJOS: Díszes fafaragás a Hór völgyén. (Kunstvolle Holzschnitzerei im Hór-Tal.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve – Annales Musei Miskolciensis de Herman Otto Nominati. III, 1963, 121, 130–131. Abb. 26.

solchen offenen Tellerbrettern haben wir eine hübsche Anzahl in unserer Sammlung, darunter auch solche, an denen Querleisten von durchbrochenem Muster sind. An den Tellerbrettern von Cserépfalu, Kom. Borsod, haben aber ausschließlich die Buchstaben eine Verzierungsrolle; ihre Anordnung, ihr Rhythmus ergibt die Schönheit des Objektes.¹⁸ In 1968 konnten wir vier solche Tellerbretter aus Cserépfalu beschaffen (68.28.1 – 2, 68.34.4 – 5), alle vier stammen von der Jahrhundertwende. Das interessanteste Exemplar unter ihnen ist dasjenige (68.34.4; Abb. 29) mit seiner langen, ungarischen, für den Besitzer Segen erfliehenden Inschrift: „Segen für Erzsébet Lökös Gefertigt von András Simon/ im Jahre 1901, März“.

MÁRIA KRESZ

Neuerwerbungen der Sammlung Keramik

In den vergangenen zwei Jahren vermehrte sich die keramische Sammlung des Ethnographischen Museums um 1425 Gegenstände (im J. 1967 um 801, im J. 1968 um 624 Stücke). Es soll dieses riesig große Material hier nach Form, Herstellungsort, Jahreszahl und Meister nicht ausgewertet werden. Als Einleitung sollen aber einige Worte über die aus dem XVIII. Jh. stammenden Objekte und über ihre Bedeutung gesagt werden.

Es sei hier zuerst eine Schüssel, mit der Jahreszahl 1713 erwähnt; aus einer Vase ragen auf dieser drei Tulpen hervor (67.74.1). Eine andere Schüssel ähnlichen Typs ist mit drei großen Blumen verziert (67.74.2). Bezeichnend für diesen Typ ist, daß die Verzierung von der Form der Schüssel unabhängig komponiert wurde und die ganze Oberfläche bedeckte. Die Farben sind: dunkelbraun, rot, weiß, blaßgrün; bezeichnend ist noch, daß Farbe auf Farbe gehäuft ist. Mit diesen beiden Exemplaren hat sich diese Gruppe auf 6 Stücke vermehrt (das erste Exemplar gelangte erst 1956 ins Museum¹⁹). Schon in der frühesten Literatur wird darüber polemisiert, wo dieser Typ gefertigt war. Mit diesem Problem beschäftigt sich auch die österreichische und die slowakische Literatur. Das älteste, publizierte Stück dieser Gruppe ist im J. 1692 gefertigt worden. Das Stück ist mit einer Reiterfigur in abendländischer Tracht, das folgende Stück aus dem J. 1702 ist mit dem Doppeladler verziert²⁰. Dann folgt die oben erwähnte Schüssel aus dem J. 1713. In einem Aufsatz in „Művészi Ipar“ 1889 sind ähnliche Schüsseln unter der Benennung „oberösterreichische Zwiebelschüsseln“ veröffentlicht²¹. Später behauptet der Kunstsammler Mór SPITZER, daß diese Schüssel in Modra, (CSR ung. Modor) gefertigt worden seien²². Kornél DIVALD hält diesen Typ für Fabrikate von Lubietova (ung. Libetbánya²³). In der österreichischen Fachliteratur werden solche Schüsseln „Gründonnerstagschüssel“ genannt und für österreichisch gehalten.²⁴ In einem neueren Band der „Slowakischen Volkskunst“ sind sie von Pukanec (ung. Bakabánya) stammend genannt²⁵ und des Stückes des

¹⁹ 56.36.2. Mit Doppeladler aus 1748. 61.46.26; 65. 169.1; 66.163.1.

²⁰ M. HABERLANDT: Österreichische Volkskunst. Wien, 1910, Taf. 47,3 und Abb. 1.

²¹ J. Sz.: Felső-ausztriai hagymás tálak az Iparművészeti Múzeumban. (Oberösterreichische Zwiebelschüsseln im Kunstgewerbemuseum.) Művészi Ipar, 1889. 143.

²² Mór SPITZER: Néhány adat Felső Magyarország régi agyagiparáról. (Einige Daten über die alte Keramik Oberungarns.) Művészi Ipar, 1892, 97.

²³ Kornél DIVALD: Régi magyar fazekasmunkák. (Alte ungarische Töpferarbeiten.) In: László Siklóssy (Red.): Holics, Tata, Stomfa. Budapest, 1917. Abb. 22 und 29.

²⁴ M. HABERLANDT: a.a.O. 76–77.

²⁵ Slovenskél' udové umenie. II. Bratislava, 1954. Taf. XLII und die Anmerkung zur Abb.- 351.

Museums Banska Bystrica (ung. Besztercebánya), das von DIVALD als von Lubietova (ung. Libetbánya) stammend bezeichnet war, wird als in Stárá Turá (ung. Óhuta) verfertigt erwähnt²⁶. Entscheidend ist ein Stück ähnlichen Typs, veröffentlicht im Werk von Leopold SCHMIDT über die österreichische Volkskunst. Auf dieser Schüssel ist das ungarische Staatswappen zu sehen²⁷. Klara CSILLÉRY behauptet in ihrer Rezension dieses Buches, daß eine Schüssel mit dem ungarischen Wappen nur im damaligen Ungarn verziert werden konnte²⁸. Diese Schüssel spricht also wieder für die mittel-slowakische Herkunft. Bedenkt man, daß in Lubietova (ung. Libetbánya) auch noch im J. 1900 28 Töpfer gearbeitet hatten²⁹, so ist es möglich, daß die Meinung von DIVALD richtig war.

Eine Kanne (ohne Jahreszahl) stammt vermutlich aus dem XVIII. Jh., oder aus einer noch früheren Zeit (67.61.1); sie wurde vom Sammler um Anfang dieses Jahrhunderts bei einem Bauernhaus in Abaujszántó gefunden, wo sie zum Krautgefäß gebraucht war. Die Wichtigkeit dieses Krautgefäßes erhöht sich, wenn man bedenkt, wie bedeutend die Töpferei der unfern liegenden Stadt Košiče (ung. Kassa) war; eine alte, in ungarischer Sprache verfaßte Privilegienurkunde der Töpfer stammt aus Košiče³⁰. Der unlängst verstorbene Sándor MIHALIK hat im Miklós-Gefängnis eine Menge der einfachen Töpferwaren einer damaligen Töpferei erschlossen³¹. Infolge ihrer harmonischen Form und Färbung und infolge der die Gefäßform betonenden Reife und der schräg aufgetragenen Blumen ist sie als eines der schönsten Erzeugnisse der Töpferei von Košiče anzusprechen.

Auf Grund ihres Stils stammt eine Ringfeldflasche aus dem XVIII. Jh.; über ihren Herstellungsort stehen uns keine Daten zur Verfügung (67.62.4).

Eine unglasierte Kachel aus dem J. 1780 stammt aus Ozsdola (ehem. Kom. Háromszék). Sie war Eigentum der Familie Barabás (66.164.1).

Die Sammeltätigkeit in den Jahren 1967–1968 wurde durch das Sammeln für das Freilichtmuseum stark beeinflußt. Für das Freilichtmuseum werden drei eingerichtete Töpfereien konstruiert, je eine aus Hódmezővásárhely, Csákvár und aus einem Dorf des Velemértales (Züricvölgy). Das Aufsammeln der Einrichtungsgegenstände wurde mit Ankauf der kleinen Geräte begonnen. Aus dem Tabán genannten Stadtviertel von Hódmezővásárhely wurden die Drehscheibe und beinahe hundert kleinere Geräte des verstorbenen Sándor Imre ins Museum eingeliefert (67.145. Gruppe). Somit lassen sich die in der klassischen Arbeit von Lajos KISS veröffentlichten Zeichnungen auch in Originalstücken vorlegen³². Gleichfalls aus Hódmezővásárhely wurde das selbstverfertigte Aushängeschild des Töpfers József Patócs erworben. Die Witwe wollte dieses Schild soeben in den Friedhof hinausbringen, um damit den Namen ihres Mannes auf dem Grabmal zu verewigen (67.145.100).

Es wurden Töpferwerkzeuge aus Gödörháza (Velemértal, kom. Vas) und Csákvár, (Kom. Fejér), hereingebracht. Sieben Malhörner (ung. íróka) für verschiedene Farben und ein Pinselhalter des berühmten Meisters von Mezőtúr, Balázs Badár,

²⁶ Ebenda, Abb. 351 und die Anmerkung dazu.

²⁷ LEOPOLD SCHMIDT: Volkskunst in Österreich. Wien – Hannover, 1966, Abb. 67.

²⁸ K. CSILLÉRY: Leopold Schmidt, Volkskunst in Österreich, Zeitschr. f. Volkskunde. 1967.

310.

²⁹ M. Stat. Közl. II. A m. korona országainak 1900. évi népszámlálása. (Ungarische Statistische Mitteilungen. II, Volkszählung der Länder der ungarischen Krone vom Jh. 1900.), 2. Abt. Budapest, 1904, 20.

³⁰ JÓZSEF MIHALIK: A kassai fazekascéh artikusai 1574-ből. (Artikel der Töpferunft von Kassa aus dem J. 1574) Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II, 1908, 152–156.

³¹ SÁNDOR MIHALIK: A Miklós börtön. (Das Miklós-Gefängnis.) Kassa, 1942.

³² LAJOS KISS: A hódmezővásárhelyi tálasság. (Die Töpferei von Hódmezővásárhely.) NÉ, XV, 1914, 249–255.

gelangten 1967 ins Museum (67.118.2–9). Sehr bedeutend sind zwei Geräte (Geschenke) aus Rév, Kom. Bihar: das eine ist ein Vorgänger des Malhornes, gebräuchlich unter der Benennung „szarú“ (Horn) auch heute in Siebenbürgen (68.178.4), das andere ist das Gerät für die charakteristische Verzierung der Kannen von Rév. Es wird auch „himzó“ genannt (68.178.5); in Wachs eingebettete Borsten, mit deren Hilfe man parallele Linien malen konnte.

An die Töpfergeräte schließen sich 20 Gefäße, augenscheinlich henkellose Töpfe, in Wirklichkeit Bestandteile des Gewölbes des Töpferofens (67.1141–20). Diese Gegenstände wurden von Professor György DUMA, wissenschaftlicher Mitarbeiter des Archäologischen Institutes gesammelt und dem Museum geschenkt, nachdem er über ihre Bedeutung eine Abhandlung für die Acta Ethnographica geschrieben hatte³³.

Eine der am besten vorbereiteten Einheiten des Freilichtmuseums ist das Komitat Szatmár, wo die Sammeltätigkeit seit Jahren im Gange ist. Dieser Tätigkeit im Kom. Szatmár wurde in dieser Zeitschrift mehrfach gedenkt.³⁴ Es wurde hier eine, teilweise unbekannte Keramik in einer solchen Menge gefunden, daß sie einer selbständigen Bearbeitung würdig erscheint. Die Herstellungsorte sind teilweise problematisch. Eine Serie der sehr dekorativen Schüsseln (blaue Muster auf weißem Grund) scheint mit der Töpferei der Avasság-Gegend in Verbindung zu stehen. Diese seien dem Andenken von Einigen nach aus Gödényháza, Kom. Ugocsa, hergebracht (68.19.16–19). Sie wurden „tokános tál“ (Fleisch-Schüssel) genannt. Es wurden auch Erzeugnisse der Töpfer der Rimaszombat-Gegend hergebracht, ja sogar wurden Gefäße auch auf Bestellung gefertigt. Auf einem Hochzeitsgefäß aus Milota, Kom. Szatmár, stehen die Namen der Besitzerin und des Meisters: „Für Piroska Kanasi hat András Párvi gefertigt, 1885“ (68.19.43).

In unserer Sammlung gibt es noch zwei Hochzeitstöpfe aus dem Komitat Gömör mit dem Namen des Besitzers. Der eine ist für István Dargai in Mezőcsát, 1881 (68.216.24), der andere für Sándor Csanádi in Hajdúszoboszló, 1909 (62.139.1) gefertigt. Derjenige von Milota ist aber das einzige Hochzeitsgefäß, auf dem auch der Name des Töpfers signiert ist.

Zweifellos war Nagybánya (im ehem. Kom. Szatmár) einer der wichtigsten Lieferanten der Gegenden von Tiszahát und Erdőhát. Dies wird durch die zahlreichen, schwarz-weißen, sehr schönen Töpfen (z.B. 68.19.39), genannt „*serpenyő*“, bewiesen. Schwarz-weiße Schalen von Nagybánya sind auch aus fern gelegenen Ortschaften im Laufe der letzten zwei Jahre in unsere Sammlung gelangt: eine aus Hajdúböszörmény (67.56.2) und eine andere aus Hajdúszoboszló (67.198.4). Vermutlich war der Markt von Debrecen der Vermittler.

Für die speziellen Zwecke des Freilichtmuseums wurde in Baglad, Kom. Zala, (68.37. Gruppe) und in Zádor, Kom. Somogy (67.187. Gruppe) gesammelt. In der Gruppe von Zádor vermischen sich die Erzeugnisse der Werkstätten des Kom. Baranya mit jenen aus Sümeg, Kom. Veszprém, und aus dem fern gelegenen Velemértal. Baglad liegt unfern der Ortschaften des Velemértales. Kein Wunder, daß alle hier gesammelten einfachen Gefäße Denkmäler der Töpferei dieses Tales sind. Auch eine bis jetzt unbekannte Form gelangte ins Museum, die in den bisherigen Abhandlungen nicht erwähnt ist: ein Topf mit Ausgußrohr, genannt „*pálinkás faziek*“, bezeichnet mit der verhältnismäßig frühen Jahreszahl 1886. Eine Seltenheit ist in unserer Sammlung ein mit Weidenruten eingeflochtenes Gefäß, ähnlich, wie unser heutiger Demi-

³³ GYÖRGY DUMA: Mit Töpfen überwölbte keramische Öfen. Acta Ethn. XV, 1966, 93–159.

³⁴ JUDIT MORVAY–MÁRIA MOLNÁR: Tárgygyűjtés Szatmárban. (Die Sammeltätigkeit in Szatmár.) NÉ (1966), 255–307.

john. Es gibt noch ein verwandtes Gefäß in unserer Sammlung, einen unglasierten Krug aus Istvádi, Kom. Somogy.³

Der Branntweinbrennertopf war in unserer Sammlung bisher ein seltener Gegenstand. Es gab eigentlich nur einen einzigen, berühmten Vertreter dieser Gattung: ein Stück aus Dunavecse, mit der Inschrift: „Topf des János Simon“ (68.130.837). Man wäre geneigt vorauszusetzen, daß er einst in der Schenke des István Petrovics (Vater des Poeten S. Petőfi) gebraucht war. Ein verwandtes Stück erhielten wir unlängst aus Hegymagas (Balatonoberland). Es ist mit der Inschrift versehen: „Branntweintopf, gefertigt 1878 von György Szűcs für István Lakos in Hegymagas“ (68.85.4). Dieser zweihenkelige Branntweinbrennertopf (ung. „*pálinkafolyató*“) hat auch ein einhenkeliges, kleineres Gegenstück (68.217.17). Sowohl die Form, als auch die Färbung dieser beiden Stücke weichen von den Branntweintöpfen vom Velemértal ab. Und dies ist natürlich: nördlich des Balaton wurden Gefäße von Velemér nicht gekauft. Solche konnten in Sümeg nicht gefertigt worden sein, weil ein Töpfer, namens Szűcs, dort in dieser Zeit nicht arbeitete.³⁵ Der Herstellungsort ist möglichst Tapolca. Sicher ist nur, daß sich im Denkmalbestand des Komitatsmuseums Veszprém, in der Ausstellung des Róza Szegedi-Hauses von Badacsony, mehrere ähnliche Branntweintöpfe befinden.

Stark vermehrte sich das von den beiden Seiten der Donau, von Sárköz, Kom. Tolna, Dunapataj, Kalocsa und Harta stammende Material. Auch diese Sammeltätigkeit ist den Forderungen des Freilichtmuseums entsprechend verrichtet worden. Die Ausstattungen der Küche und des Hauses sollten möglichst vollständig zusammengebracht werden. Auch die gesammelten Objekte der früheren Sammeltätigkeit mit herangezogen, wird man durch diese Neuerwerbungen über die Töpfereizentren an der Donau (Kalocsa, Dunapataj, Mohács, Szekszárd) immer mehr zu wissen haben. Es sind z.B. zu erwähnen ein unglasierter, zweihenkeliger Vorratstopf (ung. „*bödön*“), das 1866 in Dunapataj gefertigt worden ist (68.155.41), ein unglasiertes Rührfaß aus Kalocsa (67.157.31), ein Lichtzieher (67.157.30), eine Gießkanne (67.157.32) und glasierte Weihwasserbehälter aus den Häusern der Siedlungen um Kalocsa (67.157.33, 34; 67.104.12).

Immer vollständiger wird die Sammlung der Keramik des deutschen Dorfes von Harta, Kom. Bács-Kiskun. Neben Gefäßen erhielt jetzt das Museum auch zwei Öfen, bestehend aus grünglasierten Kacheln (67.189.1 und 2).

Aus den bekannten Töpferzentren des Ung. Tieflandes wurden nicht nur viele Gefäße in den letzten zwei Jahren gesammelt, sondern es wurden auch solche Serien hereingebracht, die unsere Anschauungen stark beeinflussen. Tiszafüred war als ein Schüsselmacherzentrum angesprochen. Es war bekannt daß Wasserkrüge und enghalsige Wein- und Branntweinkrüge (ung. *butykos*) höchstens für den eigenen Gebrauch angefertigt wurden. Károly Viski veröffentlichte in seinem Werk: „Tiszafüreder Töpferwaren“ nur einen einzigen Schnaps-Krug (enghalsigen Krug).³⁶

Bis 1962 besaß unser Museum nur vier Schnaps-Krüge von Tiszafüred. Zwei davon sind mit Malhorn verziert (ung. „*tróka*“). Deshalb habe ich damals darüber berichtet, daß unser Museum einen außerordentlich reichverzierten, großen Schnaps-Krug von einer Grundbesitzerfamilie gekauft hatte.³⁷ Im Laufe des Jahres 1967 ge-

³⁵ JÓZSEF NÉMETH: A sümegi népi fazekasság. (Volkstümliche Töpferei in Sümeg.) Népr. Közl. V, 1960, 193–194.

³⁶ KÁROLY VISKI: Tiszafüredi cserépedények. (Tongefäße von Tiszafüred.) Budapest, 1932, Abb. 26.

³⁷ Neuerwerbungen des Ethnographischen Museums im Jh. 1962, NÉ, XLV, 196., 139–140; 62.32.1.

langten nicht weniger, als sechs Schnaps-Krüge aus Tiszafüred ins Museum. Fünf davon sind mit Jahreszahl versehen. Drei Stücke stammen aus den 1830er Jahren, also aus einer früheren Zeit, als irgendwelches, bis jetzt bekanntes Gefäß aus Tiszafüred. Auf dem ersten Stück ist die Jahreszahl 1832 zu lesen. Seine Verzierung ist einfach, seine Grundfarbe ist braun (67.171.1). Das folgende, aus dem J. 1834, hat eine, ein wenig plattgedrückte, ungewohnte Form, verziert mit großen Rosetten und mit einer seltsam unterbrochenen Inschrift in Malhorn-Technik (67.210.21). Ein grünglasierter, „bereifter“ Schnaps-Krug wurde laut der eingeritzten Inschrift für die Schuhmacher-, Schneider- und Kürschnermeister von Tiszafüred im J. 1837 um einen Gulden und 45 Kreuzer gekauft (67.57.2). Das Gegenstück dieses butykos-Kruges (auch sein Preis war der gleiche) befindet sich im Großkumanenmuseum von Karcag. Diese beiden Stücke scheinen gleichzeitig bestellt und später verschlagen worden zu sein.

Zwei Schnaps-Krüge sind Erzeugnisse eines berühmten Meisters: des Mihály Nagy. Nach György DOMANOVSKY sei Mihály Nagy in Mezőcsát geboren; sein Name komme 1831 unter den Töpfergesellen von Miskolc vor; von Miskolc sei er nach Mezőcsát zurückgekommen und habe vermutlich neben dem hervorragenden Künstler Mihály Rajczy gearbeitet; später übersiedelte er nach Tiszafüred, wo er „den Stil der Ornamente von Mezőcsát, besonders aber den des Rajczy heimisch machte“³⁸). Nach DOMANOVSKY seien sieben Stücke des Ethnographischen Museums aus den Jahren 1845–1847 zweifellos seine Handarbeiten³⁹). Unter den in Tiszafüred gesammelten neuen Schnaps-Krügen trägt der eine die Jahreszahl 1844 und die Signatur Mihály Nagy am Henkel (67.57.3). Der andere Schnaps-Krug stammt aus dem J. 1852. Auf der ganzen Oberfläche dieses Gefäßes läuft die Inschrift in Malhorn-Technik spiralförmig rings herum „Im J. anno 1852 wurde vom K. Mihály Nagy für Mihály Fegyvereki in Tiszafüred verfertigt, wenn leer ist, soll voll werden so sagt man im Dorf Árokkő was ein anderer verschlucken würde, besser wenn es in unseren Magen geht“ (67.171.2). Der erste Teil des Verses kommt auf den Schnapsflaschen von der Jahrhundertwende in Tiszafüred, hauptsächlich auf den Erzeugnissen von Miklós Katona und von Zsigmond Juhász oft vor. Der Spruch stammt wahrscheinlich von Mezőcsát; Árokkő ist nämlich der Ortschaft Mezőcsát benachbart. Die letzten zwei Zeilen sind Zitat aus der „Ode zur Feldflasche mit Fohlenhaut“ von Csokonai. Dieser Schnaps-Krug ist bis jetzt das späteste bekannte Stück von Mihály Nagy, dessen Prädikat hier mit dem Buchstaben „K“ bezeichnet ist. Auf Grund der Schrift ist die Identität des Meisters unzweifelhaft. Bezeichnend ist für ihn, daß der Buchstabe „Y“ in den Buchstaben „g“ eingebogen ist.

Es wurde erwähnt, daß Tiszafüred in erster Reihe ein Schüsselmacherzentrum war. Die erwähnten Schnaps-Krüge wurden auf Bestellung verfertigt. Neben Schüsseln waren 30 Prozent der Gefäße Milchtöpfe (ung. „*köcsög*“). Trotzdem besaß unser Museum viele Jahre lang nur ganz wenig Milchtöpfe von Tiszafüred⁴⁰. In den letzten zwei Jahren vermehrte sich auch dieser Typ. Es gibt unter diesen Neuerwerbungen unglasierte und einfacher verzierte Stücke. Das Muster von zwei Stücken ist aber bezeichnend für Tiszafüred (67.171.3; 68.33.70). Während aber die Form

³⁸ GYÖRGY DOMANOVSKY: *Mezőcsáti kerámia*. (Die Keramik von Mezőcsát.) Budapest, 1953, 33.

³⁹ GYÖRGY DOMANOVSKY: *Ungarische volkstümliche Keramik*, Budapest, 1968, 40. Die Inventarnummern dieser sieben Gegenstände sind: 78.792.51., 31., 331., 377., 378., 387., 397. und 499. Das erste wurde von ISTVÁN GYÖRFFY gesammelt, die anderen sechs Stücke stammen aus der Sammlung von ELEMÉR KUND.

⁴⁰ MÁRIA KRESZ: *Fazekas, korsós, tálas*. (Töpfer, Krug- und Schüsselmacher.) *Ethnogr. LXXI*, 1960, 361.

der Schüsseln und der Schalen sich nicht veränderte, sind die Formen der Milchtöpfe sehr verschieden. Dieser Umstand erschwert die Bestimmung der unverzierten Stücke. Vielleicht nur der stark herausstehende Rand der Mundöffnung und die Biegung des flachen Henkels verhelfen uns bei der Feststellung, welches Stück in dieser Ortschaft hergestellt sei.

Ich habe 1961 darüber berichtet, daß unser Museum vom Zeichenlehrer László Szentirmai eine große und bedeutende Sammlung Mezőcsáter Keramik gekauft hatte⁴¹. Nach Verkauf seiner Sammlung hat sich László Szentirmai wieder an des Sammeln gemacht. Diese zweite Sammlung wurde gleichfalls vom Museum gekauft. Es handelt sich diesmal um 131 Gegenstände. Mehr als die Hälfte davon ist von Mezőcsát, es sind aber darunter auch Erzeugnisse anderer Zentren (z.B. von Tiszafüred und Mezőtúr), die in Mezőcsát gebraucht waren. Die größte Überraschung bereitete uns eine kleine, 10,5 cm hohe Schnapsflasche, mit einer eingekratzten Menschenfigur (68.33.1). Auf ihrer Rückseite ist die fein aufgetragene Inschrift zu lesen: „Im Jahre anno 1837 wurde sie von Sándor Nagy verfertigt. Wer daraus trinkt, komme es wohl! Schluß!“. Der Name dieses Meisters war bis jetzt unbekannt. Auch DOMANOVSKY erwähnt ihn nicht. Wenn man aber bedenkt, daß Mihály Nagy jun., den Forschungen DOMANOVSKY's nach, 1831 nach Miskolc zu lernen ging und daß 1834 der Name des Ferenc Nagy aus Mezőcsát, vielleicht Bruder von Mihály Nagy jun. in der Liste der Töpfergesellen von Miskolc erscheint⁴², so läßt sich vermuten, daß Sándor Nagy der Vater von diesen beiden Töpfergesellen war. Allerdings stehen der Stil und die Färbung der Arbeiten von Mihály Nagy dem in Rede stehenden Erzeugnis von Sándor Nagy sehr nahe. Es war vielleicht dieser Sándor Nagy, von dem Mihály Nagy Geschmack und Fachkenntnis geerbt haben dürfte.

Mangels Platzes können hier die Lehren der Sammlungen von Szentirmai nicht so ausführlich ausgelegt werden, wie ich ein anderes Mal getan hatte. Nur ein einziges Stück soll hier besprochen werden: eine Büchse in Schweingestalt (68.33.12). Am Bauch sind, unter der Jahreszahl 1906, die Buchstaben „HJ“ und „HL“ zu lesen. Es scheint sicher zu sein, das hier nicht vom Monogramm des Meisters die Rede sein kann. Nach Forschungen von DOMANOVSKY sei unzweifelhaft, daß der Meister dieses Stückes Sándor Horváth ist, der bis 1916 gelebt hat und „Meister der Formen war“. Er habe tierförmige Schnapsflaschen, Widder-, Ziege-, Schwein- und Igelfiguren verfertigt. Im J. 1897 hat er zur Hochzeit von Frau des László Horváth, geb. Lidia Gál, menschen- und tierförmige Schnapsflaschen und andere Gegenstände verfertigt⁴³. Es läßt sich also voraussetzen, daß diese schweinförmige Büchse gleichfalls zur Hochzeit verfertigt worden war und daß die beiden Monogramme die Namen des jungen Paares bezeichneten⁴⁴.

Viele, verhältnismäßig frühe Gefäße wurden in den letzten zwei Jahren aus Mezőtúr erworben. Die bekannten glasierten Gefäße von Mezőtúr haben im allgemeinen eine gelbige Grundfarbe. Dieser Stil beginnt in den 1870er Jahren. Noch ältere Gefäße sind sehr selten. Bei diesen ist die Grundfarbe gewöhnlich weiß (weiße Schnapsflasche ist: 67.9.1). Jetzt wurden die Vertreter der frühen Färbung aus den 1860er Jahren gefunden: unter grüner Glasur schwarze Muster in Malhorn-Technik hauptsächlich auf Schnaps-Krügen (67.120.4; 68.85.1; ein ähnlicher Krug vom J. 1872: 67.164.2). Die Verzierungen in grünem Malhorn-Stil auf weißem Grund und

⁴¹ MÁRIA KRESZ: Újonnán szerzett mezőcsáti cserépedények. (Neuerworbene Tongefäße von Mezőcsát.) NÉ, XLII, 1960, 161 – 180.

⁴² GYÖRGY DOMANOVSKY: Mezőcsáti kerámia. (Die Keramik von Mezőcsát.) 20.

⁴³ Ebenda: Anmerkung zur Abb. 50.

⁴⁴ Ebenda: Siehe Abb. 79.

in Mangan-Schwamm-Stil sind als früh angesprochen (ein solches Stück ist der Schnaps Krug vom J.1876: 67.67.10).

Diese Verzierungstechniken und Färbungen lassen sich nicht nur im Material eines einzigen Zentrums beobachten. Die grün-schwarze Färbung war auch in Tót-komlós sehr beliebt. Ein schöner, großer Schnaps-Krug ist ein Beispiel dafür (67.7.3). Ähnlich gefärbt ist ein Stück vom J. 1835, das vermutlich in Mezőcsát gefertigt war (67.209.1).

Unter beinahe anderthalb Tausend keramischen Gegenständen tauchten zahlreiche Zentren und Meisternamen auf. Je ein Stück der bisher kaum bekannten Zentren, wie Kiskőrös (67.48.5.7), Tózeg (67.174.4.), Békés (68.148.3), Csokály, Kom. Bihar (67.41.1), und Vég-Ardó, Kom. Zemplén, (von hier eine Schüssel, gefertigt für die Mutter, gelangten in die Sammlung unseres Museums (67.99.4). Diese letztere ist in ihrer Art alleinstehend. Aus Legénd, Kom. Nógrád, erhielt das Museum eine Pfeife in Vogelfigur mit zwei Hörnchen (68. 61.2). Wie der bekannte „Stier von Gyüd“, hat auch diese Vogelfigur ihr Gegenstück im Kaukasus⁴⁵. Die Frauenfigur, mit Schlüsselchen in ihrer Hand und eine andere, ähnliche Figur, stammen wahrscheinlich aus Bakabánya (68.86.1–2). Seit Jahren wurde zum ersten Mal auch ein „Michaels“-krug (ung. „*miskakancsó*“) im Laufe eines Sammelns an Ort und Stelle hervorgebracht. Sein Kopf wurde in Schablone geformt; seine Ornamentik ist in Malhorn Technik durchgeführt. Gefunden in Rácalmás (Arbeit von Mezőtúr) (68.133.3).

Zwei Krüge in Balkan-Stil stammen aus Tiszavárkony. Sie sind wahrscheinlich in Pirot hergestellt. Sie sind als seltene Belege der Handelsverbindung in Süd-Nordrichtung zu betrachten (67.48.2 und 3).

Schließlich einige Worte noch über unsere Glassammlung. Es wurden hauptsächlich Gegenstände aus Répás-Huta, Kom. Borsod ins Museum eingeliefert. Unsere Sammlung hat sich aber auch mit einigen Stücken aus den Bakonyer Glashütten vermehrt. Für besondere Gelegenheiten wurden ein blaues Krüglein und ein Tellerchen, als Taufgefäße (68.10.28 und 28) und eine geschliffene Weinflasche (67.207.1) verziert mit Darstellung von Grab, Spaten, Hacke und Spitzhammer, vielleicht für den Totenschmaus gefertigt.

In der Veröffentlichung der Neuerwerbungen im J. 1962 wurde ein Eingering (ung. „*türeleműveg*“) mit der Jahreszahl 1791 erwähnt. Ein noch älteres war bis jetzt weder aus dem Deutschen Erzgebirge, noch aus den Bergstädten des ung. Oberlandes bekannt⁴⁶). Jetzt erhielt das Museum ein noch älteres Eingericht vom J. 1784 aus Dunaföldvár, Kom. Tolna. Es wurde darin ein Altar aufgebaut. An der Rückseite des Altars ist zu lesen: „Joseph Vellisch Gardiner zu Földvár in Ungarn Anno 1784“ (67.205.1).

ERZSÉBET GYÖRGYI

Neuerwerbungen der Sammlung Brauchtum und Spielzeuge

Diese Sammlung wurde in den Jahren 1967 und 1968 mit 209 Objekten bereichert. In dieser Zeit wurden die beendenden Arbeiten des Ordens und der Evidenzhaltung dieser Sammlung verrichtet. Für eine großangelegte und planmäßige Vermeh-

⁴⁵ Ungarische Volkskunst, Budapest, 1954. Siehe: Keramik-Krasnaja glinjanaja posuda (rote Tongefäße). Etnografija Gruzii, Tbilisi, 1964. Taf. 5.

⁴⁶ 62.141.1. Neuerwerbungen des Ethnographischen Museums im Jh. 1962. NÉ, XLV, 196., 140–142.

rung der Sammlung gab es also keine Möglichkeit. Unter solchen Umständen lassen sich die folgenden Neuerwerbungen erwähnen.

Aus dem Kreis des dramatischen Brauchtums gelangten wichtige Gegenstände ins Museum: Requisite des Rasierbrauches der Frauenbelustigung der Faschingszeit und der Hochzeitsszenen von Mátraalmás (68.18.3–10), sowie Ausrüstungen der Puppenkrippenspieler von Kölçse, Kom. Szatmár (68.58.1–18). Von diesen beiden Bräuchen wurden noch vor dem Sammeln der Objekte Filme und Beschreibungen verfertigt.

Die Sammlung der Ostereier wurde durch mehrere, wertvolle Serien aus Siebenbürgen (Gyimes, Sónvárad), und aus Transdanubien ergänzt.

Für die Sammlung der Bräuche des Menschenlebens hat das Museum Brautführerstöcke aus Cserépfalu, Kom. Borsod, erworben. Alle sind Drechselarbeiten (67.121.1; 67.124.1–4; 67.175.1). Dieselbe Gruppe unserer Sammlung wurde durch die planmäßige Aktion von Zsolt Csalog bereichert. Er bringt hölzerne Grabmäler des ganzen Landes in die Sammlung des Museums zusammen, um später den Friedhof des Freilichtmuseums auf dieser Grundlage organisieren zu können. Im J. 1968 hat er größere Serien aus Szabadszállás, Kom. Bács-Kiskún (68.112.1–21) und aus Gerjen, Kom. Tolna (68.128.1–15) hereingebracht.

Die Sammlung der Spielzeuge vermehrte sich in kleinerem Maß durch einige langentbehrte Gegenstände, wie das deutsche Puppenbett mit seinem Zubehör von Harta, Kom. Bács-Kiskún (67.104.46).

ZSUZSA VARGA

Neuerwerbungen der Sammlung Volksreligiosität

Die mit der Volksreligiosität zusammenhängenden Gegenstände der Überlieferungssammlung begannen sich – zusammen mit der Bilderkollektion der Möbel- und Leuchtmittelsammlung – in gewissem Grad zu einer selbständigen Sammlung zu bilden. Die akzessorischen Teile dieser beiden Sammlungen haben sich in erster Reihe deshalb miteinander verknüpft, weil sie als größtenteils künstlerische Schöpfungen, eine spezifische Methode und Bearbeitung erheischen.

In den letzten zwei Jahren wurde diese Gruppe durch 114 Gegenstände bereichert. Darunter befinden sich 91 Bilder, 13 Statuen, 5 Bücher religiösen Inhaltes und 5 verschiedene Requisiten der Religiosität.

Unter den Bildern sind ein kleiner, gefärbter Kupferstich (68.194.91) aus Vászoly, Kom. Zala und ein Kupferstich mit Darstellung des Veronika-Tüchleins (68.174.17) aus Boldog, Kom. Heves, als Seltenheiten zu erwähnen. Gleichfalls sind zwei Aquarelle (68.155.4–5) aus Dunapataj sehr wertvoll. Diese Bilder stellen nämlich ganze Figuren, als Porträte: Mutter und Tochter, dar. Diese beiden waren Hebammen in Madocsa, Kom. Tolna, in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. Diese Bilder bezeugen also, daß die photographischen Porträte in den Interieurs der Dorfbewohner ihre Voraussetzungen bzw. ihre Gegenstücke gehabt hatten.

Ein Kupferstich (68.181.1) wurde auch teilweise mit Deckfarbe übermalt und mit Aquarellfarbe gefärbt. Die Kleidung wurde mit Textilapplikationen versehen. Dieser Kupferstich mag ein Gnadenbild gewesen sein. Er ist als ein wertvoller Beitrag aus dem Gesichtspunkt des Marienkultes der Gnadenorte zu betrachten. Dieses Bild ist nämlich eine Kopie des tränenden Marienbildes von Kolozsvár, über welches

das Buch von JORDÁNSZKY⁴⁷), mit Berufung auf das Quellenwerk von SÁNDOR RUDNAY, die alte Tradition wiederholt und auch eine Kopie des Gnadenbildes mitteilt. Das ursprüngliche Gnadenbild sei 1681 vom griech. kath. Maler Lukács in Iklód, Kom. Doboka, gefertigt worden. Es wurde bald nach Szentmiklós, Kom. Doboka, in die Kirche der Griechisch-Katholiken gebracht, wo man in der Fastenzeit 1699 das Tränenvergießen von Marie gesehen habe. Das Datum dieses Ereignisses, der 15. Februar 1699 ist auf unserem Bild verewigt. Wohl kann auch die Zeit seiner Verfertigung nicht um vieles später gewesen sein. Unter den erwähnten Applikationen lassen sich nämlich Gewebemuster im Stil des XVII. Jhs finden.

In der kirchlichen Sammlung ist wegen seiner Qualität und Erhaltungszustandes eine Triptychon-Ikone kleinen Formates zu erwähnen (67.211.1). Dem Kunstsammler nach sei sie aus der Kirche von Ágostonfalva, Kom. Nagyküküllő, von einer rumänischen Bauernfrau gerettet worden, als diese Kirche um 1894–95 abgebrannt ist. Der Herstellungsort wurde von K. KLÁRA CSILLÉRY, mit Hilfe eines Gegenstückes von Kazanlik, datiert auf das J. 1836, in Nordbulgarien gefunden⁴⁸). Dieses Kunstwerk wird als Erzeugnis einer sog. Triptychon-Schule angesprochen. Über diese Schule wurden die wichtigsten Daten von N. MAVRODINOV mitgeteilt⁴⁹). Ihr Mittelpunkt war das Trojani-Kloster. Sie war in der 2. Hälfte des XVIII. Jhs und in der 1. Hälfte des XIX. Jhs tätig. Sie hat auch auf eine Gruppe der russischen Ikonen ausgewirkt. Verfasser unterscheidet drei Stile; unser in Rede stehendes Stück läßt sich in den an seinen starken Konturlinien erkennbaren zweiten Stil nach 1800 einreihen. Auf Grund des kleinen Formates ist diese Ikone mit gewisser Wahrscheinlichkeit als aus Bulgarien stammend zu betrachten.

Unsere Hinterglasbildersammlung vermehrte sich erst im J. 1968 mit einer komplexeren Kollektion. Das Sammeln wurde in Boldog, Kom. Heves, eingesetzt; sein Ziel war eine vollständige Serie der in diesem Dorf auffindbaren ikonographischen Typen zusammenzubringen. Weil dieses Dorf seine Hinterglasbilder aus einer einzigen Quelle, aus irgendeiner böhmischen Werkstatt⁵⁰ erhalten hatte, wird uns wahrscheinlich auch über den Vorrat dieser Werkstatt ein treues Bild bewährt. In der aus 24 Stücken bestehenden Serie befanden sich Gruppen von 2, 3, ja sogar von 4 Bildern, die an der Wand der Bauernstube in gewisser Ordnung gruppiert waren (68.160.1–3; 68.174.1–17; 68.183.1–4). Ihre genaue Stelle wurde von den Balken der Zimmerdecke bestimmt: die größeren wurden zwischen die Balken, etwas nach vorne geneigt, die kleineren, die von Wallfahrtsorten stammenden kleinen Andachtsbilder oder Familienbilder waren, unter die Balken gehängt. Wenn es nur einige Glasbilder in einer Familie gab, so kamen diese natürlich auf die Fensterwand. Der Spiegel zwischen den beiden Fenstern bildete die Symmetrieachse der Anordnung. In Boldog waren aber auch die aus 14–16, ja sogar aus 20 Stücken bestehenden Serien häufig. In solchen Fällen fanden die Heiligenbilderserien neben der Hauptwand an der Stelle nächsten Ranges, links vom „Marienhaus“ Platz. Und dann als auf die Stelle letzten Ranges kam die Reihe an den Platz rechts vom „Marienhaus“. Wie stark die Gebundenheit in der Reihenfolge der Bilder war, zeigt das Problem der Frauen: sie verweigerten den Verkauf dieser Bilder mit der Berufung: „Wo sollen wir denn aus der Serie ein Bild herausnehmen?“, „was werde ich an seine Stelle hängen?“.

⁴⁷ ALEXIUS JORDÁNSZKY: Kurze Beschreibung der Gnadenbilder der seligsten Jungfrau Mutter Gottes Maria, welche im Königreiche Ungarn, . . . verehrt werden. Preßburg, 1836, 132–135.

⁴⁸ Sofia, Museum der Kirchlichen Kunst.

⁴⁹ Мавродинов, Н.: Изкуствата на Българската възрождане. София, 1957. 60–61.

⁵⁰ Analogien veröffentlicht von J. VYDRA: Die Hinterglasmalerei. Verlag Artia, Prag, 1957, Abb. 2, 3; Taf I.

Die Serie von Boldog hat auch für die Geschichte der Werkstatt einige Beiträge aufbewahrt: es lassen sich nämlich wenigstens zwei Stile nacheinander feststellen. Wir besitzen auch ein ganz spätes, isoliertes Stück aus den 20er Jahren dieses Jahrhunderts. Seine Zugehörigkeit zu dieser Werkstatt ist aber nicht unbedingt sicher, nur wahrscheinlich. Analoge Stücke kennen wir nicht.

Gleichfalls ergiebig war auch das Sammeln in Tolna-Mözs, Kom. Tolna (68.183.5–8; 68.191.1–10), von wo eine aus zehn Bildern bestehende Serie ins Museum einverleibt wurde. Ihr Stil weicht von dem von Boldog ab, ihr Typ ist aber der gleiche. Die mit Schnitt und Ätzen gefertigte, Nischenförmige, prachtvolle Einrahmung, sowie auch die gemalten Blumenmotive lassen sich auch bei diesen finden. Eher die große Beliebtheit dieser Kunstgattung, als die heimische Praxis der Verfertigung dieser Glasbilder wird durch die Mitteilung des Tausendkünstlers in Tolna-Mözs, Antal Baumann, dokumentiert. Dieser hat sich zusammen mit seinem Vater, József Baumann, auch mit der Herstellung der einst aus dem Ausland importierten Glasbilder beschäftigt. Ihre Tätigkeit war aber nur eine äußerliche Nachahmung der einst geheim gehaltenen Kunst der Glashütten⁵¹). Sie haben ihre Kompositionen auf die äußere Fläche der gekauften Spiegel mit Ölfarbe aufgetragen. Der ältere Baumann hielt noch an den gesehenen ikonographischen Typen der Hinterglasbilder und der kursierenden Öldrucken fest. Die Vorbilder seiner Sohnes waren bereits die schlimmsten, billigsten Marktwaren.

Wegen ihres Archaismus' ist eine aus sechs Stücken bestehende Serie aus Füzesmikola, gekauft von einem Kunstsammler, sehr wertvoll (68.214.1–6). Diese sind von Maler Meistern an der Rückseite bemalte Glasscheiben.

Unsere Statuensammlung vermehrte sich im J. 1967 mit bedeutenden Stücken. Aus Csillaghegy, Kom. Pest, stammt das Standbild des „trauernden Christus“. Dieser Typ hat neben den polnischen Parallelen Vorbilder in der mittelalterlichen Hochkunst (67.119.1). Das Standbild des hl. Antonius von Padua aus Márialom, Kom. Komárom, wurde vom dort heimischen Pál Scheffer geschnitzt (67.119.3). Das kleine Standbild vom hl. Johann Nep. (67.191.1) hat vermutlich derselbe Meister geschnitzt, wie die Stücke 83.066–68; 83.070 und 65.16.1.

Unter den Büchern ist das Leichenbuch aus Pázmád, Kom. Fejér, zu nennen. Seine Texte sind auch vom Gesichtspunkt der Folklore aus nicht belanglos. Die eingetragenen Aufzeichnungen, seine Andachtsbilder und seine abergläubischen Texte sind wertvolle Dokumente der Volksbräuche, die sich sonst schwer aufsammeln lassen. Auch die Sammlung der Requisiten der orthodoxen Kirche wurde mit einem bedeutenden Stück bereichert: es ist ein Königstor aus einer Ikonostase von Hermannstadt (68.43.1. 1–2).

Aus anderen Teilen unserer Sammlung sind noch drei Skapulier-Paare zu erwähnen (68.167.1–3). In unserer kirchlichen Sammlung sind sie alleinstehend; auch ihre Verfertiger haben sich für alleinstehend gehalten.

⁵¹ F. KNAIPP: Hinterglasbilder (aus Bauern- und Bergmannstuben des 18. und 19. Jahrhunderts) Linz, 1963. Vom Verf. werden die Erzeugnisse der Hüttenindustrie (die bereits selbst im Glas bearbeitet sind) und die Produkte der städtischen Malerzünfte (wobei von Vereinigung der bemalten Glasscheibe und der schützenden Scheibe die Rede ist) voneinander unterschieden.

Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafőn

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum gondjai egyre sürgetőbbé teszik a magyar falvak ház- és lakáskultúrájának módszeres vizsgálatát. Valójában el sem képzelhető, hogy elemző és rekonstruáló módszeresség nélkül a valósághoz híven tudjuk bemutatni kortársainknak és utódainknak az egykor volt magyar falu anyagi kultúrájának e legjellemzőbb és legkomplexebb részletét. Az alapvető problémát természetesen a jobbágykorszak e fajta tárgyi kultúrájának elemzése és rekonstruálása okozza. Mindenekelőtt módszertani nehézségek miatt is. Kevés a tárgyi hagyaték. A szóbeli információk is csak részben nyújtanak segítséget. A 19. század első felének, a felbomló feudális korszak utolsó periódusának építészeti és bútorműveltségbeli rekonstrukciójára is áll mindez, pedig ez a korszak egyelőre a mi legtávolabb mutató horizontunk. Feltáráshoz ezúttal is túl kell lépniünk a tárgyi maradványokon és a helybeli információkon, és kutatásunkat minden egyes esetben ki kell egészítenünk levéltári, irattári, térképészeti forrásanyagokkal, igénybe kell vennünk a kortársi kéziratos és publikációs anyagot, egyszóval minden közvetlen vagy közvetett lehetőséget, amely témánkhoz közelebb visz. Mivel az anyagi kultúra emez építészeti és lakberendezési jelenségei mélyen bele vannak ágyazva a kor gazdasági és társadalmi viszonyaiba, ezek megismerése is nélkülözhetetlen e korszak ház- és lakásműveltségének feltáráshoz. Az utóbbi vizsgálódás természetesen nem öncélú problematika, mivel az ilyen vonatkozásban feltárt anyag egyszersmind kulcsát adja a jobbágykorszak e periódusa anyagi kultúrájának, benne a falusi építkezésnek és bútorigarnak.

Az itt soronkövetkező tanulmány egy nagyobb vizsgálatnak a részlete, amelyet Szalafőn, a témára vonatkozóan ejtettünk meg:* bemutatja Szalafő általunk elérhető legrégebb jobbágykori építészetét, és a megépült otthonok belvilágát, berendezését.

E részlet közzétételére az indított, hogy Szentendrén a Szabadtéri Néprajzi

* Részlet „Egy őrségi falu lakáskultúrája. Szalafő lakásműveltsége a 19. sz. elejétől napjainkig” c. tanulmányból. A tanulmány első változata szakdolgozatként szerepelt az ELTE-Néprajzi Tanszéken 1968-ban. A tanulmány fejezetcímei: I. A népi lakáskultúra kérdései és kutatásának módszere. II. Szalafő gazdasági és társadalmi fejlődésének néhány jellemző vonása a 18. sz. végétől napjainkig. Szalafő hagyományos népi műveltségének egynemely jellegzetessége. III. Szalafő lakáskultúrája – Történeti típusai: A hagyományos jobbágyparaszti lakásműveltség felbomlása és átalakulása (a 19. sz. elejétől a 19. sz. 60–70-es éveikig) – A jobbágyparaszti porta és lakóház – A jobbágyparaszti lakóház belvilága, berendezései és bútorai – A polgári korszak falusi-paraszti lakáskultúrája (a 19. század 60–70-es éveitől az első világháború végéig) – A porta változásai és az újabb típusú lakóházak – A parasztlakás átalakulása a polgári korszakban, az enteriőrök új rendje – Modern lakásváltozatok (az első világháború végétől napjainkig) – A mai porta alakulása és új háztípusok – Legújabb korunk a lakásbelsőknél – A falusi lakás mint a mindenkori paraszti-népi életforma tárgyi kerete – Szalafő lakáskultúrája ma (összefoglalás és tanulságok).

Múzeumban ezúttal helyet biztosítottak a jobbágykorszakbeli Szalafő egyik jellegzetes háztípusának is, az ún. „kerített ház”-nak. Tanulmányrészletünknek az is praktikus célja, hogy segítséget nyújtson a helyi korabeli ház- és lakáskultúra aktuális rekonstrukciójához.

A jobbágyparaszti porta és lakóház

A paraszti lakóház bemutatását, szerkezetének és belvilágának a mindenkori adott történeti-népi műveltségi szinten történő tárgyalását, kivált az általunk „leg hagyományosabbként” feltárt kultúráltsági fokon nem szakíthatjuk el az egész paraszti porta, a paraszti telek, a parasztudvarnak, s a rajta álló mindenfajta építménynek az ismertetésétől. Ezek egy adott korszakban – például – az őrségi, a szalafői magyar jobbágyparaszti életforma utolsó korszakában, annak meglehetősen előrehaladott bomlási időszakában, és fokozatos átmenetében a polgári-paraszti életmódra tehát a 19. sz. első évtizedeitől a század 60–70-es éveigi terjedően még sokminden körülménytől meghatározott egységet alkotnak tartalmi és formai tekintetben egyaránt. Emez egységesnek jelzett meghatározottság okait egyaránt megtalálhatjuk a korabeli helyi parasztgazdaság ökonómiai körülményeiben, a kor parasztjainak ipari-technikai színvonalában, építőkulturájuk tájilag meghatározott feltételeiben a vidék építő-nyersanyag adottságaiban, a helyi parasztság regionálisan és történetileg kialakult hagyományos formaalkító képességében, az „esztétikai ízlésnek” helyi mértékében, hogy csak a leglényegesebbet érintsük. Rekonstrukciónkban, amely tehát történeti elemzésünk kiindulópontja, forrásaink tükrében és a tárgyi maradványokban a korabeli parasztudvar minden építményével egyetemben szemléleti és egyben valóságos egységet alkot, azaz részleteiben megfelel egymásnak, azonos formai-technikai színvonalat árul el, azonos ízlést, s ha szabad ezt a kifejezést használni, azonos helyi falusi-rusztikus stílus benyomását kelti fel a vizsgálgóban. Ez a benyomás kéri bennünket arra, hogy az egész paraszti portát, a lakóházat, de a porta építményeit is, a kerítéstől a disznóólig, a pajtától a méhesig, a kúttól a kiskertig, a különálló kamrától a favágószínig... külön-külön is és együttesen is a lakáskultúra szempontjából vegyük szemügyre, mutassuk be és elemezzük, és részben – ha másodlagosan is – a lakásműveltség egyfajta megnyilvánulásaként fogjuk fel. Ezért kezdjük a szalafői szorosonvett lakást teremtő, lakást alakító, lakást élő világát – a lakáskultúra helyi történeti korszakainak megfelelően – az egész paraszti porta bemutatásával, a rajta levő építmények, mindenekelőtt a lakóház vonatkozó építészeti jellegzetességeinek feltárásával, belvilágában fokozatosan differenciáltabb lakóterekre bomló s színvonalában feltétlenül fejlődést jelentő formaváltozatainak ismertetésével, s csak azután térünk rá a szorosabban és köztudottan bevett lakásműveltség, és ha van ilyen, a paraszti-népi lakásművészet elemzésére.

A korabeli jobbágyi gazdálkodás szükségleteihez igazodtak Szalafő belső telkei, e telkeken emelt lakó- és gazdasági épületek, és ezekhez igazodott az építmények belső elrendezése. A portaelrendezésnek – hogy ezzel a műszóval éljünk – korszakunkban fellelhető formaváltozatai természetesen nem ennek a félszázadnak a termékei, keletkezésük okai és körülményei az előző évszázadokban keresendők, mi itt már kész, kialakult porta-struktúrát vehetünk csak számba, ill. ezek olyan változatait, amelyek a 19. század eleje óta formálódtak és amelyekre már utaltunk. Egy bizonyos, a reformkori szalafői porta-építmények szerkezeti rendje – kialakulásukat tekintve – összefügg e dombvidéki szeres településekkel, pontosabban maguknak e szereknek kialakulásával, a jobbágyi birtokhasználatnak itteni történeti múltjával, a helyi mezőgazdaság fejlődési előzményeivel és számtalan más termeléstörténeti körülménnyel, a táj gazda-

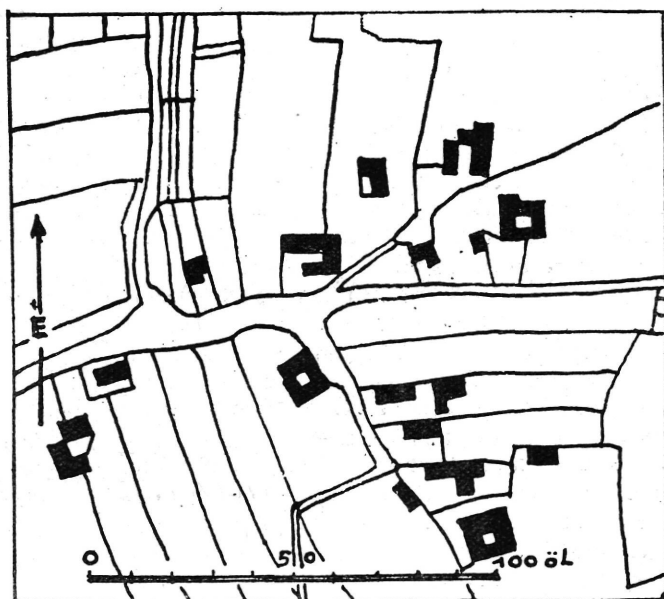
ságföldrajzi adottságaival, nem utolsó soron e dombvidék térszíni viszonyaival. Ezek vizsgálatakor csak a kész tényeket vehetjük számba, már amennyiben azok forrása-inkból és a mai falutelepülés szerkezetéből visszakövetkeztethetők.

Korszakunkban Szalafő típusos szeri település, azaz egy-egy dombtetőn, domboldalon – feltehetően egy-egy erdőirtás területén – csoportosultak a jobbágyporták, 4–5–10 egymás mellett, amelyek mindegyikén egy-egy jobbágycsalád ült meg. A szeres települések típusa tehát: *dombvidéki csoportos település*. Utcák elvileg nincsenek, a telkek sem egy valóságos vagy feltételezett utcához viszonyítva szorosan egymás mellett helyezkednek el, bár idővel itt-ott ilyen is kialakult, hanem viszonylag „szeszélyesen”, „szétszóródva”; közbe-közbe szántók, rétek, legelők is beékelődnek, rendszerint egy-egy telek „külső” tartozékai, amelyek közvetlenül a szer mellett elhelyezkedve egy ún. belső termelési sávot alkotnak.¹ A porták elvileg nincsenek elkerítve egymástól, hacsak közvetlenül egymás mellé nem esnek, mintegy magánosan a táji-termelési környezetben fekszenek, de mindazonáltal mégsem tanya- vagy telep-szerűen, mert egymáshoz való közelállásuk, tömörítettségük ezekhez képest nagyobb, falu-csoport jellegű. Egy-egy szeri településnek ilyen táji-történeti komponáltsága eleve jellegzetes környezetet kölcsönöz a benne elhelyezkedő egyes portának és a telken fekvő épületkomplexusoknak, amelyek a maguk sajátos felépítésével még tovább fokozzák e környezet sajátosságát (1–2. ábra).

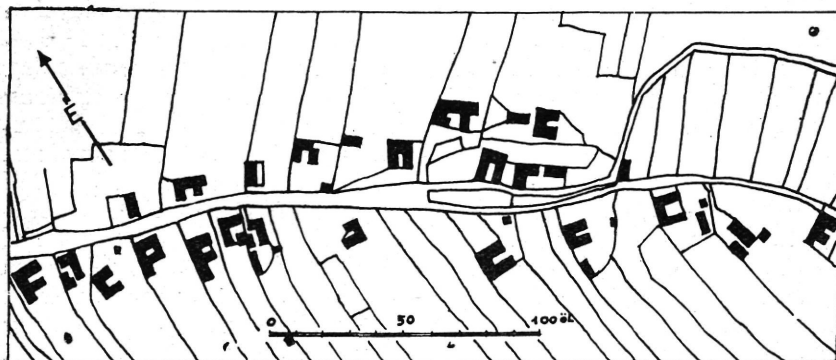
Korszakunkban – bár lassan már átalakuló formai változatokban – az egyes telkek beépítése – szűkebb térszínen – megismétli a falu, a szer településének alapvető tendenciáját: a csoportos tömörülést, építményeit teljesen vagy részben zárt egységbe rendezi, teljesen vagy részben zárt udvarokat hoz létre. A létrehozó okok itt is az előző évszázadokban keresendők, amelyek feltételezetten összefüggnek a térszíni formával, a mezőgazdasági termelés egykori és egykorú jellegével, mindenekelőtt az állattenyésztéssel és számos más általunk nem ismert tényezővel. A korabeli leírások, a korhoz közelálló információk és az eddigi néprajzi kutatások – részben a saját adataim – alapján a korszak bár korántsem egyetlen, de legjellegzetesebb telek-beépítési formaváltozata, amelynek napjainkig létező példányai, maradványai vannak: *a kerített udvar, a kerített ház, amelyről ZAKÁL is már részletesen beszél.*² E szerint e beépítettség teljes négyszöget ölel fel, a lakó- és gazdasági épületek építészetileg egybe vannak kapcsolva, legtípusosabb megjelenési változatánál – a négyszög három folytatólagos oldalát követve – közös zsupptető alatt *egytekerületben*, jóllehet az épületek magassága különböző is lehet (3. ábra). A korabeli leírásokra és a mai maradványokra támaszkodva: *egy* oldalt képezett a lakóépület (egy vagy több központi lakótér), továbbá kamrák, *közpitar*, innen ajtó nyílt a pajtába (4. ábra), *másik* oldalt – folytatólagosan – az istálló, kamrák (5–6–7. ábra), harmadikat az ólak (8–9. ábra), esetleg újra kamra; a *negyedik* oldal is kertelt volt, nagyméretű *leveles*, vagy *fedeles* kapu zárta. Ez építmény-sémán belül persze számtalan változat volt megállapítható a lakóépület fejlettségétől függően. Változott a kamrák, pitarok száma és rendeltetése, így beépítettsége is. Helyet kellett szorítani a fásszínnek és az e vidéken

¹ A 19. század elején még két művelési rendszerrel, két művelési sávval találkozunk a község határában: az egyik a falu közvetlen közelében fekvő ún. belterjesen művelt övezet, amelyben búzát, rozst, zabot, kukoricát, krumplit, kölest, répát termeltek, sőt utónövényként hajdinát (pohánka) és tarlórépát, a másik egy égetéses-irtásos művelési övezet, ill. rendszer, amely inkább csak gabona, főként rozs és zab termelésére szolgált. Ez utóbbi gyűrűként vette körül a belterjes művelés zónáját. A 19. század folyamán e belső gyűrű egyre bővült és a múlt század 60-as éveire teljesen jelentéktelenné zsugorította az égetéses, irtásos művelési rendszert. VÖRÖS ANTAL: Az Őrség gazdaságtörténeti vázolata (19. és 20. század) c. kézírata alapján.

² NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY: Eörségnek leírása. 1818. MTA-Kézirattár. (Lapszámozás nélkül.)

1. ábra. Szalafő, Felső szer térképe az 1859. évi felvételek alapján.
(Tóth János: A keleti és a nyugati székelység építészeti kapcsolatai c. tanulmányából)

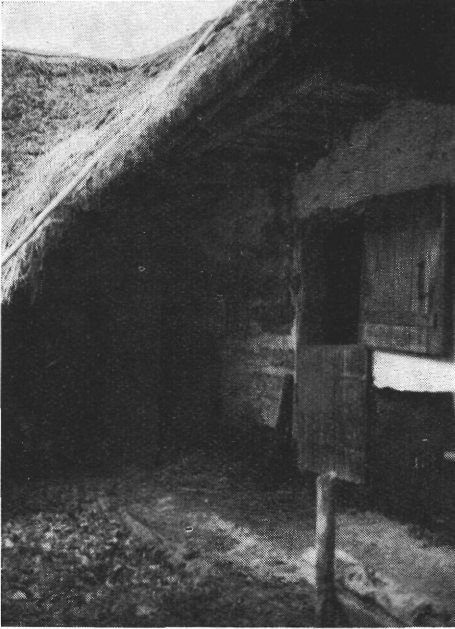
2. ábra. Szalafő, Pityer szer térképe az 1859. évi felvételek alapján

3. ábra. A 19. század első évtizedeiben épült kerített ház (Balogh Sándor háza, Szalafő, Felsőszér 20.)
Balassa M. Iván felvétele. F.215.158

4. ábra. A kerített ház első és második hajlatának részlete
Balassa M. Iván felvétele. F.215.162

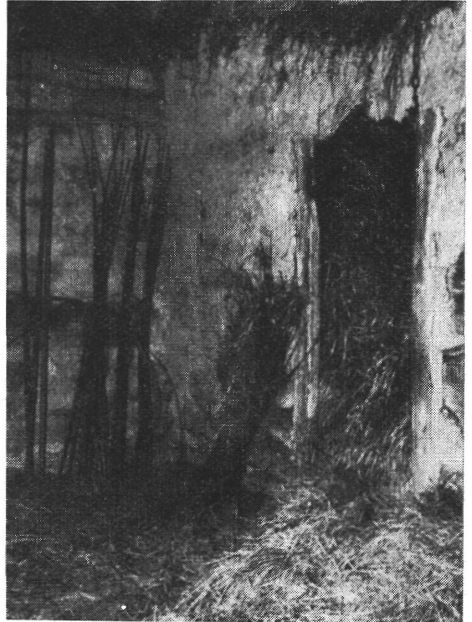

5. ábra. A kerített ház második hajlatának részlete: istálló ajtó és a „két ajtó közti” — átjáró a pajtába
Balassa M. Iván felvétele. F.215.167

6. ábra. A „két ajtó közti” a pajta felől
Balassa M. Iván felvétele. F.215.168

7. ábra. A pajta részlete — bejárat a pajta-fiába
Balassa M. Iván felvétele

oly gyakori méhesnek. A zártság hozta magával, hogy a trágyát az udvaron kellett felhalmozni; az istálló közel lévén a lakóházhoz, így a trágyadomb, a trágyagödör közvetlenül az istálló és lakóház szögében, az udvar közepén helyezkedett el, és az udvar jórészt el is foglalta. Ebben a szögben tartózkodott napközben, enyhébb télen, vagy amikor nem hajtották ki, még a jószág is, itt állt alkalmanként a *kerekjászol* a marhák etetésére – a korabeli félistálló és részben félrideg állattartás szükségleteinek és szokásának megfelelően. Az állattartásnak efajta megoldása, de egyéb építészeti megfontolás miatt is, az udvarnak e részét a lakóháztól és részben az istállótól is egy keskeny tornác választotta el, a tulajdonképpeni ereszalja, amely az udvar szintjénél magasabb volt és az udvar említett részétől alacsony boronafal védte. Ezen a tornácra vagy *ürögön* zavartalanul közlekedhetett a ház népe, elkertelve az állatoktól, a trágyától, védve az esőtől—hótól, ahol is rakodhatott, bútorféleségeket is kihelyezhetett. Ezek a zárt udvarok meglehetősen kicsinyek és alkalmatlanok voltak, s feltehetően csak a jobbágygazdaságnak és magának a gazdálkodásnak egy adott színvonalán feleltek meg. Nem véletlen, hogy ebben az átmeneti korszakban, e beépítettségi-struktúra meglazul, vagy eleve nem teremtenek ilyen zárt komplexusokat, vagy meglazítják bontással, egy-egy oldal kinyitásával, egy-egy építménynek a lakóközponttól távolabb történő építésével. A kerített házak megnyitása, vagy e típustól való eltávolodás – nem kétséges – a bővülő gazdaság, a növekvő árutermelés egyenes következménye volt.

Mennyire jellemző a kortárs ZAKÁL érvelése a kerített hajlékokkal szemben; amikor azt írja, hogy „bármennyire alkalmas legyen is, mennyivel kedvesebb az Eörseghieknél annyi kárhozatosabb előttem, két veszedelmes okokból. Ha tűz esik (a' mi a legnagyobb és vakmerőbb Eörseghi tűzzel való bánás mellett is igen ritkán történik meg) a' mindenfelől körül menő és egymásba ragasztott hajlékok közül semminemű marhát hirtelen kiszabadítani nem lehet. Ezen kívül az Udvaron meg büszhödt mindenféle szemét, trágya, marha állás ronda levegőt gőzöl ki szüntelen és különféle nyavalyákat okoz, a' mellynek okát nem tudja az együgyü nép”.³

Megjegyzése arra is utal, mennyire makacs a korabeli hagyomány ereje a ház kultúrájában, közvetve arra is, hogy a biztonsági és egészségügyi megfontolások csak a gazdasági érdekekkel karöltve juthatnak érvényre egy-egy újabb műveltségi szakasz megnyitásában. A kerítettség tehát már korszakunk elején és méginkább vége felé csak fél és háromnegyed kerítettséget jelent a telkek jórésznél, az építmények U alakban jelennek meg, vagy legfeljebb derékszöget zárnak be. A köznyelv ezeket is *kerített* vagy kifejezőbben szólva *hajlított* házaknak ismeri, ill. a teljesen zárt és a részben zárt típusra egyaránt alkalmazza. A részben zárt építménykomplexusban különben továbbra is fennáll a teljes kerítettségi „hajlam”, a különkerülő építmények, ha nem is egybe épüléssel, építmény-négyszöget alkotnak. Rendszerint a pajták, *színek* kerülnek távolabb, és a külön épült kamrák, a *kástuk*. A kástuk földszintes vagy emeletes változatban rendszerint a lakóházzal, a szobával szemben állnak, oldalra kerül a favágószin, a *favágitu*, a lakóudvar építményei mögé vagy mellé a méhes, a trágyadomb is megkezdí vándorlását, itt-ott a lakóháztól távolabb eső udvar-részen állapodik meg, bár korszakunkban e teletípusnál elég makacsan ragaszkodik a régi helyéhez. A lakóházak a telek megközelítési útjához állnak közelebb, a feltételezett vagy gyakorlatban meglévő utcára merőlegesen, néha avval párhuzamosan, de sohasem a telek legszélén. A lakóházak előtt virágos kiskertek találhatók, azok előtt kerítés. Néhol az épületcsoport az udvar, a telek közepén található. Az őrségi kerített és hajlított házakra jellemző, hogy a lakóház-udvar és a gazdasági udvar egybeesik, e típusnál csak a kor-

³ I. m.

8. ábra. A kerített ház harmadik hajlata ólakkal és istállóval
Balassa M. Iván felvétele. F.215.170

9. ábra. Disznóólak bejárata a kerített ház
harmadik hajlatában levő *ólgangról*
Balassa M. Iván felvétele. F.215.173

szak vége felé tapasztalható törekvés, hogy a gazdasági udvar az „alsóbb”, a „belsőbb” térfelen csoportosuljon. De különálló és különkertetelt gazdasági udvar e korban nincs. A ház „mögötti” telekrészen, de rendszerint a közelfekvő „belsővezeti” szántó-tartozékon egy-egy portához konyhakert is tartozik. Ezt is gyakran kerítik sövénynyel, kerítésfélével. A telkek tartozékai a *tókák* — a házkomplexustól távolabb, négy-szögletesre vagy kerekre ástott — rendszerint az építkezés céljára — nagyméretű gödörök, amelyek az idők folyamán természetes tavacskákat, víztárolókat képeznek, szelüket benövi a növényzet, kertelik. Vize mosásra, házi szükségletekre, tűzoltásra szolgál. A szeri telkekre különösebben jellemzők a házkörnyéki szétszórt gyümölcsfák (szilva, alma, körte), az erőteljes vegetáció, a mindent benövő fű és bokor, cserjék, az építmények mintegy a táji-természeti környezetből emelkednek ki, nyáron távolról a házak gyakran alig látszanak ki a lombok közül. Gyakoriak a házoldalakhoz támaszkodó szőlőlugasok, gyakran itt kapnak helyet a méhesek is.

A hajlítótság, a kerítettség — mint említettük — uralja e korszak telekelrendezését, még az 1859-es felmérésen található építmény alaprajzok is mintegy 50–60%-ban érzékeltetik elterjedésének arányát. A másik hányad a nem kerített és hajlított hajlékok jelentékeny meglétére mutat, amelyek vagy eleve nem épültek a fenti szisztema alapján, vagy már ennek a kerítettségnek a megbontása révén vesztették el eredeti jellegüket. Ezek közé tartozott a legrégebbi házkomplexusok egyike-másika, amelyekről ZAKÁL úgy tudósít, hogy a lakóház egyetlen központi helyisége a *füstös ház* volt, mellette a kamrák, pitvar s részint hajlítva istálló, ól, részint a lakóházzal szemben sorakoztatva ugyanezen építményeket. Az e fajta házkomplexusok a legrégebbiek közé tartoztak, egyközpontú változatban már ZAKÁL idejében is letűnőben.⁴ Efajta megoldásúak voltak telekbeépítettség szempontjából azok a szobakonyhás lakóházak, amelyeknél a telek egyik oldalán egyvégtében sorakozott a szobakonyha-kamra és velük szemben, párhuzamosan a lakóépülettel az istálló-ól-pajta. TÓTH JÁNOS szerint ennek még egyszerűbb változata volt az *egyvégtébe* épült szobakonyha esetleg kamra és istálló, amelyekről megjegyzi, hogy ez a típusú hajlék csak az igen-igen szegény családok hajléka volt s ritkaság számba ment még a 20. század elején is.⁵

A telek építménykomplexusainak mérlegét megvonva: a reformkorszakban és a forradalom utáni évtizedben a szeri telkekre a kerített és hajlított házak nyomták rá még a bélyegüket, mellettük az egyvégtében épült házak kisebb hányadot képeztek, részint egy egyfajta régi típus képviseltek, letűnőben, részint a kisszámú szegényebb rétegek hajlékai voltak, a kisebb gazdaságokra jellemzően.

A századelőtől a kiegyezésig tartó korszakunkban tesz egy lényeges lépést előre a szorosavett szalafői lakóház. Általánossá válik a szoba-konyhás mind a kerített, mind az egyvégtében épült házkomplexusban. Míg az előző századokban a lakóházban a leszűkített lakótér csupán egy *derékből* állott, egy nagyméretű, a későbbi konyha és szoba funkcióit egyesítő helyiségből, amelynek még megoldatlan volt a füstelvezetése, innen a neve is, *füstös-ház*, *füstös-szoba*, addig most e századelőn sikerült megoldani a füsttelenített helyiség problémáját, rendszerint az egyik, a kemencés helyiség, a füstös—ház melletti kamra átalakításával, ahová már kályhát is be lehetett állítani, amelynek a füstje a füstös-házba ömlött, és így ez a helyiség felvette a szobajelleget, míg a kemencés helyiség a szorosabban vett konyháét. Így alakul ki a két, itt-ott a több lakóközpontú szoba-(füstös)konyhás lakóház típusa. A szoba kialakulására a néprajzi irodalom többféle teóriát kockáztat meg e nyugati végeket

⁴ I. m.

⁵ TÓTH JÁNOS: Így épít a vasi nép. Szombathely. 1938. 52.

illetően, többek közt a *pitarnak*, illetve a *pitar* átalakulásának a szerepét emlegeti fel e vonatkozásban, ami lehetséges.⁶ A környező vend *preklit* is szerepet játszott a vendvidéki szoba alakulásában, itt Őrségben a szoba alakulásánál is minden bizonnyal szerephez jutott.⁷ Hogyan és milyen mértékben, ennek a megválaszolása most kívül esik témánkon. Tény: Szalafőn már a 19. századra fordulón háttérbe szorította a füstös-házat és egyeduralkodó lett a szoba-(füstös)konyhas-kamrás háztípus és egyúttal lakástípus is. Sőt ZAKÁL azt írja 1818-ból: „ma már az épületek sokkal pompásabban és módosabban készülnek. Elöl van a' szoba, azután a' konyha, ismét másik szoba, a kisebbeknél pitvar, ezek előtt tornácz van, amely közt ürögnek neveznek... A' tehetősebb gazdáknak a konyha és pitvar között volt kályhas szobájok is...”⁸ A lakóházak ilyen átalakulása — áttérés a füstös-házról a szoba-konyhas osztású lakásra — természetesen összefüggött a vele kapcsolatos építészeti-technikai változásokkal, messzemenő konzekvenciája volt a lakáskultúrára és kihatása a jobbágy-paraszti életforma egészére. A maga helyén bemutatjuk mind a két lakóháztípust, az egyetlen központú lakóteres házat és a két vagy több központú lakótereset is. Most még a korabeli lakóházépítést vesszük szemügyre, a méltán tanulságos régi típusú őrségi faházépítkezést, amelynek a technikai megoldásai és kivitelezése nagymértékben meghatározta a lakóhelyiségek arculatát, a lakóterek berendezését, sőt a maga sajátos építészeti formáival, konstrukciójával, díszítőmunkáival a lakásműveltség integer részét képezte. Rekonstrukciónkban az írásos forrásokon kívül nagy segítségünkre voltak a korabeli építmények megmaradt példányai, nem is mindig a lakóház, hanem a régebbi építkezés technikáját jobban megőrző gazdasági melléképületek, régi istállók, kástuk, méhesek, pajták.

A lakóház, a lakás jellegét mindenekelőtt meghatározza az építőanyag és az építkezési technika. A korabeli szalafői lakóház, a gazdasági épületek, a kástuk, a pajták anyaga egyöntetűen a tölgy- és fenyőfa volt. Minden részlete fából épült. „A Házat az Eörseghi Ember maga építté és job embereinek segittségével Minden Embert ért valamit a faragáshoz. Már ma ugyan, minekutánna az Ember mivelődés csinosabb lakhelyre vágy, találatnak némely építtő Mesterek, a'kiket a' tehetősebbek az építtésre meg hívnak”⁹

Az építőanyagot majd kizárólagosan ács-technikával munkálták meg, *szekercével, bárdal, toporral*. Az építkezés sajátosan helyi paraszti ipari tevékenység volt, kollektív segítségmunka, amelyhez a család és a falu hagyományos szakértelmét adta bele, s csak a kényesebb részleteket munkálta meg specializáltabb — paraszti szinten gyakorlat által specializálódott — községi parasztács, „építő-mester”, mesterember.

Az építőanyagot az építtető jobbágy maga teremtette elő a fenyőfában gazdag erdőből. KOSSITS írja az őrségi viszonyokat számunkra erősen felidéző hegyi vendekről:¹⁰ „A hegybéliek mind eddig merő fenyőfából építenek mindenütt, csak talpfájuk tölgy vagy gesztenye fa”. „A házakat szélesen faragott gerendákból rakják össze, egyik végét a' másikával keresztbe tévén és összeeresztvén, úgy hogy a' ház külső szegletein a' két oldalról kiálló gerenda végek kettős lajtorját formálnának, ha csak azokat be nem kennék sárral. Így elkészült házakat belől, s'többnyire kívül is a' sárral

⁶ V. GERAMB: Die Rauchstuben im Lande Salzburg. Salzburg 1950.

V. GERAMB: Volkskunde der Steiermark. Wien 1926.

PÁVEL ÁGOSTON: Nyílttűzhelyű konyhák a hazai szlovénoknál. Értekezések. 1927.

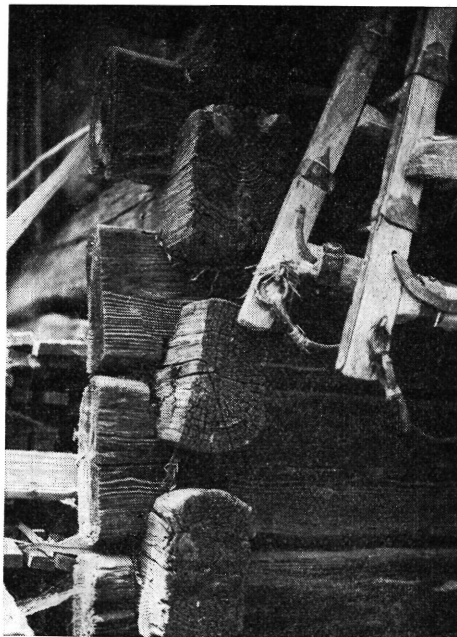
⁷ V. NOVAK: Ljudska Prehrana v Prekmurju. Ljubjana 1947. 110–122.

⁸ ZAKÁL: i. m.

⁹ ZAKÁL: i. m.

¹⁰ KOSSITS JÓZSEF: A Magyarországi Vendus Tótokról. Tud. Gyűjt. 1828. V. 12–13.

10. ábra. Boronavégek ácskeresztes illeszté-
Szalafő, Alsó szer 3. szám alatt
lebontott kamarás pajta részlete
Balassa M. Iván felvétele. F.215.189

való tapasztás által megegyenesítenek és agyaggal, némelykor mésszel is kifejérite-
nek”. ZAKÁL szintén hosszan foglalkozik az őrségi házépítéssel és a következőket
írja: „A’ tölgy fákat laposra meg faragják, és azoknak végeit egymásba kaptolván
mint úgy nevezett Talpfákat alul helyeztetik, — ezekre borona fákat (laposra meg-
faragott fenyőket) hasonlóképpen egymásba kaptolva raknak, a’ szerént a’ mint azt
az előre kigondolt forma hozza magával. A pallást csinosabban kibárdolt fenyőkből
vagy metzett Deszkákbul rakják, és azt felyül, valamint a falakat kívül belül szalmá-
val és polyvával öszve gyúrt sárral vastagon meg Sározzák, és ki simítják. A Ház
födelet Olló-lábokra és szelemenekre rakott ragokra, létzekre kötözött Szalma szupp
teszi. A Födélallyat Hél-nak, a födélen hagyott ablakot pedig aknának nevezik.”

„A’ szegleteket kancza zsuppal fedik, a tető pedig agyag sárba kevert kan kévék-
kel (a’ mellyeknek fejét két felül a’ házra buktatják és farkokat egymásba feszítik)
igen helyesen és állandójjan meg ormozzák”.¹¹

A korabeli őrségi s így a szalafői faépítkezés technikáját és jellegzetességét így
foglalhatjuk össze:

A faházak szárazak, falai jól szigeteltek voltak. Alapfalai rendszerint földre
helyezett hosszú, vastag tölgyfa-talpak. Ezek alá a keresztvégnél és toldásnál hatalmas
tölgyfatörzset raktak le a kötőrmelékkal megágyazott földbe. Így a talpat megóvták a
rothadástól, lesüllyedéstől. A talpfák messze elnyúltak, annyira, hogy három–négy
lakóter, *derék* alapjául szolgáltak. Néhol a lefektetett tölgyfa-talpak magassága az
egy métert is elérte. A talpfákon megjelölték a ház beosztását, a derekakat, és itt a
jelölésnél kereszt-talpakat fektettek le. A talpakon sorakoztak azután a 10–15 cm
vastagságú fenyőboronák, amelyek a sarkoknál ún. *keresztfejes*, ácskeresztes illeszté-
ssel kapcsolódtak (10. ábra). A boronák általában túlnyúltak a falsíkon, amelyek

¹¹ ZAKÁL: i. m.

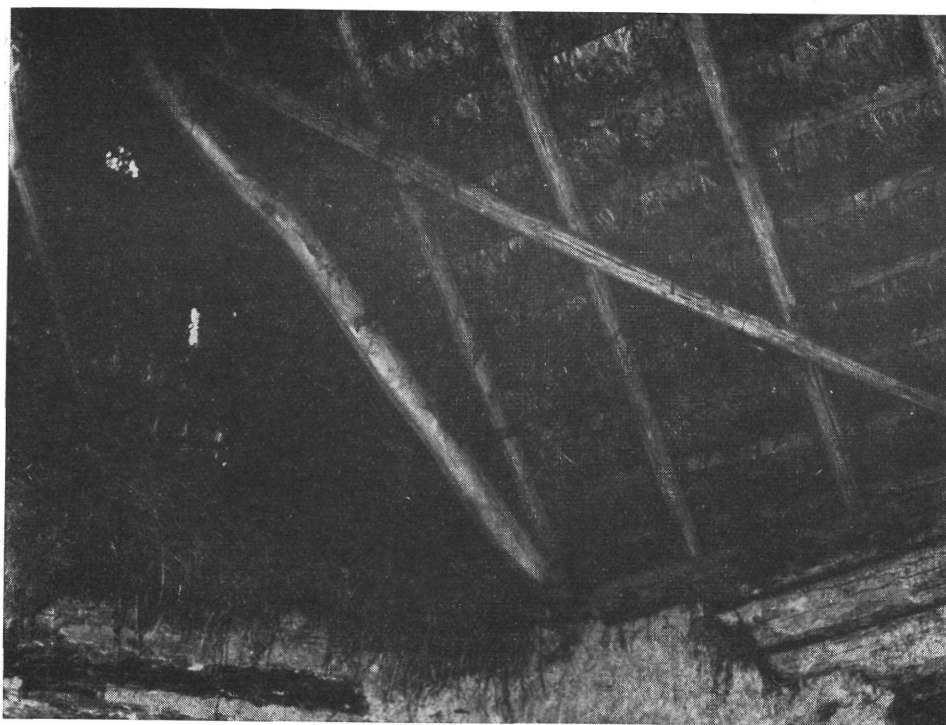
11. ábra. Zsoldos Antal Pityer szeri kerített házának restaurálása 1968-ban az OMF által.
A képen jól megfigyelhető a ház tetőszerkezete
Balassa M. Iván felvétele. F.215.153

külsőleg pillér formájában jelentek meg a falsík előtt. Az építkezés közben a munkát gyakran abba hagyták, hogy a gerendák száradjanak, *leülledjenek*. A már előre elkészített ablak- és ajtótokokat a megfelelő munkafázisnál helyezték a falba.

A kész boronafalra a sárvakolat két rétegben került, a durvább alsót szalmával, töreikkel, a finomabb felsőt pelyvával dolgozták össze és a kiszáradt alsó rétegre rámeszelték. A fal így kb. 20 cm vastag lett. A mennyezetek fenyőfából készültek, kivéve az istállókét, amelyek tölgyfából. A konyha és a kamrák mennyezetét durván kikészített gerendázat alkotta. A később megjelent szoba mennyezetét tölgyfából gondosabban készítették, finomabban ácsolták a gerendákat, alul rendszerint barnára "eresztették" be. A padlás felől földdel tömték ki a mennyezetgerendák közötti réseket, majd agyagos sárral kb. 10 cm vastagon tapasztották.

A tetőszék kizárólagosan *ollószárú* volt. Az ollószárak tartották a *szelemet*. A szarufák, a *ragok* a szelemenre támaszkodtak. Az egyik szarufa hasított volt, ebbe illesztették a másikat, amelyet faszöggel rögzítettek. A szelemen, az ollószárak rendszerint tölgyfából, a szarufák fenyődorongból készültek. A kis fesztávolságú tetőknél a talpszelemenen kívül csak taréjszelemen volt, a nagyobb fesztávolságúaknál közép-szelemen is, amelyet a belső ollószárba lapolt, a száron gyámszerűen túlnyújtott támgereudaszerű heveder kötött¹² (11–12. ábra).

¹² TÓTH JÁNOS: i. m. 51.

12. ábra. A Balogh Sándor-féle kerített ház pajtájának tetőszerkezete
Balassa M. Iván felvétele. F.215.178

A fedélhajazat általánosan zsupp volt. A tetőfedés kétfajta kével történt
1. *Kankével:* két marék zsuppszalmát a földre helyeztek úgy, hogy tövük keresz-
tezzék egymást. A tövükhöz közel kötötték össze őket, lazán, majd az egyik szárát a
másikon teljesen átfordították. 2. *Kancakéve:* két csomó szalmát derékon átkötve
kettőztek meg. A kötéshez csavart zsuppszalmát használtak. A zsuppolást a tető alján,
tövükkel lefelé fordított kancakévekkel kezdték, ezek alkották az alsó sort. A többi
sort kancakévekkel fedték. Ezeket tövükkel fölfelé fordítva erősítették a lécekhez.
A szegélyezést szintén tövükkel lefelé fordított kancakévekkel készítették el. A tető-
fedés után az *ormozás* következett. A szelemenre végig zsuppszalmát hordtak, ame-
lyet szalmakötéllal kötöttek le. Erre a gerincre azután sárba hempergetett szalmát
hordtak.

Az épületek külső kiképzése is változatos volt. Mindenekelőtt szembeszőkő
építészeti jelleget kölcsönöztek a boronaépületeket tartó hatalmas tölgyfatalpak,
amelyek hosszan, olykor 1/2–1 méterre is a járda fölé nyúltak s gyakran a ház előtti
kispad szerepét töltötték be.

A külső falakat fehérre meszelték, a lábazatot pedig a földtől kb. 1 méternyi
magason szürkére, vagy világosbarnára festették.

A zsuppot, a fa ormokat, a tetőgerendázatot, a tornácot igen gyakran
díszre formálták, a zsuppot megnyesték, a faanyagot megfaragták.

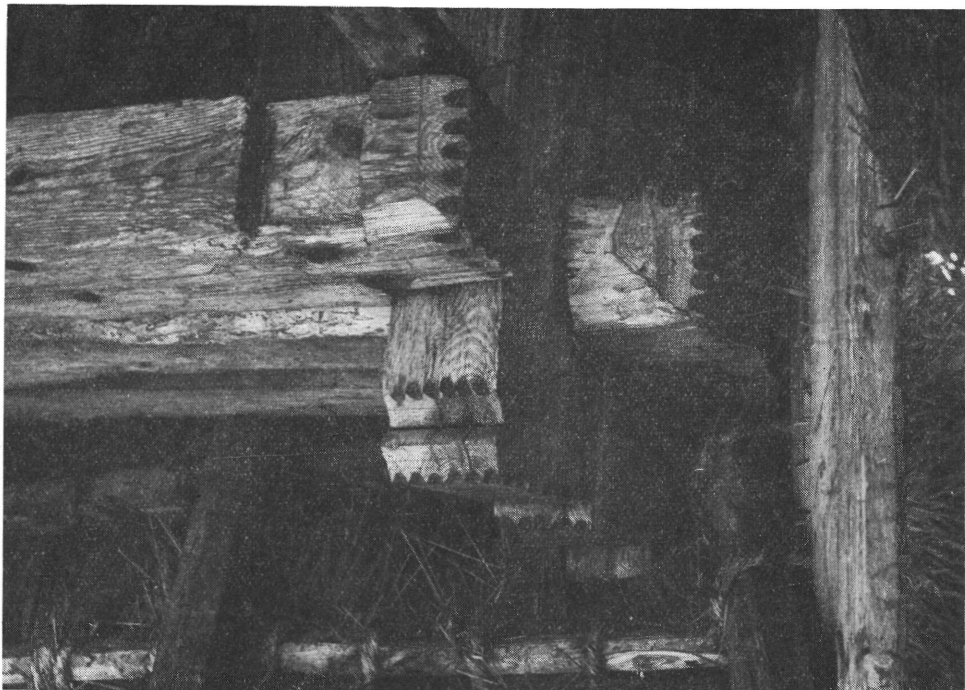
A korabeli házak *kontyosak* voltak. A padlástér megfelelő szellőztetése végett
a kontyot azonban már igen korán *csonkakontyá* alakították ki. A konty alakulása

13. ábra. A kerített ház oromgerendázatának faragott díszítése
Balassa M. Iván felvétele. F.215.156

az orom változását vonta maga után. Gyakori volt a teljesen szabad orom, itt nyílt a padlásfeljáró, az *aknalik*, amely által állandóan nyitott volt a padlás. Előfordult, hogy az oromnyílást és a deszkázatot kis ablakokkal, díszesen fűrészelt deszka nyílásokkal lazították fel. A deszkaoromot, és a tetőszék csonkakontyát tartó szerkezeti elemeket gyakran díszítették (13–14. ábra). A gerendák, gyámok vésettek, faragottak, olykor színezettek is voltak. A deszkaorom mintásan fűrészelt szellőző nyílásai ilyenformán díszítő elemként szolgáltak. E célra a legkülönbélebb díszítő mintákat találták ki: gyakran szerepelt kehely, szív, virágminta az oromdeszkázaton, ezek áttörtek, fűrészelték voltak; az évszámokat, monogramokat inkább vésték, karcolták; vésés, faragás és színezés került gyakran a gazdasági épületek, a kástuk, méhkasok, istállók faormára, gyámjaira is. Sokféle forma- és díszítőelemet alkalmaztak a tornácoszlopon is.

A konyha — később a szoba — továbbá a kamrák, ólak és az istálló előtt is a tornác, *ürög* húzódott végig. Az ürög szélessége általában 1 m volt. A legegyszerűbb kiképzése: szélén teljesen dísztelen vastag talp futott végig, megfigyelésünk szerint az

14. ábra. Koszorúgerendák és ollószártalpak végeinek díszes kiképzése ún. rovátkolt díszítéssel. A rovátkákat téglavörösre festették, így pl a Balogh Sándor-féle kerített ház pajtarésznél a díszített gerendavégeken,

egyvégtében épített házaknál volt gyakoribb ez a forma. A kerített és hajlított házaknál, ahol is a trágyadomb közvetlenül a konyha, ill. szobaajtó előtt volt, a széles tölgyfatalpra boronafalat raktak, s így magas fallal kerítették el az ürögöt a trágyadombtól. A legfölső borona, a *fösüpullu* szélesebb volt a többinél, és így mintegy a boronafal pereméül szolgált. Az ereszt megámasztására a tornácoszlopok, *szálfák* szolgáltak, amelyeknek az alsó vége a fösüpulluba volt beeresztve, felső végük a tetőgerendázatba. Az oszlopok nem nélkülözhetetlen részei a tornácnak, annak inkább csak díszítéséül szolgáltak. Henger alakúak vagy négyszögletűek, díszítésük kevésbé cifra az oromzatinál, mégis ízléses faragásukkal változatosságot nyújtottak. A díszítő faragások rendszerint az oszlopok közepére estek.¹³

A tornác végében rendszerint utcaajtó nyílt, ez néhol felért a ház koszorúgerendájáig, máshol jóval alacsonyabb volt. Legrégibb példányaik vastag deszkapallókból házilag összeillesztettek, a későbbi ajtók gyakran csak lécekből összetákolat alacsony alkotmányok.

Az utcaajtók zárai is változatosak. A nagyobb ajtóknak rendszerint két zárú volt, fölül a *fakilincs*, amellyel az utcáról is nyitni lehetett a kaput, a másik, a *tolitu* lentebb, amelyhez csak az udvar felől lehetett hozzáférni.

Ha az ürög magasabban feküdt az utca szintjénél, falépcső vezetett az ajtóhoz.

¹³ GÖNCZI FERENC: Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914. 409.

15. ábra. A 19. század 50-es éveiben épült kamrás pajta részlete. Szalafő, Alsó szer 3. A pajtát 1968-ban bontották le, Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban építik fel Balassa M. Iván felvétele. F.215.182

Formailag változatos kerítések és kapuk kerítették illetve zárták el a házat, a kiskertet, a trágyadombot, a tókát. Róluk szólva újfent említeni kell azt is, hogy ezidőtájt a kerített házak negyedik, utca felőli oldalát hatalmas kapu, ún. leveles vagy GÖNCZI szerint födeles kapu zárta le, amelynek – sajnos – hírmondója sem maradt számunkra, sem Szalafőn, sem Őrségszerte. Szóbeli emlékekből és GÖNCZI alapján azonban rekonstruálhattuk. „A régi födeles kapuk egyszárnyúak voltak, szárnyukat vesszőből, lécből, deszkából tákolták össze. Ma már csak a hatalmas pajtakapuk emlékeztetnek rájuk: a deszkák függőlegesen illeszkedtek egymás mellé és két-három vízszintes keresztfához voltak szegezve, a keresztfákat haránt futó kötés kötötte össze. A szárny a kapufában forgott, a szárny alatt kapufélfa futott végig és a kapuszárfához húzódott. A kettőt vastag négyszögletű kapufőfa kötötte össze. Teteje rendszerint háztetőalakú volt. A kapu magassága 2–3 m, a tető 1 m. Fazárral zárták.”¹⁴

Egyszerűbb térzárókészség a lécekből összeillesztett alacsony kerítés és kapu, amely utóbbit az állatok kiengedésekor könnyen mozdíthattak. A kerítésváltozatok között említhetjük meg a vesszőfonásút, a deszkakerítést, valamint a lécekből „összetákoltat” amely a leggyakoribb volt. Ez utóbbi készítéséhez vastagabb fákat ástak le egymástól néhány méternyire a földbe, s rájuk vízszintesen léceket, megmunkálatlan, természetes vékony farudakat szögeztek. Ma is általános Őrségszerte. A leggyakoribb kerítésváltozathoz természetes kétágú fákat ástak a földbe, és rájuk ke-

¹⁴ GÖNCZI: i. m. 455.

resztbe fektettek egy másik ágat. Ez csupán jelezte a telekhatárt, nem védelmül szolgált, állat, ember könnyen átbújhatott alatta. Efajta kerítések szolgáltak a telkek, kiskertek, tókák elkerítésére. Kertelésre szolgáltak még a tüske és sövénykerítések. A sövény mogyoró- és fenyőágakból készült. Ha a trágyadomb külön állott a háztól, ennek is volt kerítése: hatalmas tölgyfagerendákat rögzítettek egymáshoz négyszögbe, 1 m magas keretet, falat alkotva, s ebbe hányták a trágyát.

A hajlított házaknál rendszerint csak az utca felől volt kerítés, oldalt nyitottak voltak, míg az egyvégbe-épített ház ritkán volt elkerítve.

A szorosan vett lakóház építészeti szemrevételezése után a boronafalas faépítkezésnek még néhány, a telken álló és a telki házkomplexushoz tartozó, főleg gazdasági, háztartási rendeltetésű építészeti megnyilatkozása – néhány máig is álló példánya – érdemel figyelmet. Közöttük mindenekelőtt a szabadon álló kamrák, a különféle rendeltetésű *kástuk*, a házsorba épült régi *boronaistállók*, a házhoz épült régi *pajta*, *pajta-fiak*, a *faragószinek*, a *fágítuk*, a *páruházak*, a telek-beépítés komponáltságát kiemelő szeri *kutak* és *tókák*, az udvarhoz tartozó tároló-veremek (15. ábra). Egyike-másika építészeti technikában és formaváltozatokban egészíti ki a lakóház-építmény konstrukcióját, díszítőmányaival hívja fel a figyelmet, vagy a telekbeépítés egészéhez teremt sajátos összhangot. Így együttesen mint a korabeli faépítkezési kultúra típusos példányai teszik érthetővé, mintegy megközelíthetővé a szorosan vett lakásműveltség korabeli színvonalát, amelyhez formai megoldásaikkal, díszítőmányaikkal, együttes megjelenésükkel maguk is hozzájárulnak.

A *kástuk* kis önálló faházak, boronatalpakon, boronafalakkal, egyszerű tetőszékekkel, zsuppfedéllel, kisajtóval, néha ablakkal – szinte megismétlik a nagy lakóház egy derekának a konstrukcióját. Talpaikon gyakran elvontathatók. Oromzatuk legtöbbször kiképzett, a tetőszék *kontyartó* szerkezeti elemeit gyakran megfaragták, színezték. Belviláguk nem nagy, 8–10–16 négyzetméter, rendeltetésüknek megfelelően polcozott. Többségükben tárolásra szolgálnak, a lakóház, a konyha kihelyezett tartozékai. A Pityer-szeri emeletes *kástu*, az ún. *fölkástu*, e nemben a szalafői önálló boronaépítmények között – párját ritkítja (16. ábra). Alsó része a szokványos megoldású, felső része mellvéddel kerített tornácú, a kamratér bejárója gyanánt. A felső helyisége az ereszkedő jellegű zsuppos tetőszerkezet alá húzódik. Az alsó kamra mellett, az alap terében, egy *szín* is helyet kap, innen a feljárás a felső kamrába. A kamrák belvilága polcozott. A különálló *kástuk* részint élelmiszerkamrák, részint szerszám-tárolók. Igen szép, markánsan szembeötölő változatuk a *méhezsdkástu*, faragott színes oromdíszítésű változatait sok helyütt lehet látni a fák és bokrok között. A kasok tartására szolgáltak. Ismeretesek Őrségszerte az egyszerűbb *méhezsdek* is, mint amilyent a mellékelt fénykép is mutat (17. ábra). A méhesek a korabeli parasztudvarok, telekvégek, házoldalak elmaradhatatlan járulékei. A kis faalkotmányokon ott sorakoztak a vesszőből font kasok, másutt a szalmafonatúak a házvégekhez, házoldalakhoz ragasztott kisszőlőlugasok alatt. Jobb híjján a *hiébának*, a *hěj-nak*, a padlásnak az *aknanyílásába* helyezték őket.

Az istállók hatalmas boronafalai, kerek és hosszú jászalai, tetőgerendázatai, az ólak hidlái, a hatalmas fonott pajtaajtók, sövényajtók, lábazatok – ma is, alkalmasint épülésük után száz évvel, tiszteletet keltenek: eme kezdetleges technikájuk ellenére.

A *favágó*-, a *faragószin*, a *favágító*, *fágittu* – mint említettük – ZAKÁL szerint típusos korabeli porta-tartozék, ma is az. „A favágító, a’hol nagy halom vágott fának kell lenni, fágitu-nak neveztetik.”¹⁵ A kerített házaknál az istálló előtti *östök* alatt húzódott

¹⁵ ZAKÁL: i. m.

16. ábra. Emeletes kástu Szalafőn, Pityer szeren
Balassa M. Iván felvétele. F.215.146

meg, ahol is a felvágott fa is halmozódott. A vidékre legjellemzőbb *fágituk* távolabb a háztól, a telek bejáratánál helyezkedtek el, faágakból összetákolt kis féltetős fészerek voltak, egyik oldaluk meredeken a földre ereszkedett, másikuk félig nyitott volt. Zsuppal fedték. Alatta nyert elhelyezést a *faragószék*, a *faragóbak*, az őrségiek, a szalafőiek egyik leggyakrabban használt munkaeszköze, a számtalan háztartási faeszköznek, szerszámoknak, készségeknak legfőbb létrehozója. A módosabbak külön *faragókamrákat*, *faragókástukat* állítottak fel, ezúttal itt volt a faragószék, a vonókés, esetleg a kis *pörgettyűs eszterga*, s mindaz, ami e minden szalafői által gyakorolt ipari tevékenységhez, a fafaragáshoz, a famegmunkáláshoz kellett. Szerenként a faragókamrák számát kettő-háromra teszik.

A *párolók* gyakran külön épületek voltak, de nem minden portán. A mosáshoz, pároláshoz használatos edények találtak itt alkalmas helyre, a voltaképpeni párolókemence volt a központja, kívülre a mosáshoz szükséges *székek*, *üstök*, *sulykok*, *lapickák*.

A szalafői udvar háztartási segédeszköze a *tejesfazéktartó* is; ez egy természetes, de általában faragott faállvány. Különben ma is ismert kép: a fazekak ott sorjáznak a kerítésen — a kerítéslécekre húzva.

A veremről ZAKÁL így ír: „Egy földbe ásott hosszúkás verem, melynek á’ föle hasonló fákkal, domborúan berakattatik és földel vastagon meg hanyattatik, melybe téli időre a tavaszra tartandó zöldségek tétetnek le föld- vagy fővény közé, és a melynek a fölfák végei alatt egy bébúvó aknája van, veremnek neveztetik”.¹⁶

¹⁶ ZAKÁL: i. m.

17. ábra. Méhezsdkástu Szalafőn a Pityer szeren. Feltételezhetően a múlt század első feléből. Gönyei Sándor felvétele az 1930-as években. F.71.193

Az ivóvizet — a szeri közös kútból hordták, amely több gazda tulajdona volt: legrégebb fajtája a *merítő*s és a *csigás* kút. Ezt a kisebb kávájú kerek kút váltotta fel. A kutak a dombmagasság miatt rendkívül mélyek voltak, hosszú ideig is tartott a víz felhúzása.

Az itatáshoz, mosáshoz, mosakodáshoz szükséges vizet az említett *tóka* szolgáltatotta. A házhoz közel mély, 2–3–4 m-es gödröt ástak, a kiásott földet vakolás-hoz, padlásározáshoz, tapasztáshoz használták fel, a gödörben pedig összegyűlt a víz, és mivel a szalafői talaj agyagos, vízátnemeresztő, hosszan meg is maradt benne, csupán nagy szárazság idején száradt ki. A tókán *pallót* fektettek keresztül, vízfordáskor rááltak, mosáskor a ruhát ezen *lapickázták*. A tóka mellett a kerítésnek támasztva állt a *vízmerő kampós rúd*, a vödört akasztották rá, ha a víz mélyen volt. A tóka köré virágokat, fákat, fenyőt, fűzfát ültettek, ez is hozzájárul a szeri telep, a lakóház környék, a korabeli emberi világ humánusabbá tételéhez.

A jobbágyparaszti lakóház belvilága, berendezése, bútora

Az egyetlen központú lakóterés ház

Az előző oldalakon a Szalafő átalakuló feudális korszakában uralkodó portaelrendezést, a telken épült lakóház és a melléképületek építkezésének technikáját, a épületek konstrukcióját, valamint jellegadó és díszítő elemeit — mint a korabiz

lakáskultúra kereteit és járulékos megnyilatkozásait rekonstruáltuk. Ezúttal lépünk be a lakóházba, és vizsgáljuk meg, mint festett a jobbágylakás belvilága, hogyan folyt benne az élet?

Mint az előzőkben jeleztük, a korabeli lakóháznak — alaprajzi-szerkezeti elrendezésétől függően — két alaptípusát ismerjük, az *egyetlen központú lakóteres házat* mint a legrégebb lakásalakzatot, és a *két vagy többközpontú lakótereset*, pontosabban a szoba-konyhás típust.

Telek és házalaprajzi vizsgálataink szerint a korabeli lakóház „legősibb” típusa az egyetlen központú lakóterű ház volt.

A régi lakóháznak emez egyetlen lakótere a „tágos” konyha volt, „amelyet szoba gyanánt használtak”. GÖNCZI¹⁷ szerint, aki az őrségihez hasonló göcseji lakóházról beszél: „régiben . . . nem volt meg a mai szoba. Nagy konyhában laktak az emberek. A mostani konyhák is elég téresek, de a szoba nagyságát csak a régi, mintegy 50–60 év előtt épült házaknál érik el”, amelyben „néha 25–30 lélek lakott együtt”.¹⁸ E központi lakóhelyiséget KOSSITS is „hosszúnak és téresnek” írja le.¹⁹ Szalafőn a tagosítás körüli időkről szólva beszéltek több akkortájt lebontott ilyen füstös-konyháról, amelyek közül az egyik, a gyöngyösszeri 4 öles volt, és négy mai szoba bútora is elfért volna benne. A bontás idejében még 16 felnőtt személy lakott benne.^{19/a} KOSSITS is így tájékoztat: „És egy ilyen házban ellakott két három familia is közönségesen: azaz három testvérek feleségeikkel, gyermekeikkel”.²⁰

A nagy konyhának a belvilága volt hivatva tehát befogadni a jobbágycsalád minden tagját. Csupán csak ez az egy, amelyet ennél az „ősi” típusnál minden biztonnal a tüzelési-fűtési technika itteni színvonala indokolt.

A szobai méreteknek megfelelő „nagy agyagföldből csinált kemence”²¹ sokféle szükségletet kielégített (fűtés, főzés, sütés, világítás, szárítás, részben alvás) és a korabeli életviszonyok színvonalán nem volt mód és nem volt célszerű még egy másik, ezúttal nemlétező szobában ugyanezt a fűtési berendezést reprodukálni, annál is kevésbé, mert a zárt tüzelős építmény, a kemence „korszerű” füstelvezetését az őrségi és így a szalafői házban ezidőtájt még igen primitív szinten oldották meg. A kemence-szájról és a szabadtűzhelyről, valamint a sárkatlan tüzelőjéből kiáramló füstöt még nem tudták kürtök segítségével elvezetni, így az szabadon terjengett fejmagasságnál, vagy még alacsonyabban is a szobában, míg végül is az ajtóba vagy az a fölé a falba vágott résen, a *fölablakon* távozott el.

A kemencét, annak szerepét, a füst elvezetését s így magának a füstös-konyhának, az ún. füstös-háznak a jellegét a korabeli szerzők így jelenítik meg. ZAKÁL arról beszél, hogy „ebben a konyhaszobában volt Hátul egy nagy agyag földből csinált kemence, a'hol tüzelnek, körül pedig kemence-pad hasonló agyagföldből. Az ilyen kemence máig is szokásba van minden Eörségghi konyhákön.”²² KOSSITS már ugyanezt részletezi. „Vagyon ilyen egy szobában egy magas négy szegeletű és lapos tetejű kemence is; amellyeken a' férjfi kisgyermekök szoktak télen hálgni. Tehát a' szobában sütnök, főznök; azért félig meddig füstösök a falaik nem csak azért, hogy benn fűtenök, hanem fáklyát is égetnek gyertya helyett. Kéményök nincsenök, hanem a két első ablakök közt felül van egy lyukacska, mellyen a füst kimehet, többnyire fel

¹⁷ ZAKÁL: i. m.

¹⁸ GÖNCZI: i. m. 422.

¹⁹ KOSSITS: i. m. 13.

^{19a} KARDOS LÁSZLÓ: Az ősrég népi táplálkozása. Budapest 1943. 188.

²⁰ KOSSITS: i. m. 15.

²¹ KARDOS: i. m. 187.

²² ZAKÁL: i. m.

zokták addig nyitni az ablakokat is, míglen a' fa le nem ég a kemenczében.”²³ GÖNCZI adatai szerint „a konyha közepén nagy, embermagasságú kemence meredt. Hogy tetejét elérjék, székre kellett állani. Ez adta a meleget, tetején szárogatták a gyümölcsöt, ezen aludtak a szálláskereső koldusok, de a házbeliek is. Szalmás sárból csinálták deszkavázra, amit kiégettek.”²⁴ A füstös-ház kemencéje később a szoba kialakulásával és megjelenésével módosult ugyan valamelyest, de jellegét és szerepét a szűkebbre szabott füstös-konyhában is megőrizte.

E korabeli hatalmas agyagkemencét csupán csak az eredeti leírásokból rekonstruálhatjuk. A később módosult konyhai kemencét, amelynek építési technikája és funkcionális rendeltetése feltehetően egyezett vagy megközelítette az ősi formát a későbbiekben mutatjuk be részletesebben.

A füstös-konyha belvilágát sűrűn megülte a füst, amelyet még a fáklyavilágítás korma és füstje is vastagított. Különben is meglehetősen alacsonyok voltak ezek a füstös-konyhák, s az ablakok is primitívek lévén, bizony „hátral a kemencénél alig látják egymást nappal is.”²⁵ A szellőztetés és evvel együtt – mint írtuk – a füstelvezetés sok nehézséget okozott. A konyhának ablaka nem volt, csak egy négyszegletes nyílás, a *tolóablak*. Ennek ide-oda tolható deszkáját, a *tolitut*, ha füst nem volt, félrehúzták. KOSSITS is csak így tudja: „a régieken megvannak a fiókos ablakok, vagy az ide oda tolni való deszka táblák, ablakok helyett.” „A konyhának, a' mellyet szoba gyanánt használnak, egy vagy két toló ablakja.”²⁶ A jobbmódúak már kisebb méretű ablakokat is vágattak a boronafalakba, de ezek legtöbbször üvegét nyitni nem lehetett, tokjuk nem volt, az ablaküveget besározták a falba, kinyitani nem lehetett. Az alaptípus persze még hosszú időn keresztül a *tolóablak* maradt, amely egyaránt nyílt az ürögbe, a kamrára vagy éppenséggel kifelé az utcára, rendszerint két egymás melletti boronát metszettek félbe s a nyílást két lécz között futó toló-lappal fedték. A kemencéről a konyha fagerendáira verődött hát a füst, amelyeket olyan vastagon pácolt be a korom, hogy tökéletesen tűzmentessé váltak, innen áramlott a szembelevő ajtó felé, ahol is többféleképpen távozhatott: az ajtó felső sarkában levő *tolufedüvel* zárható négy szögletes *füsthúzó likon* vagy *ablakon*, ahol néhol több is volt belőle és kölcsönösen váltogatva tartották nyitva. Előnyösebb füstelvezető volt az ajtó felett a gerendába vajt *főlablak*, amely mindig nagyobb volt. Hogy az *ürög östőke* alá ömlő füst fel ne gyújtsa a szuppot, deszkából füstvezetőt csináltak, amely kissé oldalvást felfelé vezetett.

A füstelvezetést szolgálta a kettős konyhaajtó, zárt állapotban a felső feszítette be az alsót. Ha elfűtött a gazdaasszony, kinyitotta a felsőt, a füst felül eltávozhatott, de alul nem jöhetett be a hideg levegő. Az ajtó belső *sasfákra* volt erősítve, a külsőn is sokhelyütt volt ajtó, ún. *pitarajtó* vagy *ürögajtó*, ez rendszerint szalmából fonott vagy lécekből összerótt nyári ajtó volt, többnyire a majorság be-kijárását gátolta. Ez is lehetett kétrészes. Az ajtóknak egyszerű fazáruk volt, ilyen volt „a fürgetü, ajtó sasra közepinél fogva szegezett kis fa, a' melynek akár melyik végével be lehet az ajtót zárni. A' retesz és a' kelents másféle zárok”.²⁷ Másfajta ajtó a *sujtófás*. Később terjedt a *vaskapocs-zár*, majd a *tolózár*. A zár rendszerint az ajtón belül volt, és kívülről a zár feletti lyukon lehetett benyúlni. Néhol madzagon vonták fel kívülről a sujtót is.

A füstösház belvilágának minden részlete végeredményben a legközvetlenebb és legszükségesebb életfunkciók kielégítését célozta. Mindenek előtt a nagyszámú

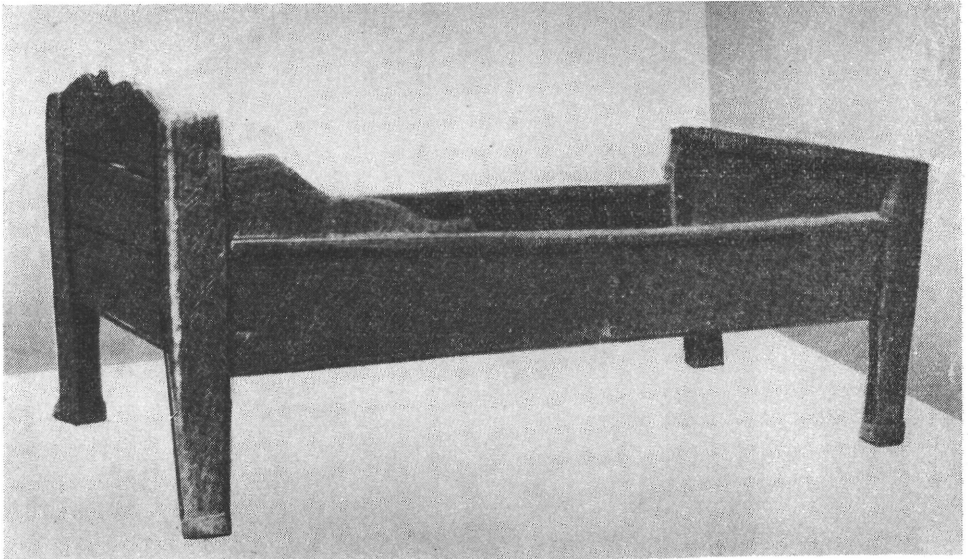
²³ KOSSITS: i. m. 14.

²⁴ GÖNCZI: i. m. 430.

²⁵ KARDOS: i. m. 188. 191.

²⁶ KOSSITS: i. m. 14.

²⁷ ZAKÁL: i. m.

18. ábra. Ácsolt ágy Kercaszomorról. (K. Csilléry Klára közlése nyomán, ltsz. 54.26.86. Néprajzi Múzeum)

családtag elhelyezését kellett megoldani, ami kivált alvás tekintetében okozott nehézséget. A konyhában „körös-körül padok voltak” – ahogyan KOSSITS írja.²⁸ GÖNCZI részletesen kifejti: „Az ilyen konyhákban meg voltak a legszükségesebb szobai bútorok, asztalok, padok, székek, ágyak. Ezeket maguk faragták. Ha a család számosabb tagból állott, a konyha körül volt rakva ágyakkal. Éjjel a család egyes tagjai a kemence körül levő padkákon, és a földre szórt szalmán feküdtek.”²⁹ A padok, sárpadok és fapadok, *tüszelek*, és földbevert lábú idomtalan lócák, tehát ülő- és alvó alkalmosságok voltak, amelyek többnyire a falak mentén húzódtak. Az ezeken való alvást minden korabeli szerző említi. Ágyakról lévén szó két típust is ide vonatkoztathatunk. Az egyik az ácsolt ágy, amelynek egyik példányát CSILLÉRY KLÁRA írja le³⁰ s amely az egyik őrségi községből került elő. Meglétét és használatát a szalafői lakosság is megerősíti. Ácstechnikával faragott alacsony fej és lábrész fogja közre az ágykeretet, amelynek az alját deszka fedte, mintegy ládaszerűen. Szalmát, ágyiruhát tettek be, és úgy aludtak rajta. Az asztalosbútor megjelenése előtt ez volt az ágy legszínvonalasabb típuspéldánya Őrségszerte. (18. ábra.)

Kívülről a szalmaágyat használták. Ez kezdetleges ágy. „Négy lába van: fejénél lábánál deszkafal. A kapocsfák két gömböleg fa: ezeket fonták össze keresztbe szalmával kettős fonatba, a közepét szalmával tömték meg.”³¹ „A fejénél párna alakra magasztották, lepedő kerülhetett rá, bár akkoriban az emberek maguk alá ilyesmit nemigen tettek, kabáttal, meg vászonlepedővel takaródtak. Jó szélesek lehettek a szalmaágyak, mert keresztbe is elfértek rajta.”³²

²⁸ KOSSITS: i. m. 14.

²⁹ GÖNCZI: ui. m. 430.

³⁰ CSILLÉRY KLÁRA: A kercaszomori ácsolt ágy. NÉ. 1954.

³¹ GÖNCZ': i. m. 453.

³² KARDOS: i. m. 189.

Az alvásról szólva az alacsonyszínvonalú igényekről nem valami hízelgően írnak a szerzők, ahogyan ezt GÖNCZI-nél is láttuk. KOSSITS meg egyenesen elriasztó képet fest az alvókészségekről, amelyeknél az őrségi színvonal minden bizonnyal egy fokkal magasabb volt, ami szintén KOSSITS írásából derül ki, mondván, hogy a vendek a magyarokkal való érintkezésük során szereztek be lakásaikba igényesebb bútorokat és használati tárgyakat. KOSSITS szerint egy ilyen füstös-konyhában az alváásra „legfeljebb két töredezett rohoda ágy, vánkos, paplan nélkül, csak egy szennyes lepedő, vagy mocskos pokrócz rajta elterítve” – szolgál. „Csak a gazdának vagyon jussa a' rohoda ágycát a szobában tartani. A többi a' hol megférhet, a' kamrában, pitvarban, istállóban hál. A' gyermekeknek. . . semmi különös ágyok, vagy ágyi ruhák, jock nincsen, hanem ki a' padokon, ki a' kemence mellett és fölötté a' fejérszemélyek egy darab rongyot, a' férjfiak a' szűrüket vetvén alájuk, nyugosznak édesdeden, puhább ágycát nem kívánván, mert jobbat egy szomszédnál sem láttak.”³³ Az alvást valóban Szalafőn is ilyen körülmények között oldották meg: sárpadon és lócán, kemencepadkán és szalmaágyon, ácsolt ágyban és földön szalmán. A gazda, asszony-nép és gyerekek a szobában, fiatal házások a kamrákban, pitvarban, férjfiak, legények az istállóban. Ágyruha: lenvászon, bőr és szőrös ruhanemű volt.

Padok s ágyak színvonalának megfelelő korabeli bútorzat az asztal, amely már hagyományosan az *ablakos szegletben* foglalt helyet. „Gyalulatlan asztal a' szegletben” – írja KOSSITS is³⁴. A régi X-lábú körtefa, nyárfa asztalok az akkori arányokat jelzik. Őt legény fekvé elheveredett egyen-egyen. A vizákiai Kisrákoson csináltattak azokban az időkben egy olyan hosszú asztalt, hogy harmincan is elfértek mellette. A 48 után osztozó Kapitány családtól egy másik pankaszi család vette meg, és jellemző: azok csak szűkösen fértek el mellette. Még a mai kicsinyített arányaiban is hatalmas.³⁵ Jellegzetes asztalfajta volt – a jobbmóduaknál – a *fiókos asztal*. Fiókja mély és öblös volt, *hevedereken* mozgott, étkezési készségeket tartottak benne

A legprimitívebb faragótechnikát képviselik – jellegzetes reformkori füstös-konyha berendezések, edény, élelmiszer tartására szolgálván – a *pócák*, a polcok. Egészen kezdetleges formája a konyhaföldbe vert két rúd, amelynek a falba mélyesztett kötőfáin deszkák fekszenek. Cserépedények, fatálak, fatányérok meg egyéb konyhanemű került rá.³⁶

Változataik a *falipócák*, falra aggatva, kisebb méretűek. Jellegzetes füstös-konyhai bútorok a számtalan és különféle rendeltetésű rudak, tartórudak, amelyek a vendéggerendák alatt lógtak kötélben, vagy másképp rögzítve. Ezeket amolyan *felső pócáknak* is ki lehetett képezni, ha egy-két deszkát fektettek át rajtuk. A *föblablak* előtt keresztbefektetett deszkákon lógott a füstölni való hús, másutt az aszalni való gyümölcs, túró stb. *Rudakon* szárogattak ruhát, kosarakat is raktak rá. Télen gyakran vágott fával rakták meg, így szárították a tűzrevalót.

Jellegzetes konyhai bútor volt a *vödör-* vagy *korsutartu*. Rendszerint az *ürögben* az ajtó mellett, vagy a *közpitarban* állottak: faácsolmányok, pad- és póca formára. Vizesvödör, korsó, sajtár került rájuk. Az ürögben a házfalon fogások voltak, cserépedény, tejesfazék, *böstörü* szárogatására szolgáltak.

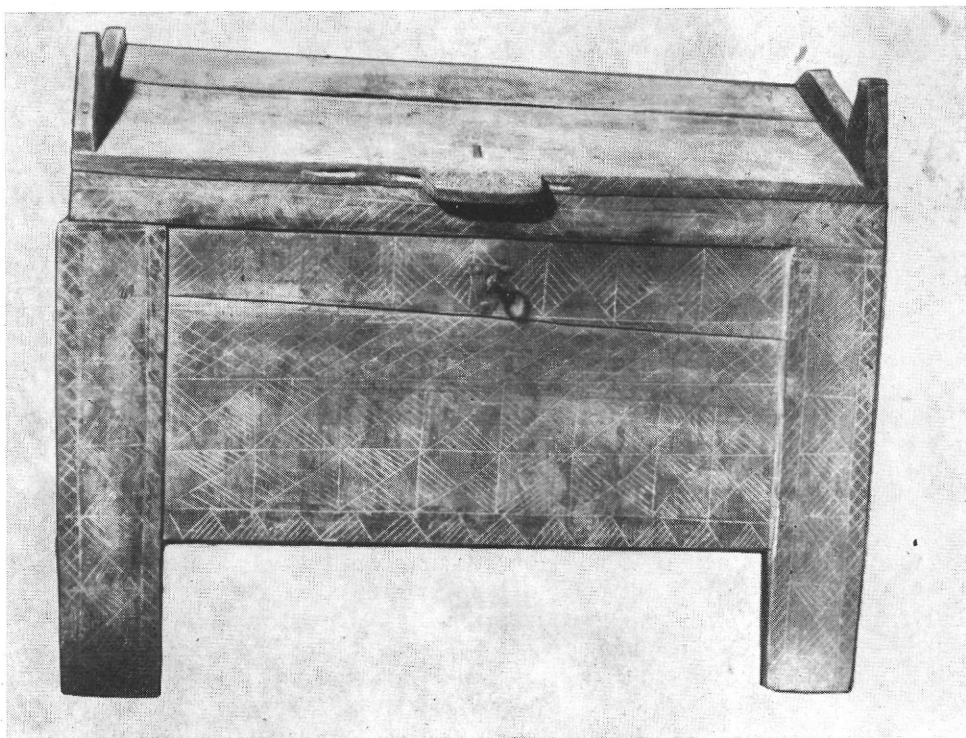
Az ácsolt ágygal, a fiókos asztallal tart egy színvonalat a füstös-ház harmadik, legtipikusabb bútora, a *szekrény*, az *ácsolt láda*. A szekrény teteje nyeregretető formájú, a láda szintén ácsolt készség, lapos fedéllel. (19. ábra). Menyasszonyi ládák voltak, ruhaneműt, fehérneműt, értékeket tartottak bennük. A házban előkelő helyük volt,

³³ KOSSITS: i. m. 14–15.

³⁴ KOSSITS: i. m. 14.

³⁵ KARDOS: i. m. 188.

³⁶ GÖNCZI: i. m. 349.

19. ábra. Ácsolt láda Szalafőről. Szerző gyűjtése. Szombathelyi Savaria Múzeum. Bárdosi János felvétele

díszített, esztétikailag szemrevaló bútorok Többnyire specializált parasztácsok készítették mint az ágyat és a fiókos asztalt is.

A *fokla* a füstös-konyha speciális világítója. Fasínek között függőleges irányban fogazott foklatartó lécs – végén horoggal vagy kampóval – mozog, ebbe illesztették a fenyőhasítékot, a fenyőfa szilánkot, amelynek gyantás anyaga hosszan égett. A foklát gyerekek és öregek kezelték (23 – 24. ábra).

A kamrák és kástuk folyamatos kiépülése fokról-fokra csökkentette a füstös-konyhák tárolóhelyiség szerepét, de addig a különféle *hordóknak*, *hombároknak*, *ládáknak*, *jóságos kasoknak*, *kópicoknak*, *vékáknak*, *vindőknek*, nagyméretű *cserepedényeknek* és mindenféle *tartó készségnek* a sokaságát is magába foglalta. A gazdálkodás kiszélesülése és a célszerűbb tárolás igénye azonban csakhamar megritkította e gazdasági rendeltetésű tárolóeszközök konyhabeli tartását. Ezt a folyamatot segítette elő a megépülő szoba és pitvar is, ahová ezek egy része szintén kivándorolhatott. Mégis még hosszú időn keresztül a padok alja, az ágy alja, a konyföldjébe ássott verem, a deszkákkal elkertelt szobasarok, a rudakra függesztett edények őrizték a régi nagyméretű füstökonyhának ezt a tároló szerepét. A tároláson kívül, persze különböző háztartási készségek, kivált a sütés-főzés eszközei, a mosás alkalmatosságai a *moszarak*, *törők*, *böstörük*, *melencék*, *teknők*, *sajtárok*, *vödörök*, különböző rendeltetésű faedények, cserepedények, lapátok, sziták, rosták stb. itt találtak elhelyezésre, időszakonként tartósan is. Ahogy télen át itt volt a szövőszék, a kőpülő és így tovább.

Ahogy az időszi háztartási munkák, főzés, mosás, lekvárfőzés, az állati táplálék elkészítése, tollfosztás, kukoricafosztás, tökmagköppesztés, szövés, fonás, stb. kívánják, más és más tevékenység szintere volt a füstősház. Itt barkácsolták a szerszámokat, javították, kötötték a vékát, kosarakat. A szorosan vett életfunkciók kielégítésén kívül tehát a háztartás, a mezőgazdasági és ipari tevékenység egyes fajtáinak és részleteinek is ez a helyiség képezte alkalmi, bár szükségszerű központját. Nagy volt a sürgés-forgás ebben a füstősházban. Fő idénye persze a tél és a rossz idő volt, és kivált a nappal.

A reformkori füstös-ház belvilága — gyér adataink tükréből is kitetszőleg — határozott belső elrendező elvnek engedelmessé vált. A viszonylagos nagy teret a nagyméretű négyszögletű kemence uralta, amely ezúttal hátul, a sarokban terült el, körülvéve sárpadokkal. Ez volt a szoba egyik góca: a fűtés, sütés, főzés, mosás és egyéb háztartási munkák, szárasztás, aszalás, tárolás és részben az alvás központja. A világító készség is a tetején foglalt helyet. A szoba másik góca: a szegletben, rendszerint az ablakos szegletben helyt foglaló nagy, családi asztal, belső és külső oldalán nagy, széles padokkal, esetleg egy-két székkal, a rendszeres nagycsaládi étkezésnek, ünnepi családi alkalmaknak és vendégfogadásnak a színtere. Bizonyos értelemben a családfő privilegizált helye. A többi füstös-házi bútor és háztartási készség e két göctől meghatározottan nyert elhelyezést: a lócák és ágyféleségek a falak mentén, köztük a láda és a szekrény is. Az edényféleségek a kemence körül csoportosultak, a függő rudak és polcok egy része is. A feltételezett maximális egyközpontúság olyan mértékben csorbult, amilyen mértékben részben a pitvar, részben a kamrák ezt már eleve, vagy később alakulóban csonkították. A szalafői füstősházban alkalmasint meglevő közpitar minden bizonnyal a gazdasági és ipari jellegű tevékenységet csökkentette az addigi egyetlen helyiségben, és a kamrákba pedig a tárolás és a háztartási eszközök egy része, mellettük a szövőszék és a nagyobb háztartási ipari tevékenységet szolgáló eszközök kerültek. Az alvás megoldhatóságát is eme helyiségek segítették elő. A korabeli patriarchális nagycsalád törvényeinek megfelelően a fiatal házaspárok házasságuk rendjében is a kamrákban háltak, és személyes holmijaikat is ott tartották. A korabeli szerzők rendre ezt vallják. KOSSITS így ír: „a kamra az a rejtek, ahol az ifjú házaspárok szoktak hálni, és mindenféle élelemre tartatik. Ez nem igen nagy szokott lenni, mellyen csak egy kis ablakocskva vagon; de ezt nagyobb részént csak azért vágják, hogy a macska egerészni ki és be járhasson.”³⁷ GÖNCZI is ezt fejtegeti a göcseji nagycsalád emlékeit kutatva.³⁸ Az Őrségben, Szalafőn is *kiskamorákat* vagy *szerszámokamorákat* emlegetnek, ahol olyan anyagokat tároltak, mint kásaféléket, lisztet, zsiradékot, és olyan tárgyakat, amelyek mellett aludni is lehetett, amelyek nem voltak kellemetlenek az alvókra. A boros, gabonás, jószágos *nagykamorákban*, ahol bor, krumpli, répa, gabona, káposzta tárolódott, sohasem aludtak. Az egyidejű vagy később alakult kástuk alvásra és lakás céljára sohasem szolgáltak. A központi füstöskonyha, azaz az egysejtű ház uralkodó szerepét a füsttelenített szoba és a beléje épített szemes kályha törte meg végül is, amely a központi alvást is megosztotta, és amely a kényesebb holmik, ruháink, neműk tárolására is szolgált. A jelebb bútorok, mint az almárium, a hátszék, a faliszekrények, jobbfajta üveg- és cserépnemű már ebbe a szobába kerültek. Ez a szoba — az utca felől épülvén — a szalafői lakáskultúrának egy újabb állomása, amely a következő fejezetbe vezet majd bennünket át. Itt csak annyit, hogy a faluban uralkodó központi füstősház-típus mellett már ezidőtájt a módosabb marhakereskedők és fakereskedők, a gazdagabb parasztok, a pap, az iskolamester már ilyen szobát építettek maguknak.

³⁷ KOSSITS: i. m. 14.

³⁸ GÖNCZI: i. m. 444.

Fejezetünk záradékául még annyit: a 19. század elejének az építkezése és főbb vonalaiban vázolt lakáskultúrája itt Szalafőn is egybeesik a többgenerációs nagycsaládi rendszer virágzásának utolsó korszakával. Az egyközpontú füstös-ház mintegy ennek a nagylétszámú nagycsaládnak tárgyi kifejezője, s ami már a 19. század derekára kialakult s azon túl folytatódik, az egyrészt a nagycsalád differenciálódása, másrészt az egyközpontú füstös-ház felbomlása is. Mind a kettő a gazdálkodás átalakulásával, az egyoldalú állattenyésztésről a nagyobb arányú szemtermelésre, az önálló gazdálkodásról az intenzívebb árugazdálkodásra való átállással függ össze. Persze a hagyományok még hosszú ideig tartják magukat: a gazda és gazdaasszony patriarchális központi szerepe, a mosó és főzőasszonyok beosztása, a gazdaasszony kenyérsütési kötelezettsége és kiváltsága, a takarítás megosztása a többi asszonyok között, söprűsasszonyok, a gyermeknevelés tradicionális módja, a mezei munkák, főként az állatnevelés gondjának differenciálása a férfiak között. A családfő, a gazdaasszony főszerepe e korból még hosszú ideig megmaradt: főleg az asztalnál, a szobában való alvásnál, a kamra- és kástu-kulcsok kezelésében stb. stb. A korabeli füstös-ház és a nagycsalád e füstös-házban való életének szerves kapcsolatát szemléletesen mutatja be a nagycsaládi étkezés lefolyása, amelyről GÖNCZI³⁹ és KARDOS⁴⁰ is részletesen tudósít bennünket. A család rendszerint együtt étkezett (ez jórészt ma is így van) reggel, délben, este. A nagyasztal mellé ültek le a férfiak, persze csak a felnőttek, a férficseléd is velük együtt foglalt helyet. A szokott helyére telepedett le mindenki. Akik nem fértek el – főleg az asszonyok – a férfiak, s a férjesek az uruk háta megett állva szorongtak. A szűkösség és szorongás ellenére, mint mondják, a mainál sokkal nagyobb csöndben és békességben fértek meg egymás mellett az emberek. A közös tálból fakanállal merítettek. Hogy le ne csöpögjön az étel, részint a tál szélén huzintották meg, részint a fakanál alá kenyeret tartottak. A húst a gazda szeletelte fel annyi darabra, ahányan voltak, de rendszerint egy pár szelettel többre, mert nem tudhatta, hogy ki köszön be. A kenyérvágás tiszte is az övé volt: a gyerekeknek manapság is ő szel; régen egyes helyeken – állítólag – a családnak is. A gyerekeknek valamilyen padra tálat, amit kisszéken ültek körül; vagy kisszékre s holmi alacsony tárgyon, vékán üldögélve – kerítették a közös tálat, de gyakran mindegyiknek volt külön kis cseréptányérja s itt-ott meghúzódvá abból evett. Amikor az asztal mellé telepedhettek, akkor már iskolába jártak. „Az asszonyok étkezéséről egy nagyrákosi közlés azt mondja, hogy kapkodva ettek, minden falat után elfordították a fejüket és úgy nyelték le az ételt. A közlő úgy magyarázta, hogy mindez „csupa illedelemből történt, így tisztelte meg az asszony a férjét”. Ha volt hely, akkor a gazdaasszony is leülhetett. Vendég jelenlétében sosem ült le.”⁴¹

Az egyközpontú lakóterés ház Őrségszerte már ZAKÁL idejében is hanyatlóban volt. Szalafői viszonylatban is csupán néhány igen gyér emlékünkn van e rég letűnt lakástípusról. E korabeli egyközpontú füstösházat, ill. ennek változását a múlt század elejétől napjainkig Balogh Sándor Felső-szeri háza reprezentálja leghívebben. E ház élettörténete általános képet ad a hagyományos őrségi, szalafői építkezés egy máig fennmaradt remekéről (3–9. ábrák).

A lakóházat a 19. század első évtizedeiben, az 1810–20-as évek derekán építették. Közel 150 éves fennállása óta alakították, javították, tüzelőberendezéseit kicserélték.

A ház már eredeti állapotában is kerített volt, alaprajzi beosztása azonban eltért a jelenlegitől.

³⁹ GÖNCZI: i. m. 157.

⁴⁰ KARDOS: i. m. 251–253.

⁴¹ KARDOS: i. m. 253.

Első formája az említett egyközpontú füstősház típusát reprezentálta. A lakóépület első derekát egy hatalmas, kb. 7×4,5 m alapterületű konyha képezte, utána következett egy kamra, amelyet később szobának rendeztek be, majd egy másik kamra. E három helyiség alkotta a kerített ház első hajlatát, első *tekerületét*. A második hajlat helyiségei: kamra, istálló, pajtafia, pajta voltak. A második és harmadik hajlatot az ún. *kétajtó közi* választotta el. Négy disznóól – ezekhez az ún. *ólgaugon* lehetett bemenni – fölöttük tyúkól, valamint egy istálló képezte a harmadik hajlatot (20. ábra).

Felépítése óta az első alakítást, átépítést az 1860-as évek elején végezték a házon. Egy családi osztozkodás során a hatalmas konyhát lebontották és a falboronákat elvitték a háztól. A mai szobát teljesen új faanyagból építették fel – hozzátoldva a régi épületgerendákhoz. A korábban szobának berendezett kamrát konyhává alakították át. Kialakult a ház mai alakja, a szoba-[füstös] konyhás háztípus (21. ábra).

A későbbi évtizedekben újabb javítások folytak az épületen. 1909-ben a harmadik hajlatot teljesen lebontották, mivel az épület faanyaga – ólak és istállók lévén itt – elkorhadt, tönkrement. Felmerült az a terv, hogy a második és harmadik hajlatot is teljesen lebontják és helyére téglából ún. *lábas istállót* építenek. Balogh Sándor nagyapja – aki 1937-ben itt született – az eredeti beosztás és házrész visszaállításához ragaszkodott, nem engedett újat építeni. Így új anyagból a régi, hagyományos beosztás szerint emelték fel a kerített ház harmadik hajlatát.

1914-ben – ismét a fenti okok miatt – a második hajlatot építették fel új anyagból, kivéve a pajtafiát és a pajtát, ezek ugyanis eredeti formájukban maradtak meg. Balogh Sándor szerint a régi anyagból nem használtak fel semmit, kivéve az istálló mennyezetét, ahová is néhány régi borona került. Nagyobb térkihasználás végett az első és második hajlatot elválasztó tornác-részt, a *közpitart* beépítették a keletkezett kis helyiséget kamrának, *kiskástonak* alakították ki és rendezték be.

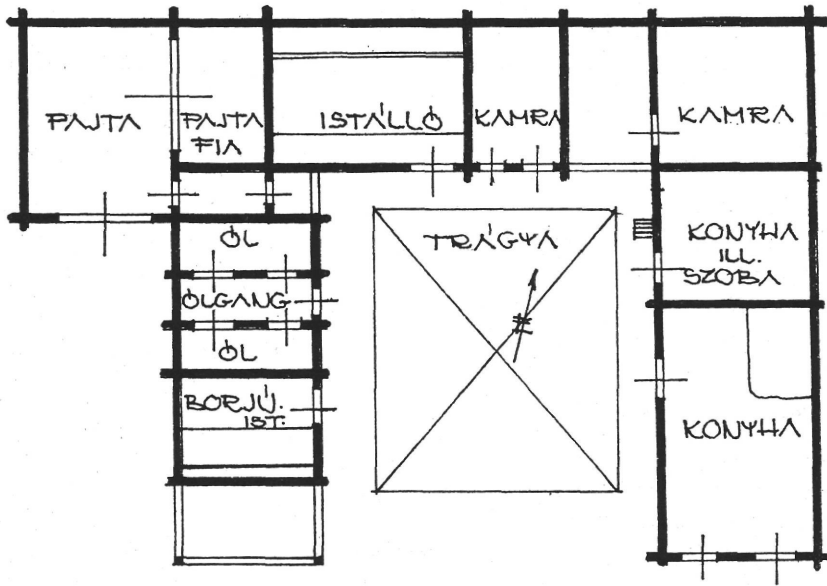
A kerített ház legrégebbi része a jelenlegi konyha és a mellette levő kamra, amelyek a ház fenállása óta szinte változatlanul maradtak. Ezt bizonyítja a tetőszerkezet. A szarufák, a lécek, valamint a koszorúgerendák a konyha és a szoba válaszfala fölött toldottak, a faanyag megmunkálása durvább, mint a szoba és a többi hajlat tetőszerkezetéé. A toldás jól megfigyelhető a konyha és a szoba közötti válaszfal boronáinak illesztésén is. Itt egy álló, ún. *szeglábra* állított gerendába csapolták a keresztbe és hosszába futó falboronákat, a többi helyiséget elválasztó boronák ácskeresztes csapolással illeszkednek egymásba. A konyha melletti kamra ajtaja is a hagyományos "ajtóféleségek" egyike: a fasarkon forduló, kovácsolt vaspántokkal és vasszögekkel összefogott ajtó a korabeli ácsmunka szép példánya.

A ház tüzelőberendezései az idők folyamán szintén átalakultak.

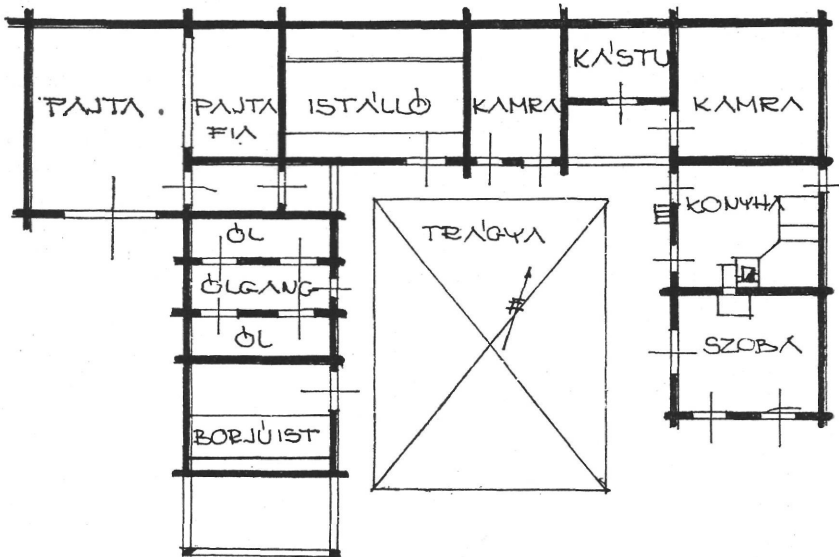
Az egyközpontú füstősház idejében hatalmas kemence állt a helyiségben. Az 1860-as átépítés során ezt lebontották. A szoba felépítésekor a mellette lévő "kamraszobát", ill. szobát alakították konyhává és ide, az előzőnél jóval kisebb méretű nyílttűzhelyű kemencét építettek, amelyet 1924-ben bontottak le, helyébe ún. *mászókéményes* kemencét állítottak. Ez a mai napig a konyha tüzelőberendezése. A szobában barnamázás cserépkályha állt, füstelvezetője a konyhába nyílt, itt volt a tüzelőnyílása is. Mikor a konyhát füsttelenítették, a szobai kályha füstjét a mászókéménybe vezették, de továbbra is a konyhából fűtötték. Ezt a cserépkályhát az 50-es évek derekán bontották le, helyébe vaskályhát állítottak.^{42/a}

⁴² Adatközlők: Balogh Sándor, Gál József, Péntek Károlyné, Zsoldos Antal, Zsoldos József, Baracska Antal.

^{42a} Balogh Sándor házat 1969-ben a Szentendrei Szabadtéri Múzeumba szállították át. A ház bontása során a kutató feltevése igazolódott: a régi faház életútja során végigjárta fejlődése különböző fázisait a füstös-háztól a mai állapotáig.

20. ábra. Rekonstrukciós rajz a kerített ház 1860 előtti beosztásáról az adatközlők elbeszélése alapján

21. ábra. Balogh Sándor kerített házának mai beosztása

A füstös-ház egykori meglétére utalnak azok a konyhák, amelyek még néhány szalafői házban megtalálhatók, így Péntek Károlyné Felső-szeri, Zsoldos Antal Pityer-szeri, Sebők Dénes Papp-szeri konyhája. Ezek megközelítik a füstös-ház korabeli nagyságát, de pontos adatok nem állanak rendelkezésünkre. Németh Gézáné Papp-szeri házának vizsgálatakor szintén felmerült a kérdés: füstös-ház volt-e? Néhány bizonytalan jel alapján feltételezhattük csak egykori meglétét. Feltevésünket nem erősítette meg semmilyen konkrét adat.

Az 1940-es években még volt olyan lakóhelyiség Szalafőn a Felső szeren, amely az eredeti egyetlen központú konyha nagyságát idézte és bár füsttelenített szoba gyanánt használták, benne állt a már jelzett hatalmas sárkemence, szépen, fehérre meszelve.⁴³

A szoba-(füstös)konyhás lakóház: a két vagy több központú lakóteres ház

A füstösház leírása nagyobbreszt rekonstrukció volt. Ott nem törekedhettünk a lakás egyes elemeinek tüzetesebb bemutatására, mindössze forrásainkból telő információk összegezésére.

A ház- és lakáskultúra fejlődésének újabb állapotáról azonban, a sok tárgyi emlék, a máig fennálló korabeli lakóházak, a hiteles szóbeli hagyományok és az elmúlt évtizedek tudatos néprajzi gyűjtéseinek tudományos leírásai alapján már hitelesebb képet tudunk rajzolni.

A század elejétől kezdve a korábbi viszonyokhoz képest az „épületek sokkal pompásabban és módosabban készülnek. Elöl van a' szoba, azután a' konyha, ismét másik szoba, vagy a kisebbeknél pitvar” — ismételjük ZAKÁLT,⁴⁴ aki így folytatja: „A tehetősebb gazdáknak a konyha és a pitvar között volt kálhás szobájok is.” Egy korabeli, 1838-ból származó alaprajz — bár nem Szalafőről, hanem a közeli Pankaszról való — már ezt a típust illusztrálja.⁴⁵

Első megállapításunk: a szoba-konyhás házban a konyha már alárendeltebb szerepet játszott, mint az előző hatalmas méretű egyközpontú háznál. A konyhák méretei kisebbedtek, bár még így is aránylag nagyméretűek voltak a szobához képest. Míg az előző típus konyhája 4,5×7–8 m² alapterületű volt, az utóbbi típusnál a konyha hossza mérséklődött, alapterülete 4,5×5,5–5 m² lett. A szobák alapterülete általában 4,5×4 m², a konyhák, szobák magassága 2,5 m.

A ház minden *dereka*, szobája, konyhája, kamrája, istállója továbbra is a tornácról nyílt, a lakóterek nem közlekedtek egymással, a lakóházból hiányzott a közvetlen belső közlekedés.

A konyha továbbra is füstös lévén az ajtók és az ablakok megoldásban, formában eleinte a megelőző típusokat követték és csak később módosultak anyagukban, kivitelezésükben. Míg a századelőn az ácsolt, bárdolt technikával készült nyílászárók terjedtek el, a század közepén megjelentek a helybeli asztalosok, *tislérek* által készült asztalosmunkák.

Ablaka — a későbbi értelemben — továbbra sem volt a füstökonyháának, a füst elvezetésére a *tolitu* és az ajtó fölötti *fölablak* szolgált, a konyha természetes világítása viszont továbbra is probléma maradt.

A konyha jó harmadrészét továbbra is a kemence foglalta el, de ez a régi hatalmas kemence nagyságában módosult. Leszakadtak mellőle a sárpadok, csak *tüszele* maradt meg. Ide nyúlt a szobabeli *kálha* szája is. A kemencék maguk vagy

⁴³ TÁLASI ISTVÁN szóbeli közlése.

⁴⁴ ZAKÁL: i. m.

⁴⁵ KARDOS: i. m. 187.

1,5 méter magas és hosszú, és a méteren jóval felüli szélességű négyszögletes építmények voltak. Mindig a szoba felőli szegletben álltak. Jellegzetesen épültek: alapul 60–80 cm magas, pelyvás, szalmás sárfalat építettek, szélibe mogyorókarókat szúrtak, *csapufákat*, köröskörül, négyszögletben. Ezek alkották a kemence vázát. A *csapufák* 10–12 cm-re estek egymástól. Kilyukasztott felső végükbe vízszintesen ugyanolyan vastagságú fákat illesztettek. Az egész vázat sározott szalmával befonták és polyvával kevert agyagos sárral kívül-belül besározták, utóbb finomabb sárral *besikálták*. Ezután a kemencét befűtötték és így szárították. Amint falai kiszáradtak, oldalait fejszével egyenesre faragták, egyengették.

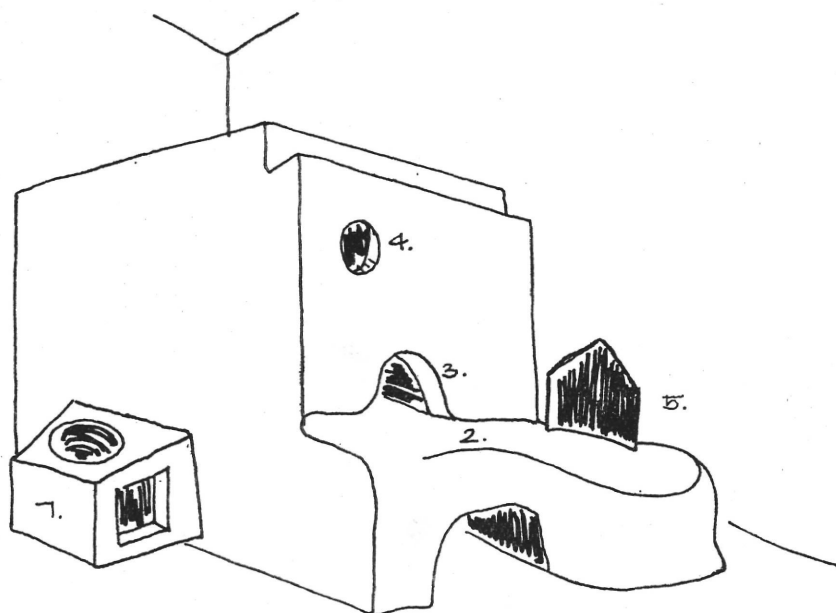
A kemence mellé rendszerint katlan került: vagy a kemence sarkára, vagy a kemencefal közepére. Ez egyszintű volt a tűzpaddal. Külön tüzelője, fűtője a földről nyílt. Párultak, zsírt sütöttek, krumplit főztek, vizet melegítettek benne. A kemence oldalrészén legtöbbször esetben egy *kemencelik* is volt, amelybe egy sárból vert *likdugasz* illett. Amolyan tűzszabályozó volt. Ha nagy volt a tűz kivették, ha azt akarták, hogy jól süssön a kemence, akkor bedugták. A *tűszelen*, a fal melletti sarokban volt a *tűztakaró*, ide gyűjtötték a kemencéből *szamaluval* kikotort hamut, parazsat, amit párulásakor felhasználtak, de meg az esti parazsat is ide separték, hamuval fedve s reggel ezt szíttották fel. A tűzhely alá gyakran *tűszelaljat* mélyítettek be. Itt tartották a vágott fát, sajtárt, egyéb edényfélét. A *kemence száját* a *kemencefödű* zárta el, ezt rendszerint két deszkalapból, meg egy pántfából ácsolták össze. A kemenceszáj felett oldalt gyakran egy kis mélyedést lehet találni. Itt tartották a *böstörűt*, a tűzgyújtás eszközeit, a taplót, a kovát, később a gyufát s az egyéb kéznélvalót. A *kemencetű* elülső szélső peremét is ki szokták képezni: itt a *redetére szedett foklát* szárogatták. A kemence mellett rendszerint egy fapad húzódott, amelynek egyik vége a katlanon nyugodott. Ide vizeskorsókat meg tejesfazekakat volt szokás tenni. Az alját vágott fával rakták meg, ott voltak a hamvas fazekak és a disznók sajtára is. A kormos fazekak rendszerint a kemencetűre kerültek. A kemencetűn fért meg a véka a kenyérliszttel, a *tekenő*, a *tepsi*, a szárogatni való nyersfa, a *foklafa* és cserépedény. Ezen a fajta kemencetűn sohasem feküdtek, sem nem főztek. Maga a kemence főleg kenyér és percsütésre szolgált.⁴⁶

Az utolsó füstös konyhát és vele együtt az utolsó fentebb leírt kemencét 1966-ban bontották le Szalafőn. Az 1940-es helybeli néprajzi kutatás során a kemencék különféle fajtáit lerajzolták, azok hitelesen mutatják e múlt századi füstökonyha kemence-típusait. A saját információim és a rajzok alapján bemutatok egy jellegzetes példányt, és egy, a szomszédos Kondorfán a harmincas években készült fotót, amely ezt a hagyományos kemencetípust reprezentálja (22–23. ábra). A konyha berendezése az előző nagyméretű füstökonyhához képest nem sokat változott. A konyhafal egy része mellett továbbra is erős, hosszú és széles tölgy és bükkfa padok húzódtak, az asztal rendszerint az egyik sarokban volt található. A konyhai asztalok egy része továbbra is őrizte a hagyományos X lábú formáját, fiókjában evőeszközt és házi holmit tartottak.

Vastag, durván ácsolt fapadok álltak az asztal körül is. Ebben az időben már megjelentek a *karospadok* és az ún. *szívhati* székek is, de ezek információim és benyomásom szerint inkább a szoba bútortárához tartoztak, mint a konyháéhoz, a füstökonyhához nem illettek.

A népesebb családok konyháiban továbbra is berendezési tárgyként szerepeltek az ágyak, a század első felében az ácsolt és szalmaágyak, később az asztalos munkák. Az öregebbek, gyerekek, eleinte a konyhában aludtak, de ezek is mind-

⁴⁶ KARDOS: i. m. 189–197.

22. ábra. Vázlat fűtőkonyha kemencéjéről. 1. Katlan. 2. Tüszel. 3. Kemence szája.
4. Gyufatartó. 5. Szobai kályha szája
Haáz Ferenc rajza után. EA 7817.

inkább kihúzódtak a szobába, kamrákba, és később a század derekán a megkisebbedett fűtőkonyhákban már minden bizonnyal nem volt ágy. A téli melegsükséglet azonban egyideig vissza-visszahozta aludni ide is a családtagokat.

A konyha berendezésében továbbra is fontos szerepük volt a *pócáknak*, kezdetleges formáik mellett megjelentek már az asztalos által készített formák is. A pócák kimódoltabb példányai a deszkalapok és a zárt szekrények között oszlottak meg. Ezeket már *teláznak*, *kaszlinak* mondták. Jobbára a század második felére fordulva terjedtek el, még mindig a fűtőkonyha berendezéseként. Falubeli asztalosok készítették, de a közeli vásárokról is bekerültek a szalafői konyhákba.

Továbbra is jellegzetes konyhai bútorkészészek voltak a számtalan változatú és különféle rendeltetésű *rudak*.

Konyhai bútor volt idekerülése folytán a láda és a szekrény; a konyha megkisebbedésével azonban fehérnemű-, ruha-, és értékőrző rakodó-tároló jellegük csökkent, s a kamrákba kerültek.

A fűtőkonyhák legfontosabb háztartási, konyhaberendezési eszközei a kemence körüli sütő-főző munkákhoz szükséges eszközök voltak. A kemence tetején vagy oldalához támasztva tartották a *bürüglét*, vagy *fazékfogó vellát*, amelynek az emléke is kiveszőfélben van ma már, a vasból való és fanyéllal ellátott *tűzpiszkálót* vagy *sérokli*t, a *szénvonót*, illetve *szamulut* és a hamulapátot. Általánosan használt kemencetartozék volt a *vasháromláb*, amelynek sokféle változata terjedt el Szalafőn. Ezekre állították az edényeket.⁴⁷

⁴⁷ KARDOS: i. m. 203. — GÖNCZI: i. m. 441.

23. ábra. Füstös-konyha részlete
Gönyei Sándor felvétele Kondorfán 1934-ben. F.71.135

A korabeli füstös-konyha edényei többségükben cserépből készültek. A cserépfazekak, a legkülönbözőbb rendeltetésű főző fazekak, tejsfazekak, csészék, bögrék, szűrők, tepsik, mázas-mázatlan formában egyaránt ismeretesek voltak. A század közepétől már a vasból készült edények is elterjedtek voltak Őrségszerte.

Az evőeszközöket a konyhai asztal fiókjában és a falra akasztott *kalánytartu*kon, *kalányosok*ban tartották, amelyek vesszőből, sziaácsból fonott kosárcák voltak. A főzés mindig együtt történt az állatok számára való főzéssel, sőt az állatok ellátása időben meg is előzte az emberek étkezését. A moslék nyersanyaga, a krumpli, a korpá, a hozzávaló edény, sajtárok, melence, keverő, korpamerő, fakanál, éppúgy tartozékai voltak a konyhának, mint az emberi étkezés egyéb szükségletei. Az eszközök helye általában a kemence körül volt.

A konyhai gondok közé tartozott a mosogatás is. A mosogatás a *mosolu sajtár*ban történt, amely alacsony, korábban *fa*, később *vasabrincsos* faedény volt. *A mosudás mosodu fűvel* történt.⁴⁸

Így festett hát a jobbágykonyha belvilága a 19. sz. derekán, a polgári világba való belépése pillanatában. Eszközeiből sok mindent átvitt fejlődésének következő szakaszába: berendezése jórészt is, és ezek elrendezésének vezető elvét is a megelőző korszak füstös-házából hozta át. Igaz persze, a füstös-ház és az újabb füstös-konyha között intenzívebb volt a lakásművelődési elemek átáramlása, mint innen a polgárba. Ami természetes is, ha meggondoljuk, hogy a polgári konyha jórészt szakítás a faház-

⁴⁸ KARDOS: i. m. 215.

24. ábra. Egy szalafői füstös-konyha belvilága az 1940-es években

zal, a füsttel, és a polgári emelkedési lehetőség bőségesen kínálja a korszerűbb konyha-eszközöket, berendezési tárgyakat és bútorokat (24. ábra).

A ház első *dereka* a szoba volt. A szoba kialakulása csökkentette a konyha eddigi központi lakóhelyiség szerepét; az egyes élettevékenységek, alvás, evés, pihenés, és bizonyos házi jellegű ipari tevékenységek ellátása, pl. a szövés, fonás, amelyek mindeddig a konyhában folytak, a szobába tevődtek át. Megfigyelhető, hogy a szoba bizonyos életfunkciók átvállalása révén a füsttelenítettség következtében, s a majd ismertetésre kerülő berendezési tárgyainak minőségi színvonalemelkedése folytán, egyre rangosabb, egyre megbecsültebb lett a konyha mellett. Sőt a paraszti lakáskultúra legmozgékonyabb, legkorszerűbb színterét fogja képezni, mert ide kerülnek az új berendezési tárgyak, s ha kiöregednek, innen kezdik meg vándorlásukat a konyha felé. Természetes világítása, szellőzése, padozata, mennyezete, falai, díszítése egyaránt lényeges minőségemelkedést idéznek elő benne. Tisztasága, rendezettsége, a konyhával szemben rangosabb helyzetbe, alkalmasint a jobbágyparaszti életforma centrumába emeli. Nézzük sorra kialakult tárgyi világát, belső rendező elveit.

A szoba ajtaja a tornácról nyílt és a konyháéhoz hasonlóan bükk- és fenyőfából készült. Az ajtó talpa rendszerint 35–40 cm magasan volt a földtől, polyvás földlépcsőt készítettek eléje. Az ajtók zárai megegyeztek a konyhaival. Valóságos ablakai voltak, mindazonáltal az ablakok kicsinyek, s a szoba gyéren kapott világosságot. Legprimitívebb változatában ki sem lehetett nyitni, mert csak az ablaknyílásba illesztett betapasztott üvegdarab szolgált ablakként. A rangos házak, szobák ablaka persze keretbe foglalt s gyakran négyszemes volt. A szobának rendszerint két

ablaka nézett ki a ház homlokzati részén. Részei: az *ablaksarkok* és fölül a *főfa*. A teljes ablakkeretet *ablaktoknak* nevezik. Némelyikén, a rangosabbján télen-nyáron zsalu, *zsalugáter*, vagy deszkatábla függött. Ezeket barnára, zöldre festették. Volt olyan ablak, amelyet *keresztvas*, kereszt-vas védett. Az ablakok és ajtók felett tenyérnyi széles kis polc ült, az ún. *ablak- és ajtóföli*, vagy másként *póca*.

A szoba legszembetűnőbb és legrangosabb belső építménye a *kálha*, a *szemeskálha*, a *tálas-* vagy *kupás kálha* volt, amely mindenkor a konyha felől húzódo közös fal mellett állott, rendszerint e fal közepe táján. A mai Szalafőn ilyen régi szemeskályhára már nem találni, de leírások, régebbi fényképek és a szóbeli hagyomány alapján még rekonstruálhatjuk formáját, típusát. A jellegzetesebbek hengeres formájúak voltak, de a szögletesek is elterjedtek. *Táluk* kezdetben égetett vörös cserép, később mázas. A táblások későbbi jövevények a tálasoknál. A szemeskályhák rend, szerint háromosztatúak voltak. A kályha alapjául a *kálhafal* vagy *kálhatüszel* szolgált, amely hártómés volt. A *tüszel* fölötti rész volt a tulajdonképpeni kályha, a *tűzkamra*. Ez az alsó és felső rész épült a falhoz, és kapcsolódott a konyhai tüzelőrendszerhez. A szemeskályha legfelső része voltaképpen díszítmény, sokféle formai megoldásra adott módot. A kályha legfelső és közbülső részét széles perem választotta el egymástól, az ún. *kálha válla*. Ennek a sarkára poharakat, mozsarakat tettek dísznek, a falfelé eső részén foklát szárogattak.⁴⁹

A szoba mozgékony és mozdítható berendezési tárgyai a bútorok, nem csak abban az értelemben, hogy új formai változatokként jelennek meg, hanem abban is, hogy megjelenésükkel szobai elrendezésük is változik. A szalafői szobák bútoregyüttese is korszak folyamán több elrendezési formát mutattak fel.

Az e korszakbeli legkorábbi szalafői szoba berendezése kevés és egyszerű darabból állt. Az utca felőli fal és a tornác felé eső falrész sarkában, az országosan tradicionális asztal-szögben foglalt helyet az asztal, amely régebben nagyméretű bárdolt tölgyfa volt, később asztalosmunka.

Az asztal körül, a két fal mellett, széles bárdolt tölgyfa-padok húzódtak. Az asztal mellett álltak a székek is. E korszakban – mint említettük – elterjedtek voltak már az ún. *szívháti* székek, amelyeket majd az egyszerű, léces megoldású, támlás székek váltanak fel.

A bejárattal szembeni fal mellett egyvégtében húzódtak az ágyak. Az ácsolt ágyakat a század derekán elterjedt *tislér* munkák váltották fel. Ezek az asztalos bútorok rendszerint barnára festve, egyszerű változatban láb- és fejrészen csipkézett faragással díszítve, a népi barokk formáját viselték magukon. Az ágynemű igen egyszerű volt. Az ágyba *aljnak* rozs- vagy árpaszalmát tettek, néhol szalmazsák is jött rá; a szalmára, szalmazsákra lepedőt terítettek, vagy ún. *párnát* helyeztek rá, és ezt terítették le lepedővel. Ez a párna olyan nagy volt, mint egy szalmazsák, csak tollal töltötték meg. Erre került egy-két vánkos. A párnákban, vánkosokban, dunyhákban tyúktoll volt. A hatvan-hetvenes években a menyasszony ágybéli ruhája két vánkos, egy dunya és egy párna volt. Az ágyat nappal – általában – kék alapszínű, fehérvirágos ágytakaróval fedték. A két ágy között állt az ácsolt láda, később a *festett tulipános láda*. Ezekben a ládáknak tartották a vászoneműt is.

Az ágyak előtt álltak a *szívháti* székek és a *bölcső* is. Az ágy és a kályha közti sarokban foglalt helyet az ún. *állósék*, amelyet az állni képes, de még járni nem tudó gyermek részére készítettek. Később az állósék helyére szintén gyerekek részére az ún. *hömbörgő*, vagy *hömbölgő* ágyat tettek, ahol is a nagyobb gyerekek hancúroztak,

⁴⁹ KARDOS: i. m. 198.

hömbölgtek. Kisgyermekes családoznál, egy másfajta gyerekjárókát is felállítottak, formájára, megoldására nézve meglehetősen eredeti volt, ez volt a *keringő* vagy *csinba*. Ez egy karvastagságú függőleges rúd, aminek alsó felében a kisgyerek magasságának megfelelően vízszintes, kisebb rudacsokát illesztettek, ív alakú vesszőbefogóval lekötve. A függőleges rúd felső részét pánttal erősítették a mennyezetgerendákhoz, alsó része a padlózatba helyezett, kivályt fakarikákban forgott. A gyermeket a vízszintes rudacska és a vesszőív befogta övbe helyezték, amelyben könnyen megtanulhatott járni.

Az ajtó és a kályha közötti szegletben szokásosan láda állt, házi holmi tartására, körülötte vékák és kosarak.

Az ajtó melletti falon jellegzetes szobai bútorkésztség, a *törülközőtartó* lógott.

A törülközőtartó mellett, a szoba egyik sajátos tároló helye, nem egyszer egyfajta dísz is, a *vakablak* mélyült a falba. A vakablakot belül kimeszelték, egy-két polcot helyeztek el benne, amelyre üvegek, poharak stb. kerültek.

A vakablak mellett vagy helyett, a szobában falon függött a *fali almárium*, vagy *faliszekrény*. Helye a pad fölötti sarokban, a tálás alatt volt. Később konyhai bútorként használták, majd a kamrában a szerszámosláda funkcióját vette át.

A sarokpadok fölött, „sarokosra állítva” futott a falon a két hosszú *falipóca*, vagy *tálas*. Korábban a maguk készítette faragot *pócat* akasztották a falra, a század közepén azonban – amint a többi bútornál is láttuk – megjelent az asztalos által készített tálas is.

A két ablak között a falon csupán a széles keretű *tükör* lógott, a közeli vásárok árúja.

Az ágyak fölött, a mennyezeti gerendákhoz erősítve a hagyományos *rúd* függött, ruhákkal, zsákokkal, csizmákkal megrakva.

A kályhától balra a ruhafogasokat erősítették a falra. Fából és kovácsolt vasból egyaránt készültek.

Szalafő lakossága református vallású. A protestáns puritanizmus rányomta bélyegét a falu életmódjára, így lakáskultúrájára is. Míg katolikus vidéken a szobák fala gazdagon díszített, addig a szalafői szobákban dísztelen, csupasz falakat találunk. A század közepén itt a falak szerény díszei mindössze a törülközőtartó a díszes törülközővel, a tálások cifra tányérokkal, a vakablak, a tükör, és később az óra voltak. A füstösházhoz képest persze ez „óriási” haladást jelentett. Csak a század végén jelentek meg e szobák falain is a történelmi múltat ábrázoló nyomatok, Rákóczi, Kossuth és Petőfi képei, és a katonaemlékek.

Az ablakokra kis *borherdt* függönyöket aggattak. Az ablakok tárolóhelyül is szolgáltak, sokszor a sok holmitól nem lehetett kinyitni őket, orvosságos üvegek, poharak, egyéb lim-lom takarta el a világosságot.

Tárolásra használták az ún. *ablakfölit* és *ajtófölit* is. A tenyérnyi széles polcokra kalendáriumokat, bibliát, mécesest helyeztek.

A szoba világítása a század elején még a hagyományos *foklával* történt. A foklát a kályha melletti *fokla-likon* adogatták a szobába a konyhából, s a kályha mellett álló *foklatartóra* helyezték. Később a foklát a *méncs*, *mécses* váltotta fel: kis üveggömböcske, amelyet fatalpra erősítettek, tökmag olajat égettek benne. A szobában gyertyával is világítottak, amelyet szabályozható kovácsoltvas gyertyatartóba állítottak.

A század elejei szoba – az általunk rajzolt rekonstrukcióból láthatni – még egyszerű, mondhatni szegényes volt, az asztalon, padon, széken, ágyon és ládán kívül nemigen akadt benne más bútor. Állószekrény még ebben az időben nem volt ismeretes, a jobb ruhákat ládában tartották, a rosszabbakat, a mindennapra használatosakat a szobai rúdon. A század végén a menyasszony már szekrényt, ágyat, sublót

kapott hozományul, a század közepi móringlevelekből kitűnik, hogy bútorként ekkor még csupán ládát és ágyat kaptak a férjhezmenők.⁵⁰

A jobbágyi korszak végére, a század ötvenes-hatvanas éveire az addigi paraszti, házikészítésű szobaberendezési tárgyakat végképp felváltották az asztalos bútorok, s rendre bevonultak a szalafői szobákba a korabeli *tislér-termékek*, így az újfajta ládák, almáriumok, ágyak. Ezeket a divatos készítményeket a parasztnak jobbra a közeli vásárok bútorkereskedőitől vásárolták, vagy külön az asztalosnál rendelték meg.

A közeli nagyobb falvak és városok hetipiacain és vásárain vett vagy csináltatott bútorok beáramlásával az egykori jobbágyparaszti szoba egyre városiasabb, polgáriasabb külsőt öltött, viszonylag korán, mindazonáltal a szalafői parasztagazdaságok polgárosodási ütemének megfelelően.

A *sublótok*, *almáriumok* és *sifonérok*, álló ajtós-szekrények megjelenésével a hagyományos szalafői szobaalaprész is meglehetősen megváltozott, és folyamatosan átalakult a régi és új bútorok funkciója is.

E tekintetben nagyon tanulságos funkcióbeli és tételrendezési változásokat figyelhetünk meg a láda – sublót – állószekrény viszonylatában. A korszakunkbéli szobabútor elrendezésénél korábban már tárgyaltuk: a láda tradicionális helye a két ágy között volt. A ládák válfajai is változtak a század folyamán. Az első évtizedekben Szalafőszerte az említett ácsolt láda az általános, a negyvenes-ötvenes években az asztalosmunkák megjelenésével vált divatossá a kisméretű festett menyasszonyi tulipános láda, ez az új ládatípus helyet cserél az előzővel, az ácsolt láda a szoba másik sarkába, az ajtó és a kályha közötti szegletbe kerül. Közbe, a tulipános ládák mérete a század hatvanas-hetvenes éveire megnő, arányosan jelezve: nagyobb és gazdagabb hozomány került beléjük. A század közepétől a sublót is divatos szobaberendezési tárgy lett, és kiszorította helyéről ezúttal a tulipános ládát, amely az ajtó és a kályha közötti szegletbe került, ahonnan is az ácsolt láda a konyhába vagy a kamrába vándorolt és élelmiszerraktározó szerepre szorult.

A sublót megjelenésével a tulipános láda funkciója ugyan nem változott, továbbra is vászonneműt tartottak benne, viszont az új, divatos sublót, amely előkelő helyet foglalt el a bútorok között, a vásáron vett rangosabb, jobb ruhák tartását, tárolását vette át.

A hatvanas-hetvenes években az állószekrény divatja átalakította az efajta jobbágyparaszti ízlésű szoba hagyományos berendezését, és nagyjából a szobák többségében kialakult az az újfent hagyományos elrendezési forma, amely máig is tartja magát egyes szalafői házakban, kivált a régiekben, a régi faházakban.

Ezúttal már a szekrény váltja fel a sublót előkelő helyét, és veszi át tároló szerepét is a szobában. A szekrény bekerülésével a szobai bútorok elrendeződése a következőképpen alakult: a sarokpad fokozatosan kikerült a szobából, helyére az egyik ágyat tették. Az asztalt a két ágy közé és a két ablak között álló sublót elé állították. Körülötte két-három szék foglalt helyet, egyik oldalán gyakran a sarokpad egyik része állt. A szoba másik sarkába átvándorolt ágy helyére kerültek végül is a szekrények, rendszerint kettő-három is. Ez az elrendezés – közismerten – a mai napig divatos, bár azóta az e fajta szobákban néhány modernebb bútordarab is bekerült, mint pl. a varrógép, az újabb divatú székek, asztalok. Ez a megállapításunk már a következő lakásműveltségi korszakokra tartozik.

A sublót előkelő tároló szerepét is a szekrény vette át. A gyári készítésű, jobb és nagyobb ruhaneműket akasztották fel benne. A ládákból a vászonnemű a sublótba

⁵⁰ A Szalafői ill. Őrségi Táj- és Népkutató Tábor munkaközössége által gyűjtött móringlevelek. EA 7812. Zsoldos Ferenc és Lugosi Rozália — Házassági Szerződési levelek.

került, és a tulipános ládák, követve az ácsolt ládák sorsát, kamrákba, majd a padlásra vándoroltak.

A jobbágyi korszak felbomlásának végére „a szoba jelentékeny utat járt be,” paraszt-polgáris arculata egyre több új vonást öltött magára. Végleges átalakulása természetesen a polgári korszakban fejeződött be, mintegy a század végére, ahonnan azután nem is mozdult el napjainkig: a régi jobbágykori boronaház szobája a fejlődés ütemét nem tudta azután már tartani, mindvégig követni, a polgári korszak következetesen modern szakaszának lakószobája már kivétel nélkül az újabb típusú lakásban és a téglaházban tudott csak berendezkedni. Így is megjelenése és fejlődése korszakalkotó volt a 60–70-es évek szintjén egy századdal az azelőttihez képest – ugrás a „középkorias” rendi világból a 19. század civilizációjába.

A hagyományos jobbágyparaszi ház- és lakásműveltség felbomlása és átalakulása a 19. század elejétől a 19. század 60–70-es éveig

A mai „élő” falu dokumentálva megragadható és elkülöníthető legrégebb építészeti és lakásműveltségi hagyatéka a múlt század első évtizedeitől veszi eredetét. Származásának jobbágyparaszi vonásai letagadhatatlanok. A korszak Szalafőn is a feudalizmus záró szakasza és a falu termelőinek egyre intenzívebb bekapcsolódása az árutermelésbe. A természetes önellátó jobbágygazdaság egyre nagyobb előfeszítést tesz, hogy termékeiből szükségletén felül eladjon, így főként marhát, fát, kevés gabonát és maga is vásároljon, főleg iparcikket. Ez a szándék a polgári korszakba átlépve még határozottabb lesz. Az ökonómiai alpnak e fajta átalakítását a községbeliek vagyonságának az a kiegyenlített és viszonylag nívós állapota tette lehetővé, amely már a Mária Terézia-féle urbáriummal kapcsolatos egyezkedés eredményében is kifejezést nyert.⁵¹ Az átalakulás folyamata lassú, de következetesen tartott. Közvetlenül és közvetve kihatott – mégpedig fejlesztőleg – a porták szerkezetére, a telken épült épületek komplexusára, a lakóház építészeti-technikai megoldásaira, alaprajzi-szerkezeti átalakulására, a lakóterek korszerűsödésére, berendezésük növekedésére és változatosabbá válására. Mindez egyszersmind az életforma egészének átalakulását, igényesedését, új elemekkel való gazdagodását hozta a korszak vége felé, ha mégannyira is sok vonatkozásban tradicionális alapon. Így a zártabb, tömörítettebb porta elrendezése a korszak végére nyitottá válik, a kerített udvarok, a kerített házak egy-egy eleme lebontásra kerül, egy-egy gazdasági épület a háznégyszögéből távolabb épül. Az 1859-es térkép szerint ez az arány közel 50%-os a kerítettség, a zártság rovására. Építőanyagban majd kizárólag a fa uralkodott, a fedőanyagban a zsúpp. Az építészeti technikában: a fektetett, keresztvégű boronafal s az egyszerűbb szelemenés, ollószáras tetőszerkezet. A korszak vége felé lép fel, de csak itt-ott még mutatóban, a szilárd alara épült, keretbe foglalt ún. *szeglábra állított* állógerendás fal. A korszak elején még megragadható az egyetlen lakóközpontú lakóház, a füstőház, de már csak mutatóban, az uralkodó lakóháztípus: a két vagy többközpontú szoba-konyhás lakóház, füsttelenített szobával, füstös konyhával. E típus füsttelenített konyhája csak a korszak vége felé bukkan fel új jelenségként. E korszakban bizonyos mértékben átalakul a kemence, s a füstelvezetésnek is többféle a módoszata. Nő a szobák száma a kamrák-pitvarok rovására, részint belőlük átalakítva, de még mindig sok a lakóházban épült

⁵¹ Vas megye levéltára 9 urbéri pontok, Possessiones Districtus, Urbéri iratok 382/1929 sz. Szalafő. E szám alatt található az 1681. évi elkülönítési per anyaga és a község urbáriumának egy példánya a per mellékleteként.

kamra; nő a lakóháztól különálló kamarák, kástuk és emeletes kástuk száma. Jellemzők mindvégig a favágó- és fafaragószínek, sőt jelentékeny a fafaragókamarák száma. Az ácsolt, bárdolt bútort (ágy, láda, szék, pad, polc) gyors ütemben szorítja ki a kézműipar, részben helyi asztalosipar gyártotta asztalos bútor, amely többségében határozott stílusjegyeket hordoz magán, az uralkodó történeti stílusok népi változatait. A korszak végéig azonban sok és meghatározó a tradicionálisabb bútorféleség, berendezési tárgy, használati eszköz is. Sok a saját faanyagból készített használati tárgy, uralkodó a mázatlan cserépféleség a konyhán, kevés a vasedény. A primérből lakótéri rend a termelés szükségleteinek van szembeszökően alárendelve. Mindazonáltal a korszak vége felé a lakóhelyiségek használata egyértelműen bővül és differenciálódik, a paraszt és lakásának viszonya sokoldalúbbá válik, a lakás „otthonosabbá” lesz, célszerűbbé, egészségesebbé, humánusabbá. Alkalmassá e korszak utoljára hordoz még a családi életformában a korábbi korszakokra jellemző „nagy családi” jegyeket, elég itt a kollektív étkezés alkalmainak rendjére, vagy az alvás rendjére utalni, mint-hogy e korszak világa utoljára táptalaja a házhoz, alkatrészeihez, a lakás berendezési tárgyaihoz, a házieszközök használatához fűződő hiedelmeknek és szokásoknak.

A fenti utalásokkal és kiemelésekkel érzékeltetni akartuk a korszak átmeneti jellegét és vonatkozó tárgyi kultúrája, valamint életformája átalakulásának tendenciáját, az átalakulás irányát és lehetőségeit.

BÍRÓ FRIDERIKA

HAUS- UND WOHNKULTUR DER LEIBEIGENENZEIT IN SZALAFŐ

(Südwest-Ungarn, Örség)

Infolge der Sorgen des ethnographischen Freilichtmuseums wird die Untersuchung der Haus- und Wohnkultur der ungarischen Dörfer immer dringender. Ohne eine entsprechende analytische und rekonstruierende Methode aber ist es nicht möglich den Zeitgenossen und nachkommenden Generationen ein, der Wirklichkeit entsprechendes Bild dieses charakteristischen und komplexen Teiles der Sachkultur des ehemaligen ungarischen Dorfes zu geben. Das grundlegende Problem stellt sich heraus während der Interpretation und Rekonstruktion der Sachkultur der Leibeigenenzeit. Ausser dem Sachmaterial und dem diesbezüglichen mündlichen Überlieferungsmaterial muss auch das Material der Archive, — Dokumenten und Landkartenmaterial, zeitgenössische handschriftliche Aufzeichnungen, — untersucht werden. Die vorliegende Arbeit versucht einen Überblick zu geben über die uns bekannten, ältesten Formen der Architektur, der Innenarchitektur, der Einrichtung und Wohnkultur der Bauernhäuser der Leibeigenenzeit in Szalafő. Der Grund dafür, weshalb ich diesen Ausschnitt einer grösseren Arbeit publiziere, ist der, dass das ethnographische Freilicht-Museum in Szentendre innerhalb seines Ausstellungsmaterials auch einem charakteristischen Haustyp der, im westungarischen Gebiet des Örség gelegenen Ortschaft Szalafő, — dem Vierseithof, — einen Platz gewährleistet hat. Diese Arbeit erfüllt somit gleichzeitig auch den praktischen Zweck, der Rekonstruktionsarbeit der zeitgenössischen Haus- und Wohnkultur von Szalafő behilflich zu sein.

Das Leibeigenengut und Wohnhaus.

Die Darstellung des Bauernwohnhauses, die Darstellung seiner Konstruktion, der Innenräume, kann nicht von der Gesamtdarstellung des Bauerngutes, -des Grundstückes, des Hofes, der darauf sich befindenden Bauten jeder Art, — getrennt werden. Die, innerhalb des Hotters von Szalafő liegenden Grundstücke, die, auf diesen Grundstücken gebauten Wohn- und Wirtschaftsgebäude, richten sich jeweils nach den Ansprüchen und Bedürfnissen der zeitgenössischen Leibeigenenwirtschaft.

Die Siedlungsart von Szalafő ist typisch: in der Epoche der Leibeigenenzeit lagen die Leibeigenenbauerngüter, —4,5—10,— gruppenweise jeweils auf einem Hügel, oder auf dem Abhang eines Hügel nebeneinander. Es gab keine Gassen, keine Zufahrtstrassen, auf den eng nebeneinanderliegenden Grundstücken lagen verstreut die dazugehörigen Baulichkeiten. Die, auf individuelle Art gebauten Gebäudekomplexe streigerten die charakteristische Wesenheit der Umgebung. Sowohl die Ge-

bäude, als auch die Siedlung selbst, bildeten eine geschlossene Ganzheit, die sich erst am Ende des 19. Jahrhunderts zu lockern, sich aufzuschliessen begonnen hatte. Diejenigen Gründe, die das Entstehen der Güterkomplexe bewirkt haben, waren mit den strukturellen Formen der Umgebung, mit den charakteristischen Eigenschaften der damaligen Landwirtschaft, mit den Formen der Tierzucht und anderen, uns unbekanntem Faktoren, in Zusammenhang.

Die charakteristischste Bauform der damaligen Epoche bildet der, heute noch verschiedentlich vorhandene, vom Gebäudekomplex von allen vier Seiten eingefasste, umgrenzte Bauernhof, der sog. Vierendeithof (ung. kerített udvar, kerített ház). Infolge dieser Bauart bildet der Gebäudekomplex, bezw. der von ihm umgrenzte und eingefasste Bauernhof ein symmetrisches, vollkommenes Viereck. Das Wohngebäude ist architektonisch mit den Wirtschaftsgebäuden zusammengestellt. Die typischste Erscheinungsform ist ein zusammenhängender Gebäudekomplex fortlaufend auf drei Seiten des Vierecks unter gemeinsamem Strohdach (Fig. 3—9). Die eine Seite des Vierendeithofes bildete das Wohngebäude und die Kammern, auf der andern Seite lagen Kammern, Ställe, Scheunen, — in der ersten und der zweiten Biegung, die der fortlaufende Gebäudekomplex bildete, wurde jeweils ein Zwischenraum gelassen, — eine Trennung; in der dritten Biegung lagen die Schweine und Hühnerställe. Die zweite und dritte Biegung trennte ein Vorraum vom Hauptgebäude, durch dessen Türen die Scheunen zu erreichen waren. (Fig. 20—21.) In der Mitte, — umgeben von Wohnhaus, Kammern und Ställen, hatte der Düngerhaufen seinen Platz. Der Düngerhaufen aber, der in der Mitte des Hofes lag, war durch einen breiten Altan, der vor dem Gebäudekomplex herumlief, von diesem getrennt.

Das Wohnhaus lag auf der einen Seite des Grundstückes, — in jener Zeit gab es noch keinen gesonderten Wirtschaftshof, nur ein Küchengarten gehörte zum Haus, dazu kleine Teiche, — eigentlich tiefe Gruben, — in denen das Wasser aufgefangen wurde. Etwas weiter entfernt lagen besondere, einzeln stehende Speicher, — sowohl ebenerdige als auch einstöckige waren üblich, (Fig. 16), man nannte sie „kástu“, ein Wort slowenischen Ursprungs; — Bienengarten (Fig. 17), Scheunen, Holzschuppen, Holzkammern ergänzten und charakterisierten die Bauernhöfe der damaligen Zeit von Szalafő. Diese, oben beschriebene Umgrenzung des Hofes durch den Gebäudekomplex, die Biegung dieses Gebäudekomplexes unter ein und demselben Dach, war bestimmend für die Grundstücksregelung von Szalafő selbst. (Fig. 1.—2.)

Das eigentliche Wohnhaus machte seit dem Anfang bis zur Mitte des Jahrhunderts eine wesentliche Veränderung durch. Die älteste charakteristische Form ist eine, aus einem einzigen zentralen Raum bestehende Hausform, — das sog. Rauchhaus, — neben diesem lagen die Kammern und der Vorraum, — dann weiter, zum Teil abgebogen, Ställe, Scheunen, wieder weiter abgebogen auf der folgenden Seite des, von dem Häuserkomplex eingefassten Hofes: andere Ställe, andere Scheunen. Diese Hausform, dieser Bautyp war aber seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts im Verschwinden. Seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts begann eine andere Form üblich zu werden, eine aus Wohnstube und Rauchküche bestehende Wohnhausform. Die Erscheinung der neuen, bisher nicht üblichen Wohnstube änderte aber nichts an der althergebrachten Form des Gebäudes selbst, — beeinflusste nur dessen innere Einteilung. Danach bestand das eigentliche Wohnhaus aus Wohnstube, Rauchküche und den Kammern. Sowohl das Wohngebäude, als auch die Wirtschaftsgebäude wurden ausschliesslich aus Holz gebaut. Das Holz wurde mit der Hand bearbeitet. Riesige Eichenbalken wurden auf die Erde gelegt, auf diese wurden dann dünnere Tannenbalken gelegt. Ihre Enden wurden auf charakteristische Weise gezimmert, in Kreuzform zusammengefügt (Kreuzbalken). An den Grundbalken wurde die Grösse der zu bauenden Räume angemerkt, und nach diesen, schon angemerkten Massen wurden die Deckenbalken gefertigt und zusammengestellt. Auch der Dachstuhl dieser Gebäude war charakteristisch. Sogenannte Scheren hielten die Pfette (szelemen), — auf diese stützten sich auch die Dachbalken. Das Dach selbst wurde mit Stroh gedeckt. Die Balkendecke wurde mit Lehm zugeschmiert und weiss getüncht. Der Giebel des Hauses wurde mittels geschnitzter und buntbemalter Bretter und Balken verziert. Auf ähnliche Weise wurden auch die Balken der Wirtschaftsgebäude geschmückt.

Wie schon erwähnt wurde, waren am Anfang des vorigen Jahrhunderts noch die Rauchhäuser üblich. Der zentrale Raum dieser Gebäude bestand aus einem einzigen grossen, $7 \times 4,5$ m² grossen Küchenraum. In dieser Küche stand ein grosser Lehmofen mit offener Feuerstelle. Dort wurde sowohl geheizt, als auch gekocht. Der Rauch hatte keinen besonderen Ausgang, er stand im Raum und entwich allmählich durch die Tür und durch die kleinen, mittels Schiebeläden zu öffnenden, in die Häuserwand eingeschnitzten Fensterlöcher. Um den Ofen herum waren breite Eichenbänke. In einer Ecke stand ein grosser Tisch. Das Geschirr und die Küchengeräte wurden um den Ofen herum auf Gestellen aufbewahrt. Man leuchtete mit angezündeten harzigen Fichtenspänen (Kienspan), die in Gestelle gesteckt wurden. Die Einrichtung der Küche verfertigte und schnitzte man selbst zu Hause. In dem Rauchhaus wurde sowohl gekocht und gegessen, als auch geschlafen. Hier wurde auch der Trank für die Tiere vorbereitet, Kartoffel für sie gekocht, im Winter wurde hier gesponnen und gewebt, jede Hausarbeit getan, wurde Hausindustrie getrieben. Oft wohnte eine, aus 20—25 Mitglie-

dern bestehende Familie in einem solchen Haus. Wenn dies der Fall war, so schiefen die Männer in den Ställen und Scheunen, die jungen Mädchen, die jungen Eheleute in den Kammern, Kinder und Alte im Rauchhaus selbst. Am Anfang des Jahrhunderts aber wurden schon Wohnstuben gebaut. Die Erscheinung dieses neuen Wohnraumes aber veränderte dann die bisherige Lebensform innerhalb des alten Hauses völlig. Infolge der Herausbildung der Wohnstube hatte die ursprüngliche riesige Küche an Bedeutung verloren. Man hielt sich von nun an in der Wohnstube auf, schlief darin, dort wurde gegessen, dort wurde gesponnen und gewebt. In der Rauchküche wurde nur noch gekocht. Diese Küchen verloren bis zu der Mitte des vorigen Jahrhunderts ihre Ausmasse, sie wurden kleiner, – im allgemeinen war von da ab die $4 \times 4,5$ m² grosse Küche üblich. In der Wohnstube stand schon ein glasierter Kachelofen, der von der Küche aus geheizt wurde, – auch der Rauch dieses Ofens ging in die Küche. Die rauchlose Wohnstube machte ihre Bewohner anspruchsvoller, – man begann den Raum zu schmücken, zu verschönern. Auch die Möbel wurden zahlreicher, anspruchsvoller, schöner, feiner. In der Mitte des vorigen Jahrhunderts erschienen dann schon die fertigen Möbel auf den Märkten, – die bemalten Truhen, die von Tischlern verfertigten Betten und Kästen und andere schmückende Geräte – und hielten ihren Einzug in die Häuser von Szalafő, wo sie bis dahin gefehlt hatten.

Um die Mitte des vorigen Jahrhunderts ist die Epoche des Feudalismus auch in Szalafő zu Ende und gleichzeitig beginnt das intensivere Sicheinschalten der Dorfbevölkerung in das Wirtschaftsleben infolge Mehrproduktion für den Markt. Die natürliche selbstversorgende Leibeigenenwirtschaft machte grosse Anstrengungen, um den, über den eigenen Bedarf hinausreichenden Vorrat, – hauptsächlich Holz, Vieh, auch etwas Getreide, – zu verkaufen, um selbst, in erster Linie Industrieerzeugnisse, anschaffen zu können. Das Hinüberwechseln in die bürgerliche Epoche verstärkt noch mehr diesen Aspekt. Der Veränderungsvorgang geht langsam vor sich, hält aber konsequent an. Diese äussere Veränderung hatte sowohl direkte, als auch indirekte Auswirkungen auf die Struktur der Bauerngüter, auf diejenigen Gebäudekomplexe, die auf den Grundstücken gebaut wurden, auf die Lösung architektonisch-technischer Probleme hinsichtlich des Wohnhauses, auf die Veränderung des Grundrisses selbst, auf konstruktive Vorstellungen, trotz der traditionellen Grundlage bewirkte sie bis zum Ende des Jahrhunderts die Veränderung der gesamten Lebensform, das Wachsen des persönlichen Anspruchs und eine Bereicherung durch neue Elemente. In dieser Arbeit soll der Übergangscharakter einer Epoche gezeigt werden, sodann die Tendenz, die Richtung und die Möglichkeiten der Veränderungen innerhalb ihrer Sachkultur, ihrer Lebensform.

A vastuskókról

A szakirodalomban eddig még nem méltatott helytörténeti, és bizonyos fokig néprajzi tárgyokról, a *vastuskókról* szeretnénk összefoglaló, szerény áttekintést adni. Nem volt célunk és feladatunk a téma feldolgozása és kimerítése, mert a rendelkezésünkre álló hely, valamint a gyér forrásanyag ezt egyelőre nem tette lehetővé. Inkább a figyelmet kívánjuk felhívni ezekre, a sokszor „mithikus” fátyolba vont üzleti cégekre, melyek a történeti Magyarország területén akkor terjedtek el, amikor a reformeszmék az ipar és kereskedelem kibontakozásának útját egyengették.

Módunkban volt több vastuskót közlő is megvizsgálni, ezért műszaki megfigyeléseinket megkíséreljük felhasználni a körük fontosságának tisztázására és keletkezésük valódi okainak feltárására. Eddig összesen tíz vastuskó hiteles létezését sikerült megállapítanunk, ezekből öt (Győr, Buda, Pest, Székesfehérvár, Szekszárd) hazánk területén, egy (Pozsony) Csehszlovákiában, kettő (Arad, Temesvár) Romániában, végül kettő (Bécs, Waidhofen) Ausztriában van. Az egykori Osztrák – Magyar Monarchia területén terjedtek el a bécsi vastuskó utánzására. Érdekes, hogy Ausztriában csak egy, míg Magyarországon nyolc példány felállítását tudtuk megállapítani. A vastuskókkal több mint fél évszázada TÓTH BÉLA és az osztrák BURGERSTEIN behatóan foglalkozott. Értékes munkáikat felhasználva, néhol helyesbítve és saját kutatásaink eredményeivel kibővítve adjuk közre vázlatos áttekintésünket.

A *pozsonyi vastuskó*¹ a Mestské múzeumban található, ahova az 1930-as évek végén került be (1. ábra).

Leírása. 170 cm magas fatörzs öt ágcsonttal. Felületét nem fedi vaslemez, a kovácsolt vasszegek közvetlenül vannak a fába beleverve bizonyos szabályszerűséggel. Felső felén a magyar címert és a koronát mintázzák a szegek, egyéb helyen pedig betűkhöz hasonló formákat alakítanak. Ház sarkán, fülkében volt elhelyezve, s a falhoz 2,5 cm széles vaspánt rögzítette, melyen lakat függött. A századfordulón már nincs meg a lakat. A vastuskó anyaga tölgyfa.²

Története. Batka Jánosnak, Pozsony város egykori levéltárosának véleménye szerint a vastuskó a 18. század végén keletkezett.³ Erre azonban nincsen bizonyító adat. Legrégibb említése az 1830-as évekből származik, ekkor a Vásártér 25. és a Lőrincskapu utca 21. számú ház sarkán állt földszinti kis fülkében.⁴ E házban a soproni származású Pöhl Ferenc pozsonyi polgárnak volt a „vastuskóhoz” címzett vegyesáru-

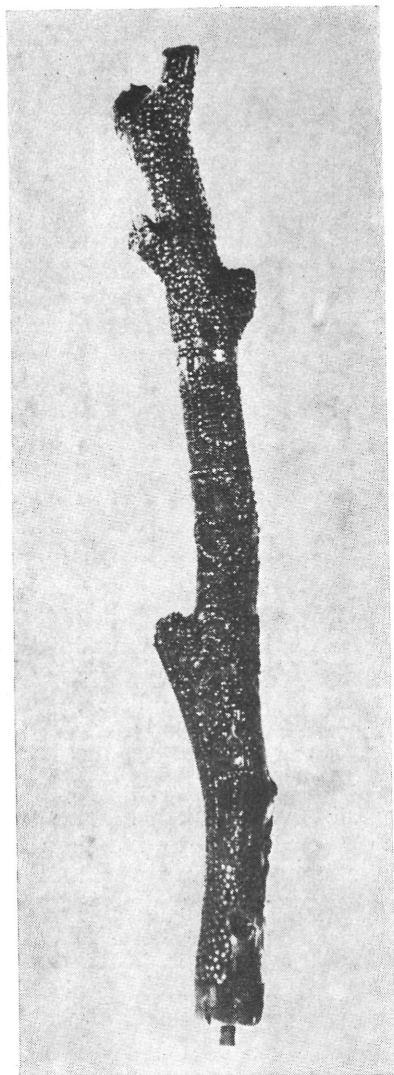
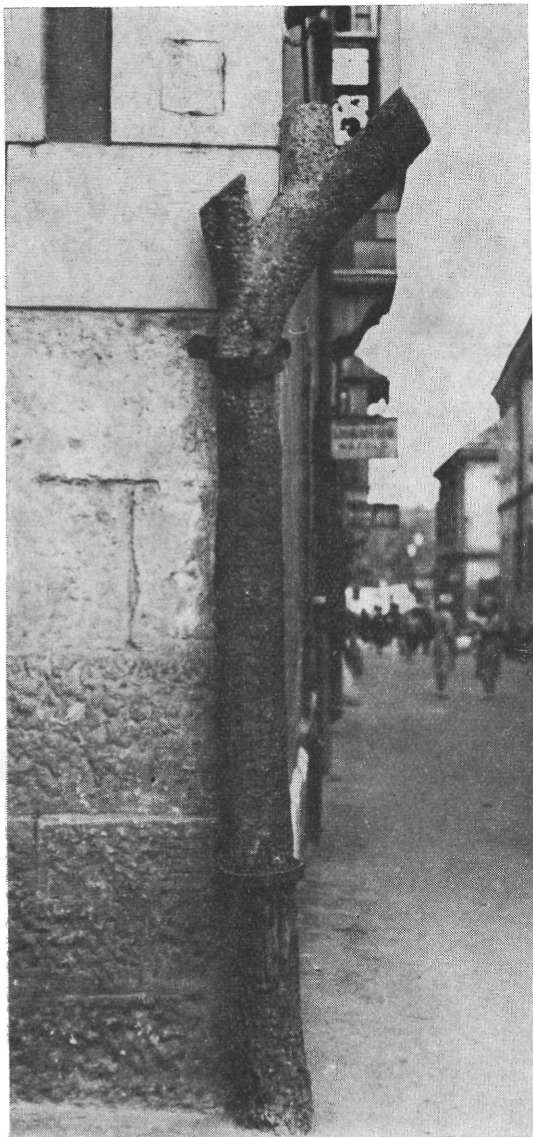
¹ Az adatokat és a fényképet DR. KÁLMÁN GYULÁ-tól, a Mestské múzeum tudományos kutatójától kaptam, akinek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

² TÓTH B.: *Curiosa Hungarica*, Magyar ritkaságok. 2. kiad. Budapest, 1907. 224. és 226.

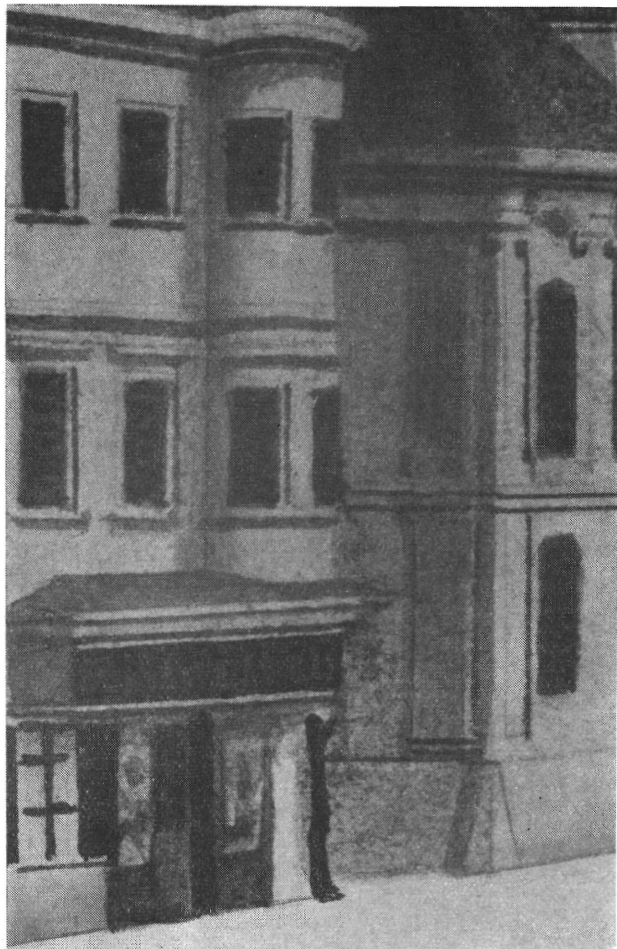
³ BURGERSTEIN, A.: *Der Stock im Eisen*. *Alt-Wiener Kalender für das Jahr 1918*. Wien, 1918. 44. – TÓTH i. m. 226.

⁴ BURGERSTEIN i. m. – TÓTH i. m.

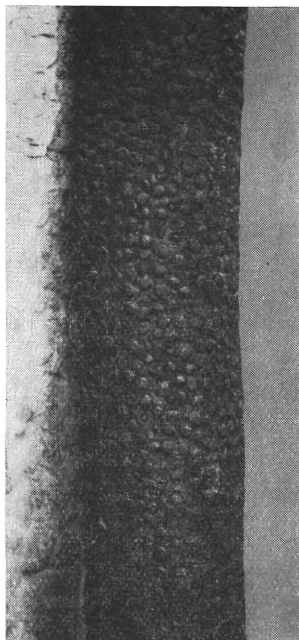
1. ábra. A pozsonyi vastuskó. Mestské muzeum, Bratislava

2. ábra. A győri vastuskó a Széchenyi tér 4. számú épület sarkán

4. ábra. A győri vastuskó Zitrtsch Mátyás boltjának cégére. Nagyított részlet Fruman Antal 1845-ben készített, a Széchenyi teret ábrázoló színezett rajzáról

3. ábra. A győri vastuskó felületének részlete a kovácsolt vasszegekkel

és festékkereskedése. Pöhl az üzletet 1836. június 14-én vette meg Móric Károly Henrik özvegyétől.⁵ A kereskedést később, 1872-ben Kohn Adolf áruházzá bővítette ki, ahol templomi kegytárgyakat árult. Az átalakításkor kb. 130 cm magasan a ház külső falába mélyített fülkét készíttetett és ide helyezte el üzleti reklámnak a vastuskót. Ez az üzlet még az 1930-as években is fennállt, ekkor a házat lebontották és helyére modern épületet emeltek. A vastuskó ezután bekerült a múzeumba.⁶

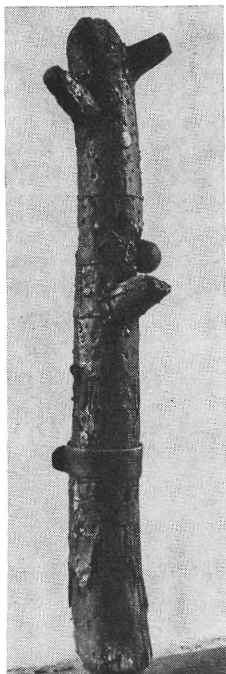
Mondaköre. Azt tartották, hogy minden lakatoslegény, aki Pozsonyba érkezett, egy-egy szeget vert bele.⁷ A mondának nincsen történetileg bizonyítható alapja,⁸

⁵ FORBAT, E.: Dejiny Bratislavského obchodu v 18. a 19. storici (1699–1873). Bratislava 1959. 470., 513., 517., obr. 66.

⁶ KÁLMÁN Gy. szíves közlése.

⁷ BURGERSTEIN i. m.

⁸ KÁLMÁN Gy. véleménye szerint, valójában a vándorlegények sohasem vertek bele szeget.

5. ábra. A budai vastuskó. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, Budapest

sőt az ismertetéséből világosan kitűnik, hogy üzleti cégérnek használták. Az ábrákat formáló szegek is ellentmondanak az alkalmi szegbeverésnek.

A győri vastuskó a Széchenyi tér 4. számú, kétemeletes barokk lakóház sarkán áll henger alakú zárterkély alatt.⁹ (2. ábra.)

Leírása. 265 cm magas, átlag 21 cm átmérőjű fatörzs, felső végén három, lefűrészelt ágvégződéssel. Felületét vaslemez borítja, ebbe kovácsolt vas szegek vannak beverve, egymáshoz közel, egyenletes elosztásban (3. ábra). A szegbeverés a vastuskó egész felületére kiterjed, de alsó részén, a korrózió miatt, a vaslemezrel együtt, már alig maradt meg. Néhány gyári szeg és 19. századi vörösrézkracjár is előfordul itt-ott, s ez utóbbiakat szeggel erősítették fel. Az ágvégződések szétágazásánál, az elülső oldalon vas akasztó van a fatörzsbe erősítve, mely valószínűleg valamilyen tárgy kiakasztására szolgált. Alatta széles, de vékony vaslemezpánt veszi körül és rögzíti a ház sarkához. Alsó negyedében is a falhoz van erősítve, keskeny, de vastag vaspántal. TÓTH BÉLA adatai szerint a századfordulón az alsó vaspánton függött a kinyithatatlan lakat. A vaspánt jelenlegi helye nem biztos, hogy azonos a régivel, sőt lehet, hogy ez már nem is az eredeti vaspánt, mert erre funkcionálisan nem lehet lakatot elhelyezni. A vaslakatra még emlékeznek a győriek, de az első világháború után már elveszett.

Története. TÓTH BÉLA jegyezte fel a vastuskó 19. századi történetét, az adatokat az egykori tulajdonos fia szolgáltatta.¹⁰ Eszerint 1829-ben Zittritsch Mátyás fűszerkereskedő készítette a bécsi „Stock im Eisen” mintájára üzleti célra, mert boltját „a vas tuskóhoz” akarta címezni. Zittritsch

üzlete 1829-ben a Széchenyi téren, de az ún. Mayer-házban volt, s itt került felállításra a vastuskó is. Az id. Zittritsch Mátyás 1833-ban megvásárolta a téren a 4. számú házat, mely a mai Stelczer Lajos utca sarkán áll, a Xántus János Múzeum épülete mellett. Boltjával és a vastuskóval együtt ide átköltözött. Fruman Antal, a jeles építész és a győri egykori Nemzeti Rajziskola tanára 1845-ben elkészítette a Széchenyi tér látképét.¹¹ A színezett rajzon jól látható Zittritsch háza, a bolttal és a vastuskóval együtt (4. ábra). Ez a győri vastuskó eddig ismert legrégebb ábrázolása, és kitűnő dokumentuma annak, hogy üzleti cégér, kereskedelmi reklám volt a rendeltetése.

⁹ A győri vasutaskóról megjelent helytörténeti utalások: TÖRÖK P.: Győri kalauz. Győr, 1920. 86. – VALLÓ I.: Győr ismertetése és tájékoztatója. Győr, 1930. 99. – Budapest székesfőváros kirándulónovonatai. 19. Győr. Szerk.: BODNÁR Gy. Budapest, 1937. 11. kép, 4. – Győr műemlékei. A M. Kir. Áll. Felső Építő Ipariskola 1939–1940. évi szünidei felvételei. XI. Hely és év nélkül. 35. kép, 6. – BORBÍRÓ V. – VALLÓ I.: Győr városépítéstörténete. Budapest, 1956. 65. ábra – CZIGÁNY J.: Győri utikalauz. 2. kiad. Sopron, 1959. 87–88. – JENEI F.: Régi győri házak. Budapest, 1959. 28–29. – GENTHON I.: Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. Budapest, 1959. 103. kép. 126. – JENEI F. – KOPPÁNY T.: Győr. Budapest, 1964. 114. kép, 135. – Győr. (Útikönyv) Írták: UZSOKI A., CZIGÁNY B., stb. (Budapest, 1968) 190. – Összefoglaló feldolgozása: UZSOKI A., A győri vastuskó. Arrabona 9. 1967. 133–147. Itt található meg a jelen tanulmányban ismertetett egyéb vastuskók rövid közlését is.

¹⁰ TÓTH i. m. 226–227.

¹¹ Az eredeti rajz a Xántus János Múzeum helytörténeti gyűjteményében van.

Egy 1864. évi győri újsághír alapján arra következtetünk, hogy már akkor közismert lehetett, mert a téren álló piaci sátrak egyikét úgy hirdették, hogy a „vastuskó”-nak átellenében.¹²

Mondaköre. Általánosan elterjedt szájhagyomány, hogy a Győrött megfordult mesterlegények a céhvilágban egy-egy szeget vertek bele emlékül, ezért borítja felületét oly sok szeg. E monda kialakulására az adott okot, hogy már felállítása után a „gazdáknak sok bosszúságot okozott, hogy a sok vándorlegény mind szegeket vert, srófokat csavart a vastuskóba, sőt rézpénzeket is szegeztek rá”, de a pénzek nagy részét az inasgyerekek „kikaparták”.¹³

A másik monda ma már alig ismert. Eszerint a falhoz rögzítő vaspánton „ki nyithatatlan” vas lakat függött, melynek felnyitásával hasztalan kísérleteztek. Szerkezet nélküli, hamis lakat lehetett, mely már félévszázada nincs meg.¹⁴

Budapesten két vastuskót ismerünk, a budait és a pestit. Mindkettő a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában látható.

A *budai* vastuskó az 1960-as évek elején még eredeti helyén állt, az Iskola utca 22. számú földszintes ház Vám utcai sarkán, ma is meglevő kis fali fülkében.¹⁵ Valószínűleg kocsni mozdította ki helyéről, ezért helyezték el a múzeumban.¹⁶ (5. ábra.)

Leírása. 132 cm magas fatörzs, melyből három ágcsont áll ki és egy ághely bevéssett ürege látszik. Ez az üreg, valamint az említett csontok világosan mutatják, hogy nem valódi ágakkal van dolgunk, hanem csak utánzatokkal, melyeket úgy csapoltak bele a fatörzsbe. Ezt a jelenséget az eddigi leírások szerzői nem vehették észre, mert a vastuskót egykor borító vastag festékréteg miatt nem volt lehetőségük a közelebbi vizsgálatra. A fatörzs és a becsapolt ágak felületét vaslemez borítja, melyet a korrózió több helyen, különösen alul, nagyon rongált. A vaslemez-borítást hasonló fejtű kovácsolt vasszegek ritka elosztásban rögzítik a fához. Mintegy tíz korongosfejtű szeg is bele van verve, némelyiken bevéssett monogram olvasható, pl. IR vagy WR. Egy téglalap alakú vaslemez lapocska is található rajta. A tuskó alsó harmadánál 6 cm széles vaspánt szorítja össze. Lakat nincs rajta, sőt korábban, a századfordulón sem volt.¹⁷

Története. Készítési idejéről nem állnak rendelkezésünkre hiteles adatok. TÓTH BÉLA — Becker Adolf öreg budai polgárra hivatkozva, aki a ház tulajdonosa volt a századfordulón — azt írja, hogy a vastuskó a 18. században került a már említett helyére, s valószínűleg bognárok állították, akiknek a ház céhtanyájuk volt. A céh ünnepén felbokrázták a vastuskót és a magisztrátus jelenlétében pap áldotta meg. Ennek az érdekes elbeszélésnek eddig semmiféle hiteles bizonyítéka nem került elő, s mint szokásról sem hallottunk.¹⁸

Történetéhez érdekes esemény fűződik. A szabadságharc idején, 1849. május 21-én a Gellért-hegyről a magyar pattantyúsok ágyúgolyója csapódott a vastuskóba, melyet a becsapódás helyére rögzítettek.¹⁹ Ma is látható rajta. — A vastuskó utóbb fűszerkereskedés cégére volt.

¹² Győri Közlöny 1864. 375. Erre az adatra CZIGÁNY BÉLA helytörténész hívta fel a figyelmet, kinek ezúton is köszönetet mondok.

¹³ TÓTH i. m. 227.

¹⁴ CZIGÁNY BÉLA adata.

¹⁵ A következő munkákban találunk rá utalást: Budai Napló XVI. 1919. 618. sz. 6. — GERŐ L.: A magyar építészet haladó hagyományai. Budapest, 1951. 31. — Budapest műemlékei. I. Magyarország műemléki monográfiája. IV. Budapest, 1955. 688. — ZAKARIÁS G. S.: Budapest. Magyarország műemlékei. 3. Budapest, 1961. 31., 123. kép.

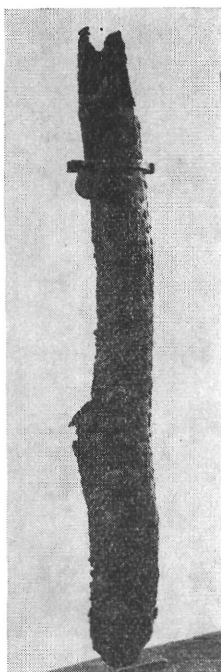
¹⁶ SEENGER ERVIN tudományos kutató szíves közlése, melyet ezúton is megköszönök.

¹⁷ TÓTH i. m. 223. és BURGERSTEIN i. m. 45.

¹⁸ TÓTH i. m. 223.

¹⁹ Uo.

6. ábra. A pesti vastuskó.
Budapesti Történeti Múzeum
Kiscelli Múzeuma, Budapest

7. ábra. A pesti vastuskó
Ráth Mór könyvkereskedésének cégére.
Nagyított részlet egy 1870 körül készített fényképről

Mondaköre. Vándorló bognárlegények induláskor és érkezéskor is szeget vertek a tuskóba, s a szegfejeken nevük kezdőbetűi voltak. A kovácsok és a lakatosok nem törődtek a vastuskóval.²⁰

A Budai Napló 1919-ben arról tudósít, hogy a ház Zimka Gergely pékmester tulajdona, s abban az időben úgy hitték, hogy a vastuskóba vert szegek a bognárlegények titkos jeladása volt, ezek sokat elárultak a budai mesterekről.²¹

Érdekes mondát közöl Tóth a vastuskó fájának eredetéről. Öreg budai polgárok beszélték, hogy Ramocsay Endre, Buda vára 1686. évi ostromának egyik hőse, harc közben a törökök kezébe került, akik felakasztották egy eperfára. A test súlya alatt az ág lehajolt, s Ramocsay lába elérte a földet, s ennek köszönhető, hogy életben maradt. A vár elfoglalásakor a magyarok így találtak rá és megmentették életét. Hálából egész életében nagyon becsülte a fát, mely az egykori fegyvertár mögötti kapunál állt, még a 18. század utolsó éveiben is. A kapu lebontásakor a fát is kivágták és ennek a törzséből lett a budai vastuskó. — TÓTH BÉLA szerint nem azonosítható a vastuskó az eperfával, mert faanyaga tölgy.²²

²⁰ Uo.

²¹ Budai Napló i. h.

²² TÓTH i. m. 223–224.

A pesti vastuskót *szegoszlop*-nak is nevezik.²³ Egykor a Váci utca és a Kishíd utca sarkán állt. Múzeumba kerülésének idejét és körülményeit nem ismerjük. (6. ábra).

Leírása. Eredeti magassága kb. 190 cm volt,²⁴ jelenleg töredékes állapotban csak 154 cm magas. A fatörzs oldalában üregek jelzik az egykori ágcsonkok helyét. Felületét vaslemez borítja, melybe ritka, de rendszeres elosztásban kovácsolt vas-szegek vannak belevetve. Felső harmadában 2 cm széles vaspánt szorosan övezi körül, ennek fűlszerű végződésén korong alakú lakat függ, melynek elő- és hátlapja pajzs-alakú lemez, a kulcsnyílást pedig hozzározdásodott takarólap fedi. A lakatot nagyon rozsdás állapota miatt nem tudtuk műszakilag megvizsgálni. TÓTH BÉLA belül üres, hamis lakatnak említi.²⁵

Története. BURGERSTEIN szerint a 19. század elejéről származik.²⁶ Eredeti helye a Váci utca és az egykori Kishíd utca szögletében álló háznál volt. Ennek a helyén ma a Türr István utca (régen Kishíd utca) 9. számú épület áll, mely kinyílik a Váci utcára. A ház sarokrészén üzlet volt, s a vastuskót cégérnek, kereskedelmi reklámnak használták. A bolt előbb Jálícs borárúsé volt, majd Weiss B. F. tulajdona lett, később pedig vászonkereskedés működött benne. 1857-ben Ráth Mór könyvkiadó és könyvkereskedő nyitotta meg itt közismert üzletét.²⁷ Az ő idejében az épület földszinti részét későklasszicista kirakatportál borította. Ilyen környezetben láthatjuk a vastuskót egy 1870 körül készült fényképfelvételen; a házsarkon, a kirakatok között fülkében áll, melyhez egy keresztben álló rúd rögzíti²⁸ (7. ábra). Ismereteink szerint a pesti vastuskónak ez a legrégebbi ábrázolása. Első említésével a Vasárnapi Újság 1859. évi egyik számában találkozunk.²⁹ Ráth Mór könyvkereskedése – amint ezt ábránk is mutatja – „A VAS TUSKÓHOZ”, „ZUM STOCK IM EISEN” van címezve, tehát félreérthetetlenül cégér, üzleti reklám a szerepe. A cégér annyira hozzátartozott Ráth Mór üzletéhez, hogy amikor tizenöt év múlva elköltözött innen és másutt nyitotta meg boltját, kiadványaira a vastuskó képét nyomatta a „Spe et labore” jellegével.³⁰

A vastuskó 1872-ig ottmaradt a Váci utcai fülkében, a hetvenes években azonban újjáépítették a házat, s ekkor az első emelet magasságában kis konzolra állították. Itt az időjárás viszontagságainak annyira ki volt téve, hogy 1897-ben egyik

²³ SEENGER ERVIN szíves közlése.

²⁴ TÓTH i. m. 219.

²⁵ Uo. 220–222.

²⁶ BURGERSTEIN i. m. 45.

²⁷ TÓTH i. m. 219–221.

²⁸ Az eredeti fénykép a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának gyűjteményében található, leltári száma: 487. A képre SEENGER ERVIN volt szíves felhívni a figyelmemet.

²⁹ (A vastuskó). Vasárnapi Újság, 1859. 359.

³⁰ RÁTH MÓR 1857. május 1-én nyitotta meg üzletét, mely a haladó szellemű magyar értelmiség egyik találkozó helye lett. Itt lehetett megvásárolni pl. Széchenyi Blick-jét, mint a legújabb lipcsei szakácskönyvet, így játszva ki az osztrák cenzúrát. Lásd bővebben: SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái. XI. Budapest, 1906. 587–592. — A legtöbb Arany János kötetet Ráth adta ki, s Bécsben Adolf Holzhausennél nyomtatta. Többek között ott készült a költő „Nagy költeményei” c. kötete, valamint Shakespeare „Szent-Iván éji álom” fordítása. Az előbbi 1880-ban, az utóbbi 1884-ben hagyta el a sajtót, s mindkettő belső címlapján látható a vastuskós embléma: neobarokk pajzskereten R. M. monogram, a SPE ET LABORE jelige és az üzlet alapítási évszáma: 1857. A kereten belül ovális pajzson, félköríves fülkében vastuskó látható, melynek törzséből két ág V alakban ágazik ki. Az itt ábrázolt vastuskó nem hasonlít a pestihez, de annál inkább a bécsihez. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a Bécsben nyomtatott kiadványok emblémarajzát ottani grafikus készíthette, aki a mintát a bécsi „Stock im Eisen”-ről vette.

8. ábra.
A székesfehérvári
vastuskó.
István király
Múzeum, Székesfehérvár

felső ága letörött;³¹ később lassan tovább pusztult. BURGERSTEIN az első világ háború alatt megjelent leírása szerint már csak 180 cm magas.³²

■ **Mondaköre.** A szegbeverés szokását BURGERSTEIN említi, lakatos legényekkel kapcsolatosan.³³ TÓTH BBLÉA írja, hogy sokat beszéltek a lakat titkáról, s azt minden lakatoslegény megpróbálta kinyitni, s miután nem tudta, egy-egy szeget vert a tuskóba emlékül. Állítólag „ahány szeg és sróf van a törzsökön, annyian kísérlették meg a lakat kinyitását”. Azért fáradoztak vele annyit, mert „a lakat kinyitása egy elátkozott vándorlegényt szabadít meg”.³⁴

Arról is beszéltek, hogy Pest város kasszájában sok pénz van letéve annak az ügyes embernek számára, aki megleli a lakat szerkezetének nyitját.³⁵

A székesfehérvári vastuskót az István király Múzeumban őrzik³⁶ (8. ábra).

Leírása. 130 cm magas fatörzs, melynek közepéből egy, felső végéből pedig három ágcsontk áll ki. Felületét vaslemez borítja, ebbe egyenletesen, ritka elosztásban kovácsolt vasszegek vannak beleverve. Alját vaskarika szorítja össze, ezt szegek rögzítik a fához. Ugyanilyen pántkarika van a törzs közepén és alsó negyedében, valamint felső harmadában. Középen ezenkívül szélesebb vaspánt veszi körül a vastuskót, ennek fülszerű végződésén korong alakú lakat függ, melynek kulcsnyílását téglalap alakú zárólemez fedi. A vastuskó felületét borító szegektől eltérő, mintegy tíz darab 19. századi vörösréz krajcár is található, szeggel átütve.

Története. Eredetét, készítésének idejét, hiteles adatok hiányában csak következtetve ismerjük. Általában Moenich Károly egykori levéltárosra szoktak hivatkozni, aki szerint 1830 táján állították fel a vastuskót a Városház téren a Kreizler-ház sarkán.³⁷ Véleményünk szerint ez az idő megegyezik a lakat alapján keltezhető idővel, tehát elfogadható. Az említett háztól később elkerült a Szőgyény-Marich-házhoz, ahol Lakos Ferenc liszt- és terménykereskedő üzlete előtt állt a 19. század utolsó évtizedében. Innen a Bank utcába vitték, a Csöppentzky-ház helyén állt vendéglőhöz, melyet aztán „vas tuskó” vendéglőnek neveztek. Elbeszélések alapján úgy tudjuk, ez a helyváltozás azzal van összefüggésben, hogy a Lakos-féle bolt megszűnt, s Lakos Ferenc a vastuskóval együtt Héjj Ferenc vendéglőshöz költözött a Bank utcába. Így került Héjj birtokába, majd felesége tulajdona lett, aki második férjével, Kiss Mihállyal 1911-ben Győrbe költözött, s a vastuskót is magával vitte. Győrről majdnem három évtizeden át ismeretlenül lappangott, mígnem az 1938. évi István király ünnepségek hírére Kiss Mihály

³¹ TÓTH i. m. 222.

³² BURGERSTEIN i. m. 45.

³³ Uo.

³⁴ TÓTH i. m. 220.

³⁵ Uo.

³⁶ Köszönetet mondok FITZ JENŐ megyei múzeumigazgatónak a vastuskó fényképfelvételéért, KŐHEGYI MIHÁLY régésznek pedig értékes észrevételeiért.

³⁷ Uo. 228.

Székesfehérvár városának ajándékozta, s ekkor került a múzeumba ez a várostörténeti nevezetesség.³⁸

A helytörténeti közlések több kétes értékű és homályos elbeszélést jegyeztek fel. Állítólag az említett Lakos Ferenc Szógyény-Marich László egykori berlini nagykövettől négy vastuskót kapott, s ezek közül az egyik Komáromba, a másik Pécsre, a harmadik Budára a Széna térre került, a negyedik pedig Héjj Ferencné birtokába.³⁹ Mi csupán az utóbbiról tudunk. Egy másik ellenőrizhetetlen adat szerint a „Vörös ökör” vendéglőnek — mely az egykori Gazdák Biztosító Intézetének helyén állt, — is lett volna vastuskója.⁴⁰ S itt említjük meg, hogy TÓTH BÉLA egyik adatközlője szerint 1860 körül Pécsen is volt vastuskó.⁴¹ Ezekre vonatkozóan semmiféle bizonyítékot nem sikerült szereznünk.

Mondaköre. Helyi szájhagyomány, hogy a lakat a török időből származik és állítólag a várkapu lebontásakor került elő,⁴² de kora (19. század első fele) kizárja ezt. Általában ami régi, azt a törökökkel szokták kapcsolatba hozni, így alakulhatott ki róla ez.

Másik monda szerint a lakat titkos rugóra járt és nem lehetett kinyitni.⁴³ A vastuskóba vert rézpénzek egyikén az 1842. évszám volt olvasható, erről az egyik adatközlő azt mondta, hogy Petőfi Sándor verte bele, amikor Fehérvárott járt.⁴⁴

A *szekszárdi vastuskó*⁴⁵ csak néhány évvel ezelőtt került be a Balogh Ádám Múzeumba, amikor vihar kidöntötte a helyéről. Egy ház sarkánál állt (9. ábra).

Leírása. Vaskos fatörzs, mely középen villásan kettéágazik, de a jobb oldali csak negyed méter hosszú lefűrészelt ágvégződés, míg a baloldali főág felnyúlik és három ágcsontban végződik. Magassága 154 cm, felületét vaslemez borítja, melybe kovácsolt vasszegek vannak beleverve, felül ritkán, alul elvétve itt-ott. A villás elágazásnál sűrűn egymás mellé vert szegfejek (hasonlóan a pozsonyihoz) az 1886-os évszámot jelzik, mely talán készítési idejére vonatkozik. A vastuskót kétharmad magasságában 3,5 cm széles vaspánt fogja körül, melynek fűlszerű végződésén (a székesfehérvárihoz hasonlóan) 8 cm átmérőjű, korong alakú lakat függ, kulcsnyílásával a fatörzs felé.⁴⁶

Történetéről és mondaköréről nem tudunk adatokat gyűjteni, csak bemutatására szorítkozhatunk. Feldolgozásával helyi kutató foglalkozott.

Az *aradi vastuskó* jelenleg is eredeti helyén áll az egykori Nagyhíd utca és a Zsidó utca (ma Str. Tribunal Dobra) szögletén levő ház sarokfülkéjében⁴⁷ (10. ábra).

Leírása. A járdaszinttől kb. egy méterrel magasabban kialakított sarokfülkében, 60 cm magas fatörzs látható, melynek két, lefűrészelt végű ágcsontja van. Felületét mintegy száz kovácsolt vasszeg borítja aránylag egyenletes elosztásban.

³⁸ DORMUTH Á. — MAROSI A.: A székesfehérvári vastuskó. Székesfehérvári Szemle 1938. III–IV. sz. 87–89.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ TÓTH i. m. 228–229.

⁴² Uo. és DORMUTH Á. — MAROSI A. i. m.

⁴³ Uo.

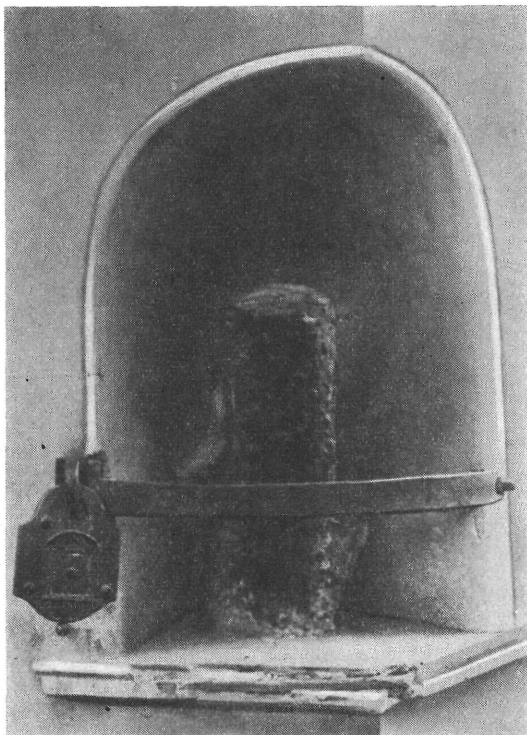
⁴⁴ DORMUTH Á. — MAROSI A. i. m.

⁴⁵ A szekszárdi vastuskóra NÉMETH IMRE néprajzos hívta fel a figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

⁴⁶ Részletes leírását és műszaki adatait néhai BABUS JOLÁN néprajzostól kaptam, aki a vastuskó történetének megírását tervezte.

⁴⁷ Itt mondok köszönetet FICZAY DÉNES aradi kutatónak, mert értékes adataival és irodalmi forrásaival lehetővé tette az aradi vastuskó részletesebb elemzését. Ugyancsak köszönetet mondok az aradi Muzeul Regional igazgatójának, OLARIU OVIDIU-nak és KISS MIKLÓS múzeológusnak az adatokért és a vastuskó fényképéért.

9. ábra. A szekszárdi vastuskó.
Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd

10. ábra. Az aradi vastuskó a
Str. Tribunal Dobra szögletén álló
ház sarokfülkéjében

A kis fülkét vízszintesen 90 cm hosszú vaspánt zárja le, melynek bal oldali végén klasszicista díszítésű, nagy méretű hamis lakat függ. TÓTH BÉLA szerint a lakat egy darab vasból van készítve.⁴⁸

Az ábrán látható vastuskó, véleményünk szerint csak a felső része az egykor egész példánynak. Ha a járdaszinttől számítjuk magasságát, akkor az kb. 160–170 cm lenne, mely a magyarországi vastuskók átlagos méretének felel meg. Valószínűnek látszik feltevésünk, hogy az időjárás viszontagságai annyira megrongálták alsó kétharmadát, hogy felfalazták a fülkét a jelenlegi magasságig. Feltételezhető, hogy a vastuskó alsó része még bent van a falban, de az is elképzelhető, hogy megrongálódott részét levágták (ezt említettük a pesti vastuskónál is), és az épen maradt felső részt helyezték a felfalazott, megkisebbitett fülkébe.

Története. Winkler József aradi kereskedő 1815-ben klasszicista stílusban házat építtetett a Nagyhíd utca és a Zsidó utca sarkára. Ez a terület akkor a város széléhez közel volt. Megbízta Heim Móric temesvári lakatost (pontos idejét nem tudjuk) „hogy újonnan épült házának e célra szánt fülkéjébe készítse el a bécsi vas tuskó mását.”⁴⁹ Ez az adat is feltevésünket igazolja, hogy teljes nagyságú vastuskó volt, mert a rendelésben a bécsi mását kérte. Készítési ideje 1815–1820 közé tehető.

⁴⁸ TÓTH i. m. 227–228. – FICZAY is megállapította, hogy a lakat ún. „csali-lakat”, vagyis nincsen szerkezete.

⁴⁹ Uo. 227.

FICZAY DÉNES aradi kutató szerint a ház 1936-ban, majd 1963-ban tatarozták. Az utóbbi helyreállítás alkalmával restaurálták a vastuskót, s ábránk ebben az állapotában mutatja be.

Itt kell megemlítenem, hogy egy ellenőrizhetetlen, tehát nem hiteles adat szerint az egykori Ferdinánd utca 2–4. számú, ún. Vásárhelyi-háznál is volt vastuskó a 18. századtól.⁵⁰

Mondaköre. FICZAY DÉNES aradi helyi lapokban ismertette a vastuskó történetét és a vele kapcsolatos szokásokat.⁵¹ Ilyen szokás volt – állítólag –, hogy bizonyos napokon a vastuskó előtt találkoztak a céhlegények. Feltételezi, hogy a házban legényszállás lehetett. Ehhez hasonló történettel a budai vastuskónál már találkozunk. TÓTH BÉLA egyik adatközlőjére hivatkozva úgy értesült, hogy Winkler József ismerte a bécsi „Stock im Eisen”-hez fűződő mondákat, így azt is, hogy „a remekelő lakatos legények egy szeget szoktak verni, annak jeléül, hogy a bűvös lakatot nem tudták kinyitni”. Az adatközlő szerint „az aradi vastuskó is erre a célra szolgált, amit beléje vert több száz szeg bizonyít.”⁵² A szegbeverés mondájának erőltetése ellentmondásban van a ténnyel: Winkler üzleti cégérnek rendelte meg a temesvári lakatosmesternél, tehát a szeget is a lakatos verte bele, mert csak így hasonlított a bécsihez.

1935-ben helyi lapban érdekes mondaváltozat jelent meg: Winkler József, a ház tulajdonosa azzal biztatta a környékbeli gyerekeket, hogy ha kinyitják a lakatot, övék lesz a ház.⁵³

A temesvári vastuskó ma is eredeti helyén áll, Str. Eminescu és a Str. Grisellini sarkán álló ház sarokfülkéjében (11. ábra).

Leírása. 120 cm magas fatörzsalak, mely felül villásan elágazó két töredékes végű ágban végződik. Ezen kívül még hat kisebb ágcsontja látható. A vaslemez borítás alatt mészhabarcsos homok van. A vaslemez felületbe kovácsolt vasszegek vannak beverve egyenletes elosztásban. Az alsó részén a vaslemezborítás valószínű újabb keletű. Középtájon függőlegesen álló három vaspánt van részegezve. A fülkét vízszintesen vaspánt zárja le, de lakat már nincsen rajta. Nagyméretű vas lakatját a második világháború idején szerelték le róla. A felületét borító szegek között a többtől eltérő 9 db nagyobb fejű is található, az egyiken W betű olvasható. Gyári szegek és pénzérmék nincsenek beleverve.⁵⁴

Az eddig ismertetett vastuskóktól ez a temesvári példány alakjában jelentősen eltér, ugyanakkor ez hasonlít legjobban a bécsi „Stock im Eisen”-hez. Villás ágvégződése a kisebb ágcsontokkal, valamint a középben levő, – itt funkció nélküli – vaspántok, azt mutatják, hogy készítője Bécsben járt és lerajzolta az eredeti példányt. A bécsin levő vaspántok ugyanis a középben elvékonyodott részt áthidalva az alsó és a felső részt kötik egymáshoz. Véleményünk szerint a bécsi vastuskó aránylag hű másolása miatt nem alkalmazhattak fatörzs alapot, mert ilyent természetben nem találhattak, hanem mesterségesen formázták meg vaslemezről és habarccsal töltötték ki.

⁵⁰ FICZAY közölte velem ezt az adatot: KORMOS S.: Az aradi vastuskó. Arad és Vidéke Képes Naptára 1904-re. Szerk.: ILLÉS Zs. 81–83.

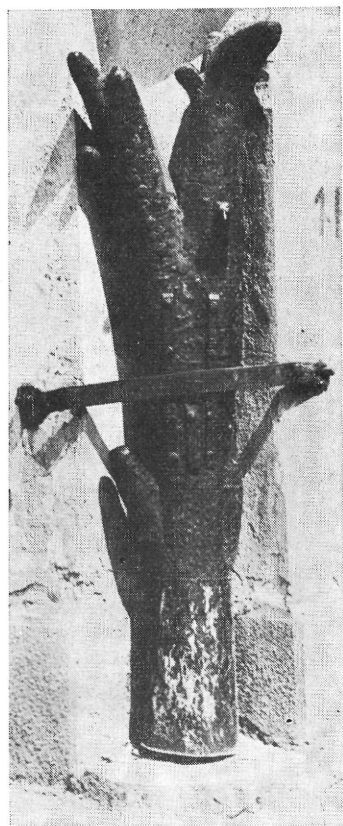
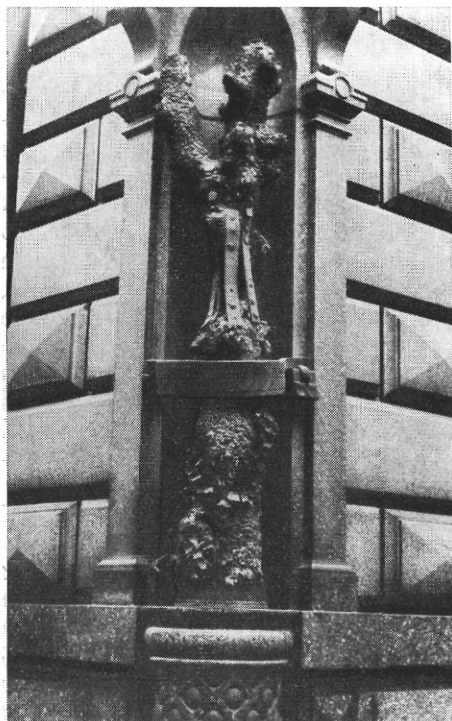
⁵¹ FICZAY D. Aradon megjelent cikkei: A vaslakat-ház. Vörös Lobogó, 1956. IX. 1. – Az aradi vastuskó. Szabad Szó. 1960. V. 28. – A vastuskó. Vörös Lobogó. 1960. X. 15. – Javítják a vaslakatot. Vörös Lobogó. 1963. IX. 28.

⁵² TÓTH i. m.

⁵³ FICZAY szíves közlése. A cikket KÁROLY SÁNDOR írta „A vaslakat legendája” címmel.

⁵⁴ Hálásan köszönöm DR. ALEXANDRU RUSU-nak, a Temesvári Egyetem Központi Könyvtára adjunktusának pontos és értékes adatait, valamint a vastuskó fényképfelvételét. A temesvári Vörös Lobogó (Drapelul Rusu) 1957. augusztus 10-i számában írt cikket a vastuskóról.

11. ábra. A temesvári vastuskó a Str. Eminescu és a Str. Grisellini sarkán levő ház sarokfülkéjében

12. ábra. A bécsi vastuskó, a „Stock im Eisen”, a Kärntner Straße és a Stock im Eisen Platz szögletén álló „Equitable” palota sarokfülkéjében

Története. ALEXANDRU RUSU közlése szerint egy Heim nevű kovács (úgy véljük, ez azonos Heim Móric lakatossal, az aradi vastuskó készítőjével) készítette a kovács-céh részére, mint céhjelzőt, s 1820 körül állították fel mostani helyére. Ez az adat egyúttal az aradi vastuskó készítésének idejét is alátámasztja. Az aradi tuskó alakja eltér a bécsitől, tehát a lakatos még nem láthatta a bécsit, csupán a megrendelő tájékoztatása alapján dolgozhatott. Ennek ideje pedig Winkler aradi házának 1815. évi elkészülte és 1820 közé tehető.

Mondaköre. Több monda ismeretes róla, ezeket ALEXANDRU RUSU kutatásából közöljük. Az egyik így hangzik:

A 15. században élt egy Nusk Márton nevű lakatosinas, akinek nem volt pénze Bécsből jövet Temesvár kapujánál a vámot megfizetni. Elkieseredett, hogy a város falain kívül kell aludnia. Istenhez és az ördöghöz kezdett imádkozni, mire megjelent az ördög és pénzt ajánlott fel lelkéért. Elfogadta a fiú az ajánlatot, majd később nagy bűvös lakatot készített, melyet egy fára rögzített és bűvös kulccsal zárt be. Nem tudta senki sem kinyitni, s ezért a művéért mindjárt mesterré nyilvánították. Híres és gazdag ember lett belőle. Egyszer kártyázás közben elfelejtkezett a misemondásról(!), melyet az ördöggel kötött megállapodás szerint meg kellett volna

tartania, s az ördög ezért büntetésből magával vitte. Azóta a lakatos segédek egy-egy szeget vernek a vastuskóba, ezzel is bizonyítva, hogy a bűvös lakatot nem tudták kinyitni. — Ez a monda a bécsi vastuskó legendájának némi változtatással történt átvétele.

Azt is beszélnek, hogy a céhvilágban a vándorlegények egy-egy szeget vertek a vastuskóba, mikor Temesvárott megfordultak.

A temesvári vastuskó rendeltetését csak következtetéssel tudjuk meghatározni, mivel hiteles adatok nem állnak rendelkezésünkre. Hézagos történetéből csak az derül ki, hogy a kovácscéh részére készült céhjelvénynek. Azt is gondolják róla, hogy vándorlegények házát jelezte.⁵⁵ Ha ez valóban így van, akkor szálláshely jelvény, de inkább műhely vagy bolt cégére lehetett.

A *waidhofeni* (Waidhofen an der Ybbs) vastuskóról nem tudtam újabb adatokat szerezni, ezért csupán BURGERSTEIN leírása alapján ismertetem.⁵⁶ Az első világháború alatt még eredeti helyén állt Waidhofenben. Itt a Wasservorstadt-ban a Mühlstraße egyik mellékutcájában van a Stock im Eisen Platz, ennek egyik kis sarokháza falánál áll a vastuskó.

Leírása. 2 m magas fatörzs, mely felső részén két csonka ágban végződik. A falhoz vas keresztpánt rögzíti, ezen üres lakat függ. Elülső oldalába számos szeg van beverve, s ezek között néhány nagyobb fejűn 1842 és 1895 közötti évszámok olvashatók.

Története és mondaköre. 1842-ben állították fel több ottani háztulajdonos költségen. Mondájáról nem sikerült adatokat szerezni.

A *bécsi* vastuskó, a „Stock im Eisen”, a róla elnevezett téren van elhelyezve (12. ábra).

Leírása. A Stock im Eisen Platz és Kärltner Straße sarkán álló amerikai „Equitable” Életbiztosító Társaság palotájának gránitból készült sarokfülkéjében, mintegy másfél méter magas, hengeralakú gránitoszlopon áll, melynek felületét rácsminta borítja szegfejet utánzó félgömbökkel kitöltve. A vastuskó 220 cm magas lucfenyő, mely fordított helyzetben áll, ugyanis gyökerei felül vannak, törzse pedig alul. Ezt csupán BURGERSTEIN fedezte fel,⁵⁷ előtte mindenki ágnak vélte a gyökereket. Alul van a fa törzse, mely középen nagyon elvékonyodik, ettől felfelé ismét megvastagodik, két főgyökere villásan elágazik. Ezeket a mellégyökereket csonkjai látszanak. Az elvékonyodott részt öt vaspánt hidalja át és így erősíti össze a vastuskó alsó és felső részét. Jobb oldali főgyökérének vágási felületébe vaskapocs van beerősítve, a fülső oldalon pedig vaskarika.

A tuskó alja hengeralakú vas foglalatban nyugszik, ebből kovácsolt vasból készült borostyánágak, hajtások kúsznak felfelé, körülfontva a fatörzset, mintegy utánözva az erdei vegetációt. Ez a díszítés az 1891 évi restauráláskor készült.⁵⁸

A fatörzs elülső, hozzáférhető felületébe több ezer kovácsolt vasszeg van beverve. A fülső oldalon nincsenek szegek, itt a csupasz fa látható. Vaslemezzel nincsen borítva! A szegfejek általában hasonlóak, csupán mintegy harminc nagyfejű és rosszul bevert szeg tér el a többitől.

A fülső két szélén ívesen meghajtott, széles vaspánt köti össze, ennek jobb oldali végén szerkezet nélküli hamis lakat függ. A középen elhelyezett vaspántot bevéssett vonalazás, valamint *15 H.B. 75* évszámú monogram díszíti.

Története. Történetét főleg BURGERSTEIN után ismertetjük,⁵⁹ ugyanis ő volt a vas-

⁵⁵ SERBANESCO, M.: Timisoara. Petit guide touristique. Bucarest, 1964. 44–45.

⁵⁶ BURGERSTEIN i. m. 44. — TÓTH i. m. 231.

⁵⁷ BURGERSTEIN i. m. 36.

⁵⁸ Uo. 33–35.

⁵⁹ Uo. 35 41.

tuskó szakavatott kutatója. A vastuskóról úgy tudják a múlt század közepéig, hogy tölgyfa maradványa, s még a régi mundakör is így örökítette meg: „*Dö Weaner Oachn*”. 1856-ban FRANZ UNGER botanikus mikroszkópi vizsgálattal megállapította, hogy nem tölgy, hanem tűlevelű, valószínűleg vörösfenyő maradványa. 1891-ben BURGERSTEIN összehasonlító elemzéssel lucfenyőnek határozta meg, s a fa életkorát kb. 50 évesnek mondta.

Legrégibb említése az 1533. évi Oberkammeramtsrechnung-ban található: „Der Stat Phlasster von Adam Eisners hauss bis zum prun, do der Stokh in eisen ligt, zwanzig claffter.” A következő feljegyzés WOLFGANG LAZIUSTól származik, aki „De rebus Viennensibus” c. 1546-ban megjelent munkájában felsorolja az épületeket, s az egyiket így ismerteti: „ubi truncus ferro visitur conclusus”. Ez a ház akkor a Kärtner Straße és a mai Stock im Eisen Platz sarkán állt. Egy régi pénzérmén a vastuskó képe 15 és 49 évszám között látható, de az 1558-as évszám is fel van rajta tüntetve.

A 17. században az uralkodósaláddal kapcsolatos, jelentős események során gyakran megemlíti a vastuskót. J. KÜCHELBECKER 1730-ból származó munkájában így emlékezik meg róla: A Stephansplatz-tól nem messze, egyik háznál fatörzs áll, melyet erős vaspánt vesz körül és nagy lakattal van lezárva, amiértis általában „Stock im Eisen”-nek hívják. — E nagyon fontos megállapításra BURGERSTEIN hívta fel a figyelmet, ugyanis a köztudatban az a nézet gyökeresedett meg, hogy a vastuskókat a vas jelző azért illeti meg, mert vasszegekkel, sőt legtöbbje vaslemezzel van borítva. KÜCHELBECKER hivatkozott megállapítása minden kétséget eloszlat, mert az ő idejében még csak fatuskó volt, szegek nem borították, ezért a vas jelzőt nem kaphatta mástól, mint csak a falhoz záró vaspánttól. Ez a vaspánt minden vastuskónak lényeges eleme, valamennyinél megtalálható, vagy egykor még megvolt. Hivatkozunk a már említett 1533. és 1546. évi feljegyzésekre is, melyekből világosan kitűnik, hogy a vas jelző csakis a falhoz rögzítő pántra vonatkozik. Ezt a megállapítást kell tekintetbe vennünk valamennyi vastuskó történetének és mondakörének vizsgálatánál is.

BURGERSTEIN a szegbeverésről szóló első tudósítást PEZZL-nél találta meg, aki 1789-ben megjelent munkájában közli, hogy a fatörzs tetejétől az aljáig vasszegekkel van televerve. E közlés lehetőséget adott a szegbeverés idejének határok közé szorítására. Ezek szerint KÜCHELBECKER 1730. évi adata és PEZZL közlése közötti időben történt, és a szegek hasonlósága alapján azt is ki lehet jelenteni, hogy talán egy időben látták el szegekkel.

A vastuskó helyének legrégebbi topográfiai említését a császári udvari szállásmester (Hofquartiermeister) által vezetett, 1563–1587. közötti évekből származó jegyzőkönyvben található: „am alten Roßmarckht” das Haus „Beim Stockh in eysen”. A mai Stock im Eisen Platznak a középkorban és az újkorban Roßmarkt volt a neve, melyet az itt tartott lóvásároktól nyert. Egy 1733-ból származó és a teret ábrázoló városkép felirata is már a mai nevén említi: „Prospect des Platzes beym Stock am Eisen...”.⁶⁰

A 19. század második felében megindult nagyarányú városrendezési munkálatok során lebontásra kerültek a vastuskó körüli épületek is, így a Stock im Eisen Platz 3. számú, ún. Epstein-házat is — melynél a vastuskó állt — lebontották. Helyén készült el 1891-ben a már említett „Equitable” palota, ahol a vastuskó jelenleg is látható.

BURGERSTEINnek az a véleménye a bécsi vastuskó keletkezéséről, hogy a fatörzs Babenberg Lipót és II. Henrik korából származik. A város határán állt ez a luc-

⁶⁰ Das barocke Wien. Stadtbild und Strassenleben. Wien, 1966. 20. Sonderausstellung Juni-September 1966. Historisches Museum der Stadt Wien. — Kat. Nr. 32.

fenyő, melyet mint *határfát* emlékül meghagytak, míg a város terjeszkedésével a körülötte álló erdőt kiirtották.

Mondaköre. A bécsi vastuskó terjedelmes mondaköréből csak a leglényegesebbet ragadjuk ki,⁶¹ mert ezek a magyarországi vastuskók mondakörében is – többkevesebb változtatással – felismerhetők.

Érdekes szájhagyományt közöl BORMASTINO 1715-ben megjelent művében. Leírása szerint a 6. század közepétől az első Babenberg uralkodóig a hun, az avar és a magyar hadjáratok miatt Bécs környéke elhagyott erdő lett, melynek fáit csak Szent Lipót őrgróf alatt kezdték kivágni és házakat építeni. Az egyik fát gyökerestől meghagyták emléknak, s ezt falhoz erősítve vaskarika veszi körül.

PEZZL azt mondja 1789-ből származó munkájában, hogy minden lakatoslegény egy szeget vert a vastuskóba annak emlékére, hogy Bécsben tartózkodott.

Az itt ismertetett két mondaízü történet tulajdonképpen valódi tényeket is tartalmaz, kiterbélyesedve és színesedve. Az igazi mondavilág a „kinyithatatlan” lakat körül alakult ki. Az ehhez kapcsolódó legrégebb legendát 1659-ben JAKOB STURM ismertette:

A vastuskó vaspántján egy különösen furfangos lakat függ, melyet egy ember sem tud kinyitni. Ezt egy lakatos készítette mesterremeknek, de inasa, – hogy felülmúlja mesterét –, szövetkezett az ördöggel, aki megtanította kulcsot készíteni a lakathoz. Felhívta azonban figyelmét, hogy ha a nyitásnál leejti a kulcsot, akkor az övé lesz. Meg is történt a baj, s így az ördög elvitte az inast,

Ez a legmagvasabb mondaváltozat, melyet idők folyamán kibővítettek és kiszínezték. A 18. század második felében élő változatot PEZZL írta le:

Egy lakatosinas megígérte mesterének, ha őt azonnal felszabadítja, olyan lakatot készít a tuskóra, melyet senki sem tud kinyitni. A mester elfogadta az ajánlatot. Az inas az ördögnek ígérte el a lelkét és pokoli segítséggel elkészítette a lakatot, de a kulcsot a Dunába dobta. Az inas fel is szabadult, de az ördög csakhamar elvitte. Azóta minden lakatosinas szeget vert a tuskóba, annak emlékére, hogy Bécsben járt. Ma már nem lehet több szeget belevérni, ezért a lakatosinasok csak bámulják a tuskót és okoskodnak az ördöngős lakaton.

A legrészletesebb mondát ZISKA osztrák népmesegyűjtésében közli 1822-ben:

Egy haszontalan lakatosinast egyszer kiküldött mestere a városkapu elé agyagért. Az inas odakint labdázó gyerekekhez csatlakozott, s besötétedésig játszott. A gyerekek hazamentek, ő pedig még ezután látott az anyagásához. Sietett vissza a városba, de már zárva találta a városkaput. Elkeseredésében sírt, mert félt mesterétől, hogy megveri. Azt gondolta magában, hogy az ördögnek is odaadná a lelkét, csak valahogy bejuthatna. Egyszerre mellette termett egy fekete nadrágos, vörös kabátos emberke, kalapján kakastollal, egy krajcár kapupénzt adott neki és megmondta, hogy nem verik meg. Azt ígérte neki, hogy hatalmánál fogva ügyes lakatossá teszi, ha az inas nekiadja a lelkét, amikor elmulaszt egy vasárnap misét hallgatni. Az alkut megkötötték, s az írástudatlan inas három csepp vérért adta zálogul. A fiú baj nélkül hazatért, s másnap a kis vörös ember beállított a mesterhez, hogy egy igen furfangos lakatot rendeljen a tuskóra. Sem a mester, sem a legények nem merték vállalni, erre a kis inast szólította fel. A mester mindjárt megígérte neki, hogy azonnal felszabadítja, ha ezt megcsinálja. El is készült a lakat, s a pánttal együtt ráhelyezték a tuskóra. A kulcsot a vörös ember magához vette és eltűnt. – Az inas legény lett és vándorolni ment. Nürnbergben úgy megrémítette mesterét tudásával, hogy az elbocsátotta.

⁶¹ Lásd részletesen BURGERSTEIN és TÓTH i. m.

Ezután visszatért Bécsbe, ahol meghallotta, hogy mesterré avatja a hatóság azt a lakatot, aki új kulcsot készít a lakathoz. A legény el is készítette és kinyitotta vele a lakatot, emlékül pedig egy szeget vert a tuskóba a nyilvánosság előtt. Azután feldobta a kulcsot a levegőbe, de az nem esett vissza, hanem eltűnt. A legényt mesterré avatták és hírneves, gazdag bécsi polgár lett. Egyik vasárnap délelőtt kockajáték közben elmulasztotta a misét, s már csak futva érkezett a végére. Megjelent a vörös emberke, óriássá nőtt és körmei közé kapva, elrepült vele.

Valószínűleg ezt a színes mondát örökíti meg a vastuskón az az alig két ujjnyi rézlapocskára karcolt ábra, mely emberi alakot hurcoló ördögöt mutat be. Ezt a kis képet Fadrusz János jeles szobrászunk fedezte fel a vastuskó gondos megvizsgálása közben.

Egy másik mondaváltozatnak az ábrázolása látható az „Equitable” palota hatalmas, háromtonnás bronzkapuszárnyának két medaillonjában. Az egyikben a városi tanács előtt a lakatosinas kinyitja a lakatot, a másikon pedig e tetteért elnyeri mestere leányának kezét.

A vastuskók tárgyi leírása, történeti és folklorisztikai ismertetése után az alábbi megállapításokat tehetjük:

1. A bécsi vastuskó hatására, annak utánzására készültek a 19. század első felében (kivételt képez a szekszárdi). Házak sarkánál álltak, leginkább fülkében.
2. Rendeltetésük: üzleti *cégér*, bolti *reklám*, esetleg *céhjelvény* (Temesvár).
3. Általában német származású kereskedők rendelték, ill. használták (a pozsonyi Pöhl, a győri Zittritsch, az aradi Winkler, a temesvári Heim stb.)
4. Technikai vizsgálatuk is igazolja, hogy szakiparos készítette őket, nem alkalmi szegbeverés eredményeképpen borítják felületüket kovácsolt vasszegek.
5. A szegbeverés mondája még ma is mindenhol közismert, de nincs történeti alapja, kivéve az utólag bevett néhányat.
6. Ismert volt a bűvös, furfangos, ördöngős kinyithatatlan lakathoz fűződő monda is, de időközben elveszett a lakatok nagy része, így a tárgyát vesztett monda újabbán lassan feledésbe merül.

A fenti megállapítások közül a szegbeverés mondáját, annak kialakulását igyekszünk megmagyarázni. Ezek a 19. század első felében készült cégek felkeltették a céhes ipar kereteiben dolgozó inasok és legények érdeklődését. Maga a tény, a vasszegekkel televért fatörzs is sarkalta az inasgyerekeket egy-egy újabb szeg beverésére. A győri vastuskónál ezt így tapasztalta a tulajdonos. Így kerültek évszámok pénzke vagy monogramos fejű szegek a vastuskókra. Ezek száma a vastuskók készítésekor bevett több száz (néha ezer!) azonos típusú szeghez képest csekély és jelentéktelen. Érdekes, hogy a köztudatban a szegbeverés oly általános hiedelemmé vált, hogy a szóbeli ismeretterjesztés is magáévá tette, és senki sem gondolt arra, hogy alkalmi szegbeveréssel a vastuskók felületén a szegek nem lennének egyenlően eloszolva.

Meg kell még emlékeznünk azokról a véleményekről is, melyek egyes vastuskók eredetét és szerepét másban látják. LEISCHING szerint a pozsonyi és a waidhofeni vastuskók pogány bálványok és szegsorai arra vallanak, hogy jótékony erőt tulajdonítottak nekik.⁶² WENEDIKT abból a tényből indul ki, hogy a Stock im Eisen Platz Bécsben azelőtt a lóvásárok helye volt, ahol kovács és bognárműhelyek működtek, s ennek alapján a vastuskót egykori pályvakarónak véli, ahova patkoláskor a lovakat kötötték.⁶³ UNGER a szegbeverés szokásának vallásos és babonás jelentőséget tulajdonít.⁶⁴

⁶² TÓTH i. m. 224., 226. és 231.

⁶³ Uo. 212. és 214. — BURGERSTEIN i. m. 38.

Újabban LEOPOLD SCHMIDT foglalkozott a bécsi vastuskóval, mint mitikus városközponttal.⁶⁵ Következtetései szerint az 1200 körüli időből származó határfa, a világfára (Weltbaum) visszavezethető törvényoszlop (Rechtssäule). Az ősi városmag utcakereszteződésénél álló Stock im Eisen ennek az elképzelésnek napjainkig megmaradt jele. A vastuskóhoz fűződő mondákról (bűvös lakat, vagy a vándorlegények szegbeverése) pedig az a véleménye, hogy abból a késői időből származnak, amikor a lakosság már elfelejtette a vastuskó igazi jelentőségét.

Az itt felsorakoztatott vélemények nagy részét az általunk ismertett tények cáfolták meg. Azokkal az elméletekkel, melyek csupán a bécsi vastuskóval foglalkoznak, mint ősi, eredeti példánnyal, nem kívánunk foglalkozni, mert feladatunkon kívül esnek.

Örülénk, ha kutatóink figyelmét és érdeklődését ráirányíthatnánk erre a területre. Helyes lenne valamennyi vastuskó története és mondaköre még lappangó adatainak felkutatása és feldolgozása, valamint újabb — eddig nem ismertett — vastuskók közzététele, hogy a témát történeti és néprajzi szempontból is a teljesség igényével lehessen feldolgozni és értékelni.

Uzsoki András

⁶⁵ SCHMIDT, L.: Der „Stock im Eisen“ als mythischer Stadtmittelpunkt Wiens. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. 1952/53. 75–81.

VOM STOCK IM EISEN

Durch die Abhandlung wird eine kurze Zusammenfassung über ortsgeschichtliche und bis zu einem gewissen Grade ethnographische Objekte gegeben, die bisher in der ung. ethnographischen Fachliteratur noch nicht gewürdigt wurden. Diese sind die Stöcke im Eisen (ung. „vastuskók“, plur.). Verf. lenkt die Aufmerksamkeit auf diese, öfters in einen mythischen Schleier gehüllte Geschäftsschilder, die sich auf dem Gebiet des historischen Ungarn zu jener Zeit verbreitet hatten, als die Reformideen den Weg der Entwicklung des Handels und des Gewerbes ebneten. Nach der Untersuchung mehrerer Stöcke im Eisen macht Verf. einen Versuch, die Herausbildung der um sie gewobenen Sagen zu klären und die wirklichen Ursachen ihrer Entstehung aufzudecken, indem er die bisherigen Resultate bekanntmacht. Bisher ist es gelungen, die Existenz von zehn Stöcken im Eisen festzustellen, von diesen befinden sich fünf in Ungarn (Győr, Buda, Pest, Székesfehérvár, Szekszárd) einer in der Tschechoslowakei (Pozsony), zwei in Rumänien, (Arad, Temesvár), und zwei in Österreich (Wien, Waidhofen a.d. Ybbs). Es läßt sich über sie feststellen, daß sie sich auf dem Gebiet der Österreichisch-Ungarischen Monarchie verbreitet haben, als Nachahmungen des Wiener Stockes im Eisen.

Das Exemplar von Pressburg stammt aus den 1830er Jahren. Es war das Hausschild des Geschäftes von Ferenc Pöhl und blieb auch später in dieser Verwendung. Den Stock im Eisen von Győr hat Mátyás Zittritsch nach Muster des Wiener Stückes anfertigen lassen, im Jahre 1829, mit dem Verwendungszweck eines Geschäftsschildes. Es ist noch nicht gelungen, den Ursprung des Budaer Stockes im Eisen aufzuklären – in Ermangelung von Angaben, doch diente er in letzterer Zeit dem Zweck eines Geschäftsschildes. Derjenige von Pest stammt aus der ersten Hälfte des 19. Jhs und war ständig als Geschäftsschild verwendet. Zwischen 1857 und 1872 stand er in der Nische des Geschäftes von Mór Ráth, Verleger und Buchhändler, mit der Aufschrift in ungarischer und deutscher Sprache: „A vastuskóhoz“, „Zum Stock im Eisen“. Das Exemplar von Székesfehérvár wurde um 1830 verfertigt und bildete das Hausschild von verschiedenen Geschäften. Auf der Oberfläche des Stockes im Eisen von Szekszárd ist die Jahreszahl 1866 zu lesen, die wohl mit der Zeitangabe der Herstellung zu identifizieren ist. Das Exemplar von Arad hat der Kaufmann József Winkler zwischen 1815 und 1820 für sein Geschäft anfertigen lassen, nach Vorbild des Wiener Stockes im Eisen. Derjenige von Temesvár ist vom Schlossermeister Móric Heim um 1820 hergestellt worden, angeblich für die Schmiedezunft. Der Stock im Eisen, der sich in Waidhofen a.d. Ybbs befindet, ist im Jahre 1842 auf Bestellung dortiger Hausbesitzer verfertigt worden. Das Stock im Eisen von Wien, das ursprüngliche, älteste Exemplar, stammt wahrscheinlich aus der Zeit um 1200 und diente einst dem Verwendungszweck eines Malbaumes.

Nach der technischen Beschreibung bespricht Verf. die Geschichte und den Sagenkreis der Stöcke im Eisen. Er befaßt sich mit der Frage der Nägel, die in den Stock im Eisen eingetrieben wurden, mit den Sagen, die an die Nageleintreibung angeknüpft wurden, sodann mit der Legende des unaufschließbaren künstlichen Schlosses, und mit den mündlichen Überlieferungen, die sich im Laufe der Zeit um die Stöcke im Eisen weben ließen. Die Exemplare, die sich auf dem Gebiet des historischen Ungarn befinden, sind – mit Ausnahme des Stückes von Pressburg – mit Eisenblech bedeckt und die Eisennägel sind in das Letztere hineingetrieben. An die Mauer wurden sie mit einem Eisenband befestigt, an dem das Pseudoschloß hing. Sämtliche Exemplare sind unter der Einwirkung und nach dem Muster des Wiener Stockes im Eisen gefertigt worden, – trotzdem zeigt von ihnen als Einziger nur der von Temesvár eine formelle Ähnlichkeit mit dem Urbild.

